

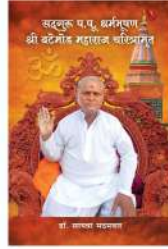
सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात. पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी. संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkarrajesh@yahoo.com

shriprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979097

9 772454 790002

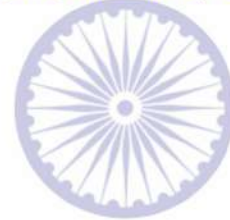
MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXIV, August 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue-XXXIV, August 2021

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6 . 91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XXXIV

Year – 7

August 2021

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 300/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar Associate Professor Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttarakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Research Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University (MH., India.)	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded (MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept. of Political Sci., N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Degloor (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept. of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana (Kundu), Sonapat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept. of Envi. Sci, H.J.P. Mahavidyalaya, H. Nagar. (MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B. College, Nanded (MH., India.)
Adv. Yadupat Ardhapurkar Law., Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Rajendra Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal.	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01	A LITERARY STUDY OF CONCEPT OF KLAIBYA W.S.R. TO IMPOTANCE IN MALE	Dr. Shamsundar Joshi Dr. Abhijit Joshi Dr. Sameer Kulkarni	01
02.	A COMPARATIVE ANALYTICAL STUDY OF TIL TAIL, MURCHITA TIL TAILA AND KASISADI TAILA	Vd. Ganesh Sakharan Deshmukh Vd. Nilima Manglesh Zarikar Vd. Shamsundar Sudhakar Rao Joshi	10
03.	USES OF MICROSOFT WORD IN RESEARCH	Dr. Sudhakar B. Telke	13
04.	RELIGIOUS FUNDAMENTALISM VERSUS COMMUNAL HARMONY DURING LOCKDOWN.	Dr. Quadri Syed Mujtaba Syed Hyder Chishti	15
05.	A BRIEF NOTE ON MIR MOMIN – A MULTI FACETED PERSONALITY OF GOLCONDA KINGDOM	Dr. Varoodhini Madhamshetti	21
06.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक आर्थिक आणि न्याय प्रस्थापनेसाठी दिलेले योगदान	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	27
07.	गाथासप्तशतीमधून घडणारे ग्रामीण जीवन दर्शन	प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	33
08.	कुळवाडी भूषण — श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज	प्रा. डॉ. कदम मोतीराम विठ्ठलराव	36
09.	जितूर विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य (२००० इ २००४)	डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.	40
10.	पारंपारिक बँकिंग आणि इ – बँकिंग	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	45
11.	जागतिक तापमानवाढ परिणाम व उपायोजना	डॉ. कादरी सय्यद मुजतबा	49
12.	महात्मा फुले यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	53
13.	बौद्ध धर्म : एक शान्ति प्रिय धर्म	डॉ. गलदन सेंगे नेगी डॉ. नोर्बू ग्यालछेन नेगी	56
14.	Viṣṇupurāṇa and jñāneśvarī	Dr. Madhavi Godbole	62
15.	ग्रामीण कादंबरीतील कृषी संस्कृती संक्रमण काळातील नायक	सचिदानंद फुलचंद खडके	66
16.	अल्लाह के बंदे ! मुल्ला की देन !! श्रीराम की धरती ! बढ़ती जनसंख्या बेन !! भारतीय संस्कृति : समाज राजनीति	डॉ. रोहताश जमदग्नि	69

17.	जातीप्रथा निर्मूलन : डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार	अहिल्या अर्जुन कांबळे	73
18.	स्त्रीजीवनाचे काळेवास्तव चित्र	श्री. शंकर अनंता माने	82
19.	AN ANALYTICAL STUDY ON IMBALANCED GROWTH OF SHGS AND MICROFINANCE INSTITUTIONS IN INDIA	Mr. Sushant Sutar	85
20.	UTILIZATION OF INDUSTRIAL WASTE FOR SUSTAINABLE ENVIRONMENT ADMINISTRATION : STUDY OF MCM-41 AS A BEST ADSORBENT	Dr. Manish Deshpande Mukund Joshi Jagdish Kulkarni	92
21.	कै. तात्यासाहेब कानोले यांच्या कार्याचा अभ्यास	विनायक नथुराम तंत्रे डॉ.राहुल वरवंटीकर	105

A LITERARY STUDY OF CONCEPT OF KLAIBYA W.S.R. TO IMPOTANCE IN MALE

Dr. Shamsundar Joshi

Assistant Professor, Department of Kaumarbhrutya, Aditya Ayurved College, Beed.

Dr. Abhijit Joshi

Assistant Professor, Department of Rasshastra & Bhaishajya Kalpana, Aditya Ayurved College, Beed.

Dr. Sameer Kulkarni

Professor, Department of Samhita Siddhant, Aditya Ayurved College, Beed.

ABSTRACT:

The male sexual dysfunction includes all sorts of disturbances of coital performance and sexual problems in male. Among the various phases of sexual response, the most essential is the achieving of normal erection with sufficient rigidity for penetrative intercourse. Absence of normal erection ends in to failure of penetrative intercourse and dissatisfaction.

This concept has been elaborately described under *klaibya* in Ayurvedic classics and Erectile dysfunction in modern texts.

KEY WORDS: *Klaibya*, *Vandhyatva*, Erectile dysfunction.

INTRODUCTION:

The *Klaibya* is *Shukrapradoshaja vikara* involving *bahu doshavastha*. Both *Shareerika* (Somatic) and *Manasika* (Psychological) *bhavas* play a major role in the manifestation of *klaibya*. All the classical texts explain about *Nidana*, *Samprapti*, *Lakshana* & treatment of *Klaibya*, but *Acharya Sushruta* emphasizes role of *Manasika bhavas* in manifestation of *Klaibya*.

KLAIBYA NIRUKTI:

The technical term *Klaibya* is derived by adding the suffix “Ka” to the root “*KlibrAdyastre*”. *Adyastre* literally means indiscipline, but in the present context “*Dyastre*” means offensive masculine nature, boldness or arrogance; suffix “A” is applied to mean the lack of masculine offensiveness or the lack of power or potency for Sexual act.

1. *Klibate Klibru Adyastre* means the lack of masculine offensiveness or the lack of power or potency.
2. *Klibam Napumsake Shandhe Vaachya Lingam Avikrame* means *Klaibam* refers to lack of power.
3. *Klibam Balahine* i.e. impotent and *Klaibyam* refers to *Purushakarahinatve*, i.e. absence of virility.
4. *Klaibya* refers to impotence, unmanliness, timidity,
5. *Varam Klaibya Pumsaam Na Cha Parakalatrabhigamanam* i.e., cowardice.
6. *Klaibyam maa sma Gamaha Parthai* i.e. uselessness, impotence or powerlessness.

KLAIBYA DEFINITION:

1. *Klaibyamiti Dhva Joanucchraya*, i.e. unable to get penile erection.
2. *Klaibyam Maithune Asaamarthya*, i.e. inability to perform sexual act.
3. *Klaibyam Maithune Apraharsah* i.e. loss of libido, lack of arousal or desire in sexual act.
4. *Apraharsah Anandaabhavahi*, i.e. Lack of or no sexual pleasure.
5. *Klaibyam Ratyanabhimukhata* i.e. aversion towards sexual congress or sexual acts.
6. *Klaibyam Strishu Anutsahah* i.e. lack of sexual interest towards partner
7. According to *Bhaishajyaratnavali*, in a person when froth during micturition is not found and stool sinks in water and who is unable to erect penis and does not possess *Shukra*, then he is said to be suffering from *Klaibya*.
8. In general, *Klaibya* is defined as, a person's persistent inability to perform sexual act even with the beloved, willing and submissive partner, affecting the desire and capacity to perform sexual act due to difficulty in erection, non erection and or cessation of ejaculation is called *Klaibya*.
9. From all the above meanings we can conclude that an incapability of a person in performing sexual act is *Kliba* and its form is *Klaibya*.

KLAIBYA PARYAYA:

Klaibya, Napumsaka, Klibata, Shandata, Medhrasyastabdhata, Maithunaashakti, Anutsaha, Apraharshah, Dhva Joanucchraya, Apumanpuman, Mritabhaja, Dhvajabhanga, Ajata Dhvajocchrayah, Vilambita Dhvajoccharyah.

Classification of Klaibya :

Various authors have presented classification for *Klaibya*. The central theme of sexual insufficiency and / or penetration inability has, however, been unaltered.

A) *Bhaishajyaratnavali*, seven types of *Klaibya* has been explained

1. *Manasa klaibya*: is a condition resulting from enforced sexual encounters with a woman despised by one or who despises one.
2. *Pittaja klaibya*: Depletion of *Shukra* due to *Pitta kara ahara*.
3. *Shukrakshayaja klaibya*: When depletion of *Shukra* owes to overindulgence in sex and disregard to aphrodisiac measures.
4. *Medhrorogaja klaibya*: When functional impotence is courtesy afflictions of the sexual organ itself it is *Medhrorogaja klaibya*.
5. *Upaghataja klaibya*: When impotence is a result of resection of the *Viryavahi Sira* it is *Upaghataja klaibya*.

6. *Shukrastambhaja klaibya*: this is a condition of sexual dysfunction arising out of forced celibacy or forceful repression of one's sexual urges.
7. In the *Yajjapurushiya* chapter of *Charaka Samhita*, repression is listed as foremost reason in causing impotence.
8. *Sahaja klaibya*: Congenital sexual dysfunctions fall under this group.

B) Sushruta speaks of six basic types of Klaibya

1. Manasa.
2. Aharajanya,
3. Shukrakshaya
4. Marmacchedaja,
5. Sahaja and
6. Brahmacharya

C) Charaka explained four types of Klaibya;

1. Bijopaghataja Klaibya,
2. Dhvajabhanga Klaibya,
3. Jarasambhavaja Klaibya and
4. Shukrakshaya klaibya

TABLE - 1

Classification of *klaibya* according to different Ayurveda classical texts.

Types	Charaka	Sushruta	Bhavaprakasha	Bhaishajyaratnavali
<i>Bijopaghataja</i>	+	-	-	-
<i>Dhvajabhanga</i>	+	-	-	-
<i>Shukrakshaya</i>	+	+	+	+
<i>Jarasambhavaja</i>	+	-	-	-
<i>Manasika</i>	-	+	+	+
<i>Sahaja</i>	-	+	+	+
<i>Aharaja</i>	-	+	-	-
<i>Pumsatvapaghataja</i>	-	+	-	-
<i>Brahmacharya</i>	-	+	-	-
<i>Pittaja</i>	-	-	+	+
<i>Viryavahinadichedana</i>	-	-	+	-
<i>Shukranirodhaja</i>	-	-	+	-
<i>Medhrorogaja</i>	-	-	-	+
<i>Upaghataja</i>	-	-	-	+
<i>Shukrastambhaja</i>	-	-	-	+

KLAIBYA NIDANA: (Etiology)

An overall view of Ayurvedic classical texts, reveal that there are many food items as well as behavioral aspects which are mentioned to be leading to impotency.

1. *Kshara* is considered as the causative factor for impotency. It is also *shukraghna* and *avrushya*; its long term use may lead to *pumstvopaghataka* and *shandatva*.
2. Each *rasa* will exhibit different effects on the sexual function. viz *lavana*, *katu* & *kasaya* *rasa* causes *pumstvaupahanana*. *Tikta* *rasa* causes *shoshana* of *shukra*.
3. *Charaka* considers *Amla* & *katu* *vipaka* as *shukrahara* and *shukranashaka* respectively.
4. *Viruddha ahara sevana* will lead to *shandhyata*.

TABLE-2

List Of Nidanas Of Klaibya				
Type of klaibya	Aharaja	Viharaja	Manasa	Anya
<i>Bija Upagataja</i>	<i>Shita, Ruksha, Alpa, Sankl ishta, Anashana, Viruddha, Ajir nabhojana</i>	<i>Atistri - Sevana, Shrama, Abhicara</i>	<i>Avishvasa, Shoka, Chinta, Bhaya, Tra sa, Narinamarasag nyata</i>	<i>Rasadi Kshaya, Vatadi - Vaishamya Panc akarmapacara</i>
<i>Shukra Kshaya ja</i>	<i>Ruksha Anna Pana, Ruksha Aushadhi, Asatmyabhojana</i>	<i>Ativyavaya</i>	<i>Chinta, Krodha, Shoka, Irsya, Bhaya, Utkantha, Udvega</i>	<i>Ashurasadi Dhat u Ksaya Raktadik shaya Krusata</i>
<i>Pittaja</i>	<i>Katu, Amla & Lavana atisevana</i>			
<i>Jaraja</i>	<i>Avrusya Sevana, Anahara</i>	<i>Shrama</i>	<i>Klama</i>	<i>Rasadi ksaya Bal a Viryaksaya Indriyaksaya Ayusakar sana</i>
<i>Sthra Shukraja</i>		<i>Balina Brahmacarya Shukravedha Nirodha Ksubdha Mana</i>		

LAKSHANA: (symptomatology)

The symptoms of *Klaibya* can be classified into two types.

A. *Samanya Lakshana* (Common symptoms of all *Klaibya*)

B. *Vishesa Lakshana* (Specific Symptoms of each type of *Klaibya*)

The *Samanya Lakshana* of *Klaibya* which are found in all type of *Klaibya* is as follows based on the definition given by *Charaka* and others as mentioned earlier:

1. *Linga Saithilya*: Flaccidity of the penis even after psychic or physical Stimulation
2. *Mlanda Sishnata*: Lack of Rigidity
3. *Nirbija*: Absence of sperms or Lack of ejaculation
4. *Mogha Sankalpa Cheshta*: Futile sexual activity

5. *Dhvajanucchraya*: Lack of erection

6. *Suratasaktata*: - Incapability to perform sexual act.

The *Vishesha Lakshanas* are described according to the individual type of *Klaibya*. They are as follows. These symptoms are classified into four categories Viz. *Vataprakopajanya*, *Sukraksayajanya*, *Dhatuksayajanya*.

SAMPRAPTI (Pathogenesis) :

A) Hereditary and congenital:

Affliction of *Sukravaha Sira* during intrauterine life causing their atrophy ultimately leading to *Sukranasa* and is called as “*Apuman Pumana*”. The Hereditary and Congenital type of *Klaibya* are produced either due to the abnormalities in the sperm and ovum or due to the affliction of genital and reproductive organs during intrauterine life or due to the abnormal posture of the parents while doing sexual intercourse which vitiate the *Vata dosha* resulting into abnormal union of *Sukra* & *Shonita* causing congenital defects.

B) Acquired:

Manasa:

When mind is afflicted with the grief, fear, anger etc, and when the partner is not affectionate there will be lack of erection. The psychogenic ED may be included under this category.

Psychogenic ED:

Two possible mechanisms have been proposed to explain the inhibition of erection in psychogenic dysfunction. i.e. direct inhibition of spinal erection centre by the brain as an exaggeration of the normal suprasacral inhibition (Steer 1990), and excessive sympathetic outflow or elevated Peripheral catecholamine levels, which may increase smooth muscle tone and thus prevent the relaxation necessary for erection. A sub classification of psychogenic ED has been proposed recently. (Lue 1994 a)

Type 1- Anxiety, fear of failure (widower's syndrome, sexual phobia, performance anxiety and so on)

Type 2- Depression (including drug - or disease induced depression).

Type 3- Marital conflict, strained relationship.

Type 4- Ignorance and misinformation about normal anatomy of sexual organs, sexual function or aging and religious scruples.

Type 5- Obsessive - compulsive personality (Anhedonia Sexual deviation, psychotic disorders.)

SHARIRAJA KLAIBYA:

It is classified into *Nija*, *Nija-Agantuja* and *Agantuja* on the basis of etiological factors.

1. The *Nija* type includes *Bijopaghataja*, *Shukrakshayaja*, *Pittaja*, *Jaraja*, *Sthirasukraja* *Klaibya*.

2. *Nija-Agantuja* type includes *Medhra rogaja* (*Dhvajabhangaja*) *Klaibya*.

3. The *Agantuja* type includes *Marma Chedaja* like *Sukravahanadi cheda*, *Sephacheda*, *Vrsanotpatana* and *Vitapa Marmabhighata*.

The Neurogenic, Endocrinogenic, vascular, sinusoidal ED and ED associated with aging, systemic and metabolic diseases may be included under *Nija* type of *Klaibya*.

2) NIJA -AGANTUJA KLAIBYA:

The ED associated with local mechanical causes may be included here. The local mechanical causes of ED are as follows:

1. Peyronie's disease
2. Phimosis.
3. Tethered frenulum

3) AGANTUJA KLAIBYA:

The *Nidana* for *Agantuja Klaibya* are as follows:

1. *Shashtra* 2. *Kshara* 3. *Agni* 4. *Kshata* 5. *Abhighata*.

Several surgical causes are mentioned for ED which mainly causes neurogenic or vascular ED. The causes are as follows:

- i. Cystectomy
- ii. Urethrectomy
- iii. Radical Prostatectomy
- iv. Abdominoperineal resection of rectum
- v. Low-anterior resection of rectum
- vi. Rectal pull through procedures
- vii. Transurethral resection of Prostate
- viii. External Spincterectomy
- ix. Transplant surgery
- x. Vascular surgery
- xi. Radical Pelvic surgery
- xii. Surgery for priapism
- xiii. Pelvic irradiation
- xiv. Pelvic fracture

The *Marma chhedha* (*ShephaChedana* and *Vrsanotpatana*) indicates direct injury to the blood vessels and nerves supplying to the penis which are responsible for erection and destruction of the testis results into lack of production of male sex hormones like testosterone in turn results into ED.

Certain general medical conditions where *Klaibya* is mentioned as a symptom are as follows:

- a. *Atisthula- Krucchhra Vyavayata*
- b. *Sleshmaja Arsha – Klaibya*
- c. *Prameha - Muska Avadarnam*
- d. *Medoroga - Alpa Maithuna*
- e. *Bahu Dosha – Klaibya*

f. *Rasapradosaja Vikara – Klaibya*

Various metabolic and systemic diseases causing ED may be included under this category. The diseases are as follows:

1. Diabetes Mellitus
2. Haemochromatosis
3. Morbid Obesity
4. Alcoholism
5. Sickle cell disease
6. Scleroderma
7. Chronic debilitation and cachexia
8. Hepatic / Renal / Cardiac / Respiratory failure

From the above descriptions, it can be said that in the pathogenesis of *Klaibya Bijadosa*, *Garbhastha Vikruti*, *Mano Dosha*, the *Dhatuksayain* general and *Sukra kshaya* in particular, aggravation of *Vata* particularly *Vyana* and *Apana* and *Sukravaha Srotodusti* are having pivotal role. In *Dhvajabhanga* and *Agantuja* type of *Klaibya*, the destruction of the genital organs is the main cause for ED.

UPADRAVA (Complications):

The ailment which is associated with a disease and is manifested after the manifestation of the main disease is called as *upadrava*.

Upadras of *Klaibya* are not explained directly in *Samhitas* or any classical texts. But, after explaining 8 types of *shukra dusti*, *Sushruta* explained that “*Prajotpdanena Asamartha*”. It means the person cannot procure a *Praja* i.e. unable to have a child. So this can be considered as *upadrava* of *Klaibya*. Also this explanation is common for all *shukra dushtis*.

Charaka explains that the person who is having *Shukravaha sroto dusti* will be having *Klaibya*, *alpaya* (short life span), *Virupata* (disfiguration), and either no conception or there will be *Garbha Srava* (abortion). Thus the person afflicted with *Klaibya* will be having “*Anapatyam*” (infertility), and it will be *Daruna* (misery) to his life, so all these symptoms are to be considered as the *upadras* of *Klaibya*.

According to *Sushruta* explanation it will cause *chirat praseka* (delayed ejaculation of *shukra*), or *shukra* may come out with *Rakta*. These *upadras* seem to be quite similar to *lakshanas* of *Klaibya*. So it may be due to the difference in severity level of *Klaibya* as per different *Acharyas*.

SADHYASADYATVA (Prognosis):

It depends upon the causative factors. If *Klaibya* has occurred due to general grave cause (*Dhatu kshaya*) or congenital (*Sahaja*) *Bijadosaja*, *Matru Pitru Doshaja* and local *Dhvajabhanga*, *Sannipataja*, *Marma Chedaja*, *Sukadosaja* i.e. *Mamsarabuda*, *Mamsa paka*, *Vidradhi*, *Tila kalaka*

etc. are not curable and remaining others can be managed. *Klaibya* of short duration is curable and long are *asadhya* or *yapya*.

CHIKITSA (Management):

The *Ayurvedic* approach is intended to bring back the patient to his normal constitution along with relief from disease. The treatment consists of medicines, diet; daily routine and mental health and covers a vast field. The *Ayurvedic* therapy can be broadly divided into two types- *Brimhana* and *Langhana*. Of them *Brimhana* finds a fair application in *Klaibya*.

The system focuses on cause rather than symptoms. In case of *Klaibya* also the treatment of choice is *Hetuvipareeta*. Thus, the appropriate choice of therapy should be selected considering the causative factors and after a thorough evaluation of the patient. Positive therapeutic approach should include;

1. *Dravya Chikitsa* (drug therapy),
2. *Adravya-Manasika Chikitsa* (included in psychotherapy); and
3. *Pathyacharana* (diet and regimen).

Charaka has suitably combined these three in formulating a general line of treatment for *Klaibya* as shown below:

A. Purification therapy:

- I. *Snehayukta Virechana* preceded by *Purvakarmas* and
- II. *Basti* (*Asthapana* and *Anuvasana*)

B. *Vrushya* yogas:

- i. *Vrishya Dravyas* and
- ii. *Adravya Vrishyas* (psychotherapy)

C. *Pathyahara*- Therapeutic diet.

DISCUSSION:

1. An overall view of *Ayurvedic* classical texts, reveal that there are many food items as well as behavioral aspects which are mentioned to be leading to impotency.
2. Pathogenesis of *Klaibya* *Bijadosa*, *Garbhastha Vikruti*, *Mano Dosha*, the *Dhatuksaya* in general and *Sukra kshaya* in particular, aggravation of *Vata* particularly *Vyana* and *Apana* and *Sukravaha Srotodusti* are having pivotal role.
3. In *Dhvajabhanga* and *Agantuja* type of *Klaibya*, the destruction of the genital organs is the main cause for ED.
4. The *Ayurvedic* therapy can be broadly divided into two types- *Brimhana* and *Langhana*. Of them *Brimhana* finds a fair modality in *Klaibya*.

CONCLUSION:

In current era due to lack of exercise, faulty diet, dishonoring natural bodily urges, stress, disturbed/changed sleep patterns, irrational use of internet & other causes leads to many lifestyle disorders. One of which is impotence in males.

Ayurveda classical texts explains causes, pathogenesis, classification & treatment of *klaibya* very well. Treatment of *klaibya* can be modified according to causes & pathogenesis i.e. *langhan* or *bruhana*.

Modification of lifestyle is the key of success in the treatment of *klaibya*.

BIBLIOGRAPHY:

1. Ashtanga Hridaya by vagbhat with commentary Sarvanga Sundara by Arundatta and Ayurveda Rasayana by Hemadri, published by Panduranga Jawaji Nirnay Sagar Press - 1939.
2. Ashtanga Sangraha Vriddha Vagbhatta with commentary by Atrideva, Vidyalankar, Nirnay Sagar press Mumbai.
3. Ayurved Shabdakosha by Joshi Venimadhav and Narayana Hari 1968, Maharashtra Rajya Sahitya and Sanskrit Mandal Mumbai.
4. A.P.I. Text Book of Medicine, Edited by Gurumukh S. Sainani, 1997, Published by Association of Physician's of India Bombay.
5. Bhav Prakash by Bhavmishra Published by Choukambha Sanskrita Samsthana 5th Edition.
6. Bhaishajya Ratnavali with Vidyotini Commentary, published by Choukhamba Sanskrita Samsthana Varanasi 16th edition.
7. Bhel Samhita published by Central Council of Indian Medicine.
8. Charak Samhita by Agnivesha with Ayurved Dipika commentary of Chakrapani Datta 1941 Nirnay Sagar press.
9. Chakradatta by Jagdishwarprasad Tripathi, Choukhamba Sanskrit Samsthana Varanasi.
10. Chamberlains symptoms and signs in clinical Methods 4th Edition.
11. Davidson's Principle of Medicine 1995.
12. Harit Samhita, Published by Prachya Prakashna Varanasi.
13. Harrison's Principle of Internal Medicine by Hunter John Published by Mc. Grawhill health Professions Division USA.
14. Mahav Nidan by commentary Madhavakara with Madhukosha by Vijayarakshita, published by Motilala Banarasidasa, Delhi, 1st Edition.
15. Sharangdhar Samhita with Dipika and Gudhartha Dipika and Gudhartha Dipika Comm. Of Kashiram edited by Pt. Parshuram Shastri 1931, Nirnay Sagar press, Bombay.
16. Sushrut Samhita with Nibandhsangraha Commentry of Shri Dalhanacharya, Choukhamba Orientalla, 8th edition.
17. Siddhayoga Sangraha by Vd. Ltd. Kolkata.
18. Taber's Cyclopaedia Medical dictionary by Thomas C.L. 1993.
19. Yog Ratnakara by Indradeva Tripathi and Daya Shankar Tripathi Choukhamba Sanskrit series Varanasi.

A COMPARATIVE ANALYTICAL STUDY OF TIL TAIL, MURCHITA TIL TAILA AND KASISADI TAILA

Vd. Ganesh Sakharam Deshmukh

Associate professor, Department of Ras shastra & B.K., Dr. V.P.A.C., Jalna

Vd. Nilima Manglesh Zarikar

M.S.Shalyatantra (Scholar), S.V.N.H.trust's Ayurved college, Rahuri, Dist- Ahmednagar.

Vd. Shamsundar Sudhakar Rao Joshi

Assistant professor, Department of Kaumamarbhrutya, Aditya Ayurved College, Beed.

ABSTRACT:

In Ayurveda, *Sneha kalpana* is very useful in externally as well as internally i.e. *sneha* preparation are used through all routes of administration i.e. nasal, rectal, oral and local application. This study includes a comparative analytical study of *Tila taila*, *Murchita taila* and *Kasisadi taila* i.e. organoleptic study and physico chemical study, these parameters may be used as pharmacopial standards of oil.

KEY WORDS- *Tila taila*, *Murchita taila*, *Kasisadi taila*, standardization, Analytical study .

INTRODUCTION:

Drug standardization is most useful for proper recognition of drug in scientific world. If the drug is not tested through this methodology the drug will not be accepted by scientific community. So, the present study deals with the organoleptic and physico chemical study i.e. Analytical study of *Tila taila*, *Murchita taila* and *Kasisadi taila*.

MATERIALS AND METHODS:

Tila taila was taken for study. Reference of *Kasisadi taila* was taken from *Sharangadhara Samhita*. An ingredients of *Kasisadi taila* are as below--

कासीसडलागली कुष्ठं शुण्ठी कृष्णा च सैन्धवम् | मनःशिलाश्मरश्च विडगं चित्रकौ द्रुमः |

दन्तीकोषातकीबीजं हेमाव्हा हरितालकम् | कल्कैः कर्षामितैरेतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ||

सुहृत्कर्पयसी दद्यात्पृथग्द्विपलसंमिते | चतुर्गुणं गवां मुत्रं दत्त्वासम्यक्प्रसाधयेत् |

कथितं खरनादेन तैलमर्शोविनाशनम् | क्षारवत्यातयत्योतदर्शस्यभ्यंगतो भृशम् ||

वलीर्नद्रूप्यत्येतत्क्षारकर्मकरं स्मृतम् || शा. स. म. ख. अ. 9/142-145

Murchhana samskara was done for the removal of *Gandha* and other *doshain til taila*. Drugs used for *murchana samskara* were as - *Manjishtha*, *Haridra*, *Lodhra*, *Nagarmotha*, *Nalika* (controversial drug so used *Kamal pushpa*), *Haritaki*, *Bibhitaki*, *Aamalaki*, *Kevada*, *Vataprarooh* & *Rhiber*.

Kasisadi taila was prepared according to *Snehapka kalpana vidhi*.

Preparative steps of *Kasisadi taila* -

1) Collection of raw material .

2) *Shodhana vidhi*.

3) *Murchhana samskara* .

4) *Snehapaka vidhi*.(*KasisadiTail nirmana*)

ANALYTICAL STUDY:

Analytical study of *taila* was conducted using following parameters.

1) Organoleptic parameters i.e. Physical

2) Physico- chemical parameters i.e. chemical

1. ORGANOLEPTIC PARAMETERS :

Parameters	<i>Tila taila</i>	<i>Murchita taila</i>	<i>Kasisadi taila</i>
Rupa	Pale yellow	Blackish red	Radish brown
Rasa	<i>Titka, Madhur, Kashaya</i>	<i>Katu, kashaya</i>	-
Sparsha	<i>Snigdha</i>	<i>Snigdha</i>	<i>Snigdha, mild tikshna</i>
Gandha	-	<i>Gandha of Murchana dravya</i>	<i>Gandha of Gomutra</i>

2. PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS:

These parameters are applied for scientific use of prepared final product. An obtained parameters can be considered as pharmacopeal standards to determine the efficacy of *Tila taila* , *Murchita taila* and *Kasisadi taila* .These parameters are as below -

Sr. No.	Test	<i>Tila taila</i>	<i>Murchita taila</i>	<i>Kasisadi taila</i>
1	Wt/ml (gm/ml)	0.9294	0.9308	0.9318
2	R.I. at 40□	1.4640	1.4642	1.4644
3	Viscosity(mps)	62.45	62.60	62.78
4	Iodine value (gl /100gm)	112.24	111.40	113.60
5	Saponification value (mgKOH/ gm)	148.60	144.80	150
6	Acid value (mgKOH/ gm)	4.24	3.63	4.78
7	Peroxide value (meq /1000 gm)	5.00	31.80	32.04
8	Loss drying at 110□ (% w /w)	0.29	1.25	1.77
9	Total bacterialcount(cfu/gm)	0.00	0.00	0.00
10	Yeast and mould (cfu/gm)	0.00	0.00	0.00
11	Microbial test for pathogens -Aeruginosa, Staphalococcus Aureus, E.coli,Salmonella.	AB	AB	AB

DISCUSSION AND CONCLUSION:

Acid value of *Kasisadi taila* (4.78) is found more than *Tila Taila* (4.24) and *Murchita taila* (3.63); it indicates that somewhat corrosive nature of *Kasisadi taila* which prove its *Vranashodhana*, *Arshashatana* activity.

Ingradiant like *Kasis*, *Hartala*, *Manashila* etc.used in preparation of *Kasisadi taila* have properties like *Astringant/Sankochak*,and *Vatakaphahara* than *Tila Taila* and *Murchita Taila* .

Also oil have viscous property.Moisture content i.e.loss on drying of *Tila taila* is less than *Murchita taila* and *Kasisadi taila*. Iodine value i.e. measures of unsaturation of *Kasisadi taila* more than *Tila* and *Murchita taila*.

It's peroxide value shows, *Kasisadi taila* is more reactive, soft & more susceptible to the oxidation.

REFERENCES:

1. *Sharangdhar Samhita* -Dr.Bramhanand Tripathi, Chaukhamba Surbharati publication, Varanasi.
2. Indian Materia Medica-A.k. Nadkarni.popular publication;Bombay.
3. Indian Medicinal Plants- Kirtikar and Basu.
4. Pharmaceutical standards for Ayurvedic formulation - C.C.R.A and S Delhi.
5. Dissertation-Pharmaceutial And Analytical Study Of *Kasisadi Taila* With Its Clinical Efficacy In *Arsha* (2006-07) -

USES OF MICROSOFT WORD IN RESEARCH

Dr. Sudhakar B. Telke

Librarian, ACS College, Shankarnagar Tq- Biloli Dist- Nanded

ABSTRACT:

Word processing is the ability to create text and format it so that it appears good looking, using different fonts, fancy characters, formatted paragraphs, and possibly other features not found on classic text editors. Word processor is an application for manipulating text-based documents; So, I have focuses in this research paper some uses of Microsoft Word like that, Editor, Error, Effective Work, Researcher, Bibliography, Publishing, and Project Proposal etc.

KEYWORD: Microsoft, Bibliography, Researcher, Graphs, Project, Software etc.

INTRODUCTION:

Microsoft Word is graphical word processing Program allow users to type and save documents. Along with this, it also provides tools to insert pictures, edit photos, draw objects etc.

Perhaps no other computer software has as great impact on educations as Microsoft Word. Not only does Microsoft Word offer high versatility and flexibility, it also is “model-free” instructional software, that is, it reflects no particular instructional approach.

A teacher can use it to support any kind of directed instruction or constructivist activity. Since its value as an aid to teaching and learning is universally acknowledged, Microsoft Word has become the most commonly used software in education. It offers many general relative advantages to teachers and students.

DEFINITION OF MICROSOFT WORD:

A Microsoft word processor is used to manipulate text. It is able to edit, revise, store, format and print any document (letters, reports, manuscripts etc.). Any text in a word processor can be manipulated and formatted selectively using „selective blocks“ via mouse/keyboard. Usually the selected blocks are blue in color. Words can also be found and replaced in the entire document/selection at once. Images, Diagrams and Charts can be inserted accordingly. Examples - Microsoft Word, Libra Office Writer, Google Docs etc.

GENERAL EDUCATIONAL USES OF MICROSOFT WORD:

Microsoft Word used for many educational purposes. Apart from teaching-learning It can be used for more general intentions that help in general education. Work done on Microsoft Word and save on the internet is highly portable and accessible from any computer with internet access. One

can easily type resume, essay, letter, reports, articles, brochure, reflective dairy etc. by using pre-defined templates available in Microsoft Word.

How Microsoft Word is useful in Research?

As the name implies, it's designed to make research paper writing a lot easier. Researcher uses Microsoft's. Bing Knowledge Graph to query content from the internet and then pull it straight into Word.

USES OF MICROSOFT WORD IN RESEARCH:

Microsoft Word has a curreted list of trusted sources and reference materials which are very useful for research student s& teachers for research Purposes. Microsoft Word offers many options that used for research and thesis writing.

1) Editor- Microsoft Word editor feature edit the word automatically which has written wrong .It also suggest improving writing by flagging words that are used too frequently.

2) Error Free Document – Microsoft Word has grammar and spell check feature, it teaches words or phrases to improve writing style . So, one can improve his/her research writing style.

3) Effective Work- If the research will be in typed form, it will be more effective than hand written work.

4) Researcher- The researcher tool in Microsoft Word gives opportunity to explore online information without leaving the document .One can explore and research the material related to the content and adds it with citations in the document without leaving it.

5) Bibliography- Microsoft Word offers a very useful option for research purpose that is reference, by using it one can insert bibliography in an organized form.

6) Publishing – After completing the typing of thesis a person who is doing research can easily publish his/her work without doing efforts.

7) Project Proposal- Researcher can propose their research or project proposals by using Microsoft Word, there are also templates available for this purpose.

CONCLUSION:

In this Microsoft Word use in various office & academic institutions at present , it can commonly use in letters, reports, manuscripts , research thesis ,graph and also .Application of this software also check in spell as well as in use in various sectors. .

REFERENCE:

- 1) Gupta Vikas(2008) ,*Comdex Computer Course Kit* , Dream tech Press ,New Delhi ,pp-219-280.
- 2) Kogent Solutions, (2011) .*Office 2007 in Simple Steps* ,Dream tech Press ,New Delhi ,pp-19-59.
- 3) BPB,(2008). *Microsoft Office 2000 Complete*, BPB Publication, Delhi,pp-01-125.
- 4) <http://www..academia.edu/5639461/ASSIGNMENT-Microsoft Word.> (Access on Date 10 Aug 2021)
- 5) <https://www.education.com/reference/article/impact-word-processing.>

RELIGIOUS FUNDAMENTALISM VERSUS COMMUNAL HARMONY DURING LOCKDOWN

Dr. Quadri Syed Mujtaba

Research Guide & Head, Department of Political Science, Maulana Azad College of Arts, Science & Commerce, Rauza Baugh Aurangabad. 431001 (MS) India.

Syed Hyder Chishti

Research Scholar (Ph.D.), Department of Political Science, Maulana Azad College of Arts, Science & Commerce., Rauza Baugh Aurangabad. 431001 (MS) India.

ABSTRACT:

Lockdown is an act of restricting people to stay at home for security reasons. The migrant workers were far away from their native places in metropolitan cities where they were jobless and without shelters. The back Journey of migrant workers was full of sorrows and grieves. It proved havoc for the migrant workers. It was a tragic story. The television channels media houses and news agencies reflected their fundamentalist characters against Muslim community,

The media created much hatred among Hindus about Muslims. Religious Fundamentalism also noticed in the national media. The media played extremely biased role towards the Muslims. Some TV channels designed their reports about the spread of the corona cases in a clearly biased manner and introduced a communal angle to the virus. Phrases like Tablighi-virus and Corona-jihad were widely used by national and social media; the reporting went to the extent of suggesting that this virus was originated in Nizamuddin – and not in Wuhan! Tablighis were accused of spreading the corona virus in India. The government did not condemn the media for attacks on Tablighi. The positive aspect of lockdown is that there were many incidences of communal harmony were also reported.

INTRODUCTION:

Lockdown is an act of restricting people to stay at home for security reasons. Due to the unexpected entry of Corona, a nationwide **lockdown was imposed on 24th march 2020** for 21 days,^[1] that limited movement of the entire 1.38 billion (138 crore) population of India as a preventive measure to curb spread of COVID-19 pandemic in India. The lockdown was announced without any planning and expert advice. The lockdown created the problem for the persons who were out of stations for any reason. It proved havoc for the migrant workers. The television channels media houses and news agencies reflected their fundamentalist characters against Muslim community. The positive aspect of lockdown is that there were many incidences of communal harmony have also been reported.

The lockdown was announced at 8:00 P.M. And it came into effect within four hours of its announcement. So the people who were out of stations for any reason were stranded at the places where they went. It was a dilemma for them to go back to their homes because the transport was grounded and the police was on high alert to make the lockdown effective. The police had no standard guidelines as how to punish the people for defying the lockdown. The police turned brutal for lockdown defiers. The people had to confine themselves at the places where they were. Worst was case with migrant workers. As all the economic and commercial activities were at halt, the migrant workers lost their jobs. They were far away from their native places in metropolitan cities where they were jobless and without shelters. The land lords in anticipation of losing their rents driven them out of their residences. The back Journey of migrant workers was full of sorrows and grieves. ^[2] The Central and State Governments turned a deaf ear to their problems. Later on some help was extended to them by the governments and some NGOs and social activist. ^[3]

Fundamentalism also noticed in the national media by played extremely biased role towards the Muslims. The television news channels reported the Tablighi Jamat incident at Nizamuddin Markaz in a manipulated manner. The media created much hatred among Hindus about Muslims. The fundamentalist BJP leaders were on the fore front to exploit this opportunity. ^[4] Some TV channels designed their reports about the spread of the corona cases in a clearly biased manner and introduced a communal angle to the virus. The social media widely used phrases like Tablighi-virus and Corona-jihad the reporting went to the extent of suggesting that this virus was originated in Nizamuddin – and not Wuhan!

TV Channels like Zee News, Republic TV and Times Now, news 18, the media house Amar Ujala news Agency like ANI, launched criticism against Muslims though Jamaat. They put blame on Tablighis for spreading the virus in India. That resulted in a wave of violence against Muslims. ^[5]

Tablighi Jamat event organizers deliberately ignored lockdown guideline.

The Centre told the Supreme Court that the Tablighi Jamaat event organizers at the Nizamuddin Markaz in Delhi in March "deliberately ignored lockdown directions by authorities the center also rejected a plea for a CBI probe in the matter. ^[6]

Suspicious Bank accounts of Maulana Saad's Nizamuddin Makaz over foreign funding are being scanned by Both Crime Branch and Enforcement Directorate detectives are keeping a close watch on all these 30 bank accounts in their investigation. ^[7]

Jamaati people misbehave with police and administration.

The people of Nizamuddin Markaz alleged to forget to respect the rules. In all the states Jamatis allegedly misbehaved with the police and security personnel ^[8] Uttar Pardesh C M Yogi

Adityanah Condemned the role of Tablighi jamaat blaming for the spread of COVID-19. He said that getting infected with a virus is not a crime but to hide it is definitely a crime^[9]

Tablighi jamaat's link with terror outfit.

Tablighi Jamaat, which was thought to be the biggest carrier of Covid-19 infection in India, it is said to have a long history of links with banned Pakistani terror outfits like Harkat-ul-Mujahideen. The founders of Harkat-ul-Mujahideen (HuM), is known for the hijacking the Indian Airlines Flight 814 in 1999, were members of Tablighi Jamaat, as per Pakistani security analysts and Indian investigators.^[10]

The B.J.P MLA from Deoria Satyaprakash Tripathi had advised Hindus not to buy vegetable from Muslim hawkers. Because Muslim hawkers have been reported by the news channels they spit on their vegetables. This news was so frequently propagated that Satyaprakash Tripathi defended his statement several times. The Prime Minister of India asked the people to stop spitting. In his program 'Mann ki Baat' on 30-April-2020, The Aaj Tak anchor alluded to Tablighi Jamaat where they were blamed for spitting in quarantine centers.

The Belagavi Deputy Commissioner S.B Bommanahalli negating the tweet of Shobha Karandlaje, BJP MP said that the people quarantined in the district were not spitting or misbehaving with health workers. She in her tweet said that 70 people from Belagavi had attended the meet in Delhi, and that eight of them tested positive. She also shared a video in support of her claim. The video did not show misbehavior of any kind.^[11]

The Director, Vinay Bastikop, of Belagavi Institute of Medical Sciences also refuted in a detailed statement the claim put by Shobha Karandlaje, stating that there were only 33 people admitted in the hospital who attended the Tablighi Jamaat in March, and only three people who tested positive were in a separate isolation ward.^[12]

When Delhi Police, evacuated, the members of Tablighi Jamaat from the Nizamuddin Markaz, A section of media started targeting the entire Muslim Community for Covid-19 Pandemic. This situation has worsened further by the alleged propagation of fake news. According to some reports claimed that the quarantined Jamaatis had asked for non-vegetarian food in some others reports they have been accused of misbehaving with hospital nurses. In some media reports the members of the Tablighi Jamaat had spat on doctors in several districts. The reports of misbehavior by Jamaatis with staff at quarantine centers have alleged to come from Saharanpur, Bijnor, Agra, Kanpur, Kushinagar, Rampur, Allahabad and Ghaziabad.

However in most of cases the District Administration exposed fake reports after which the media outlets were asked to withdraw their reports.

In Firozabad, Zee Media was spreading fake news regarding the Tablighi Jamaat. The Firozabad police forced the media group to delete its fake tweet by giving a strict warning. Zee Uttar Pradesh Uttarakhand from in its tweet, now deleted, had said, “Four Tablighi Jamaati tested corona positive in Firozabad, pelted stones at the medical team that came to pick them up.”

In their sensational article, the Hindi daily Amar Ujala and another local publication had an alleged that 14 suspected Tablighi Jamaatis who had come from Nizamuddin were arrested from Kushinagar. S.P Vinod Kumar Mishra, Kushinagar countered the media allegations and said that those who were arrested from Kushinagar were not connected with Tablighi Jamaat. They have no connections with Nizamuddin Markaz. They were from Nepal and are daily wagers. Due to lockdown, they were stranded here and are now quarantined.”

As per report of daily Hindustan 13 people, including eight Indonesian citizens, who were quarantined in the district hospital of Bijnor, on the doubt of being infected with the novel coronavirus after joining in the Tablighi Jamaat program, created a disturbance at the hospital and demanded eggs and biryani.

Sudarshan TV Twitted that people of Tablighi Jamaat quarantined in the district hospital misbehaved with sanitation workers and ill-treated them. However, the Bijnor Police have denied these allegations. ^[13]

Since March 30, there was a sudden increase in fake news and Islam phobic propaganda on social media, with hash tags such as #CORONAJIHAD and #NizamuddinIdiot trending on Twitter.

A video of a fruit vendor is made viral showing a fruit vendor licking his fingers while handling fruits on his cart for infecting his fruit with his saliva Police arrested him on the basis of viral video. This was an old video shot by Bodhraj Tipatta on 16 February, 2020. When he was sitting at his friend's pan shop, when He saw this fruit vendor. Fiza daughter of fruit vendor said that her father was mentally unbalanced. She lamented that her father was beaten by the police after a case was filed against him. The old video was warped out of context and shared after the Tablighi Jamat incident. Television channels picked up the story of the "Corona-criminal" to put the blame the **Muslims** for spreading the COVID-19 disease in the country purposely.

Several Viral WhatsApp message were made viral. The messages claimed that Muslim Restaurants owners are spitting in food. An old video of a restaurant worker blowing air into a paper bag was viral on social media where it was shared a year ago. Other reports also stated that the video was much older than what the claim suggested. The exact origin of the video could not be traced. However, it which clip was being circulated on WhatsApp with a message that reads, "Many Muslims who own restaurants like the Empire, Imperial, paramount, Beijing bites, Hyderabad Biryani House, Bawarchi biryani, etc. employ Muslim cooks who are brainwashed by people who

attended Tablighi congregation in Delhi." The video was broken into multiple frames by using the digital verification tool. The "Google reverse image" search of multiple frames of the video it was found that the video was of April 2019. The video was located on a Chinese website was able ascertained that the video was shot much before the coronavirus pandemic.

A viral video displayed the members of Tablighi Jamaat were sitting on their knees and praying and sneezing deliberately to spread the coronavirus. The video was claimed to have been recorded at Hazrat Nizamuddin mosque in Delhi. The video displayed people inhaling and exhaling. A Google search with the keywords 'Muslim's inhaling ritual' led to the concept of 'Zikr'. Zikr is traditional ritual in which Allah's names are repeated several time may be hundreds of times by a group. Certain movements like swaying back and forth or turning from right to left video are incorporated in performing Zikr. Zikr is usually performed at a Digraphs it is likely that the video might have been shot somewhere else and not at Nizamuddin mosque. It can be argued that the video might be from the Nizamuddin Dargah which is far away from the mosque. ^[14]

Several instances of communal harmony have also been reported during the lockdown a few of them are as follows.

An incident of communal harmony is reported from Bhangar area of West Bengal's South 24 Paaraganas district. Purnendusekhar Mukhopadhyay and his wife Lalitbala Mukhopadhyay have been living in a small hut near a semi-forested area in Bhangar II block for the last few years. After they were allegedly driven out of their home by their son. Due to lack of transport Purnendusekhar Mukhopadhyay lost his means of livelihood. He and his wife started starving. When some local Muslim youths came to know of their suffering they were determined to help them. Mofizul Molla, Ziaul Molla, Azan Ali along with their friends is engaged in loading and unloading commodities from trucks. Despite they were going through hard time they extended financial help to the couple. ^[15]

As deaths started rising due to covid-19 and the handling of bodies became un-manageable for the administration. The members of Muslim community in Godhra and Vadodara took the responsibility of performing their last rites in a dignified manner on them, irrespective of their religion. Haji Hanif and three of his friends have so far performed last rites of around 300 persons including Hindu, Muslim and Christians. ^[16]

The 65-year-old woman, Called 'Durga Ma' who died a natural death was paralytic and lived alone in the South Toda area of Juni (Indore). Her sons came after being informed, but they said they had no money to perform the last rites. Soon after, a few Muslim locals, collected some money for the purpose and also took part in the funeral procession. ^[17]

Rajendra Bagri, 35 who was a cancer patient died in the locked down, Jaipur. Because of lockdown only man's wife children and younger brother were present at home. The locality was

Muslim dominated. Crucial situation like lockdown and spread of covid-19 some Muslims youth came in front and made arrangement for cremation.^[18]

CONCLUSION:

Had the lockdown been enforced a week earlier, the trouble of getting stranded at various places, the general public had undergone, and sufferings miseries and loss of life to which the migrant workers had been subjected to, could have averted to a great extents.

The seeds of fundamentalism that were lying in hibernation in the society for the decades, germinated all of a sudden in the form flood of fake news on social media. The BJP leaders in particular, BJP it cell and its supporters were involved in spreading fake news, the act spreading fake news went to such a height that the Islamic countries started showing their concern over Islam phobia in India ultimately the PM of India had enter into the fray. He twitted that Corona attacks irrespective of religion of person.

The fundamentalist elements left no stone unturned to weaken social fabric of Indian society. It is a greatness of our society that the fundamentalist failed in their attempts. There were considerable cases of communal harmony were also reported throughout the country. The Muslims reported helping their Hindu brethren in their hour of need and the Hindu fundamentalist targeted the Muslims (in particularly Tablighi Jamat) to the extents possible. The role of police was also appreciable as they denied various fake news reports timely.

REFERENCES:

1. <https://www.thehindu.com/news/national/pm-announces-21-day-lockdown-as-covid-19-toll-touches-10/article31156691.ece> 24, 2020 23:14 IST
2. <https://www.nytimes.com/2020/03/24/world/asia/india-coronavirus-lockdown.html> March 24, 2020
3. <https://www.newindianexpress.com/entertainment/hindi/2020/sep/29/sonu-sood-the-messiah-of-migrant-workers-bags-un-honour-2203485.html> Published: 29th September 2020 04:02 PM
4. <https://www.indiatoday.in/india/story/bjp-spreading-virus-of-communal-hatred-prejudice-during-pandemic-says-sonia-gandhi-1670079-2020-04-23> April 23, 2020 12:20 IST
5. <https://theprint.in/opinion/telescope/zee-news-india-tv-news18-india-have-ocd-they-are-still-stuck-on-tablighi-jamaat/411512/> 30 April, 2020 8:29 am IST
6. <https://zeenews.india.com/india/tablighi-jamaat-event-organisers-deliberately-ignored-directions-centre-to-supreme-court-rejects-cbi-probe-plea-2288219.html> Jun, 06, 2020, 01:39 AM IST
7. <https://zeenews.india.com/india/30-bank-accounts-of-maulana-saads-nizamuddin-markaz-under-scanner-over-foreign-funding-2282152.html> May 08, 2020, 23:33 PM IST
8. <https://zeenews.india.com/hindi/india/video/coronavirus-in-markaz-jamaat-people-misbehaves-with-police-and-administration/662119> Apr 2, 2020, 09:45 AM IST
9. <https://www.hindustantimes.com/india-news/hiding-a-disease-is-a-crime-yogi-adityanath-condemns-role-of-tablighi-jamaat-in-covid-19/story-2HZO2fmPJF1BYBzKxmk9SM.html> MAY 03, 2020 11:11 AM IST
10. <https://twitter.com/timesnow/status/1245247776805584896?lang=en>
11. <https://www.firstpost.com/india/bjp-mp-shobha-karandlaje-falsely-claims-tablighi-jamaat-attendees-from-belagavi-spat-on-hospital-staff-misbehaved-with-them-8237631.html> April 07, 2020 23:55:52 IST
12. <https://www.firstpost.com/india/bjp-mp-shobha-karandlaje-falsely-claims-tablighi-jamaat-attendees-from-belagavi-spat-on-hospital-staff-misbehaved-with-them-8237631.html> April 07, 2020 23:55:52 IST
13. www.newsclick.in/covid-19-series-fake-news-targeting-muslims-exposed-police-district-admin 07 Apr 2020
14. <https://thelogicalindian.com/news/islamophobia-covid-19-coronavirus-fake-news-muslim-tablighi-jamaat-20543>
15. <https://www.deccanherald.com/national/east-and-northeast/a-tale-of-communal-harmony-in-west-bengal-during-coronavirus-crisis-831006.html> APR 28 2020, 17:42 IST
16. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/vadodara/with-communal-harmony-they-ensure-covid-19-victims-get-dignity-in-death/articleshow/78861862.cms> Oct 26, 2020, 08:59 IST
17. <https://www.news18.com/news/india/tale-of-harmony-muslim-men-in-indore-help-poverty-struck-men-perform-last-rites-of-their-mother-2568133.htm>
18. <https://www.news18.com/news/india/amid-lockdown-muslim-neighbours-carry-hindu-mans-bier-in-rajasthans-jaipur-2576413.html> APRIL 13, 2020, 21:57 IST

A BRIEF NOTE ON MIR MOMIN – A MULTI FACETED PERSONALITY OF GOLCONDA KINGDOM

Dr. Varoodhini Madhamshetti

C. J. L. in History, Govt. Junior College (Co-Edn.) Jangaon.

India and Persian relations are not new and continuing till today. As the case at Golconda Kingdom, her rulers belonged to Persia and Shiates of Islam religion. The Safavid dynasty emperors of Persia also were pertaining to Shia Sect. Originally the Qutb Shahis of Golconda affiliated to safavid dynasty and had political and diplomatic relations with Persia (Iran) from the beginning of Golconda's inception. During the Qutb-ul-mulk's period, himself the founder of Qutb shahi dynasty at Golconda started gaining Persia's help and support in every aspect of administration.

Qutb Shahi rulers used to invite elite and intellectual personalities to Golconda from Persia and appointed them in their administrative wings to get solidarity and development of the state, in all the spheres. A number of Persians migrated to Golconda and served the state. Among them the prominent personality was Mir Momin Ardastani who developed Golconda Kingdom in all the way in all spheres and arranged the kingdom as a mighty and richest one in Indian contemporary kingdoms after Moghal empire. Hence, this paper highlights the services, rendered by Mir Momin as Persian Peshwa for Golconda Kingdom.

Mir Mohammed Momin son of Ali Sama, born in AD 1553 at Astrabad of Iran, who migrated to Golconda during the time of Ibrahim Qutb Shah and ascended the office as Prime Minister in AD 1585 in Mohammad Qutb and Sultan Mohammad and he served the kingdom period of forty years and died on 12-03-1624.

He received his early education under his uncle Amir Fakhruddin Sumaki. Mir Momin became scholar at an early age and he had an excellent moral character based on the Islamic principles of morality and ethics. He started his early career as tutor to the Prince of Safavi dynasty of Iran. On account of his high scholarship he was appointed as tutor-mentor to prince Sultan Hyder Mirza in AD 1578-1579. But after the death of Sultan Hyder Mirza in the reign of Ismail Mirza, the circumstances took an unfavorable turn for Mir Momin and he could not adjust with new set-up and made up his mind leave the Soil of Iran. After leaving his mother land via Iraq he first under took the *Haj* pilgrimage in AD 1578-1579 at Mecca of Soudi Arabia and proceeded towards India and reached Golconda where Shiaism was declared as state religion and the rulers of Golconda belonged to Persia.

On the eve of Quli Qutb Shah's accession to the throne, the Sultan wanted to have a scholar

Peshwa and Mir Momin was in search of scholar patronized. Sultan appointed him as the Peshwa in place of Mir Shah Mir.¹ Prior to his appointment as Peshwa he kept him self engaged in imparting education to the aspiring candidates in various subjects².

Mir Momin was able and efficient administrator. Sultan was completely depended on his Prime Minister's advices in every issue of his private and public.

Regarding the construction of a new city there was an explosion of the population, which caused the scarcity of water supply and created unhealthy and insanity conditions so that the nobles of the court petitioned the Sultan Mohammed Quli Qutb Shah, requesting that a new city be ordered to build, and he graciously accepted to the request. Mohammed Quli Qutb Shah ordered his able and foresighted Peshwa, *Hazrat* Mir Momin to prepare a master plan for the new city. He chose a site between Kohitoor and the Moosi river an area of about 12miles, comprising villages including the Brahmin village Chichetam, Mir Momin, who wanted the new city should be match in the world like paradise so he played an instrumental role in completion of the new city.

Generally the Qutb Shahi Government used to invite civil engineers and other elite architects from out side the country to design and supervise the constructions in Golconda-Hyderabad. During the period of Mohammed Quli Qutb Shah (AD1580-1612) *Hazrat* Mir Mohammed Momin Astrabadi, the dynamic and able Prime Minister of Golconda invited Mir Abu Talib, Kamaluddin Shirazi and Shehryar from Persia to prepare a master plan and design for a new city like Isfhan, the city of the capital for Shah's of Persian empire. Shehryar was appointed as Chief engineer to the ongoing construction of the city. Elite Dildar Hussain and Dhama Char appointed as architects for the construction of Musa Khan burz in Golconda fort.³

Syed Ali Bilgrami and B. Rajendra Prasad write that the foundation stone of Charminar was starting point for the construction chronogram "*Yah hafiz*" (AD1590-1591), the date of construction of Charminar and the starting date for the construction of the city may be arrived at, i.e. on the auspicious day on 10th Italic Moharram of AD 1590-1591 (AH 999 Lunar calendar) "when the moon was in the constellation of Leo and Jupiter was his own mansion" The foundation of Charminar was laid. This construction of new city continued for a period of 7 years. Nearly 75 lakhs of *Huns* were spent on there constructions from chronogram "*Farkunda bunyad*" (AH 1006/AD 1597), the closing date of the construction of the city may be worked out.⁴ After the completion of the Hyderabad city with all facilities, the Peshwa of Golconda, *Hazrat* Mir Mohammed Astrabadi called it "*Naya Isfhan*".⁵ A.M. Siddiqui writes, "after the completion of the city with comfortable and spacious ground, Mir Momin personified Hyderabad and he compared Sultan Mohammed Quli with Shah Abbas of Persia and accosted while Shah Abbas had completely remodeled his capital Isfhan, the king of Golconda had converted Hyderabad into second Isfhan."⁶

Hazrat Mir Momin took quite care to the government by keeping the peace and harmony and law and order. In this connection, with the approval of the Sultan he used to appoint a number of able and industrious personalities in highest offices. Mirza Mohammed Azeez, Moulana Adees, Shaiq Mohammed Qatoon and Mirza Mohammed Amin Shehristani etc. were among them, who's services are most needed in then the times for smooth running the Golconda Government.⁷

This august Mir Momin was the most outstanding personality. He had great influence on the king. The Sultan respected him so much that he was permitted to go into the royal palace in palanquins, while other nobles could go only foot.⁸ He also disposed various personal issues of royal families. For instance, Mohammed Quli Qutb Shah had no sons but a daughter Hayat Bakshi Begum. Mir Momin advised Quli Qutb Shah to adopt his brother's son prince Mohammed Qutb Shah and arranged his marriage with Hayat Bakshi Begum and further Mohammed Quli became legal heir to ascend the Golconda throne and who became peace-loving monarch because of the tutored only by his mentor Peshwa Mir Momin.⁹

After the death of Mohammed Quli, State matters were leading towards a civil war. However, Mir Momin once again showed his intelligency / i.e. as Prime Minister by declaring prince Sultan Mohammed Qutb Shah as king of Golconda kingdom. Tareeq-I-Mohammed Qutb Shah says that if Momin would not have acted so promptly there would have been a lot of blood shed and disturbance.¹⁰

During Mir Momin's Prime Minister ship, the city had its Mulki and Non-Mulki's issue from the days of Qutb Shahi Sultans Golconda also had the Afaqi and Deccani issue though comparatively in small measure. The Moghals, Arabs, Afghans, Pathans and Turks formed the bulk of Afaqis. The Mughal rulers of Delhi were casting covetous eyes on the Deccan to invade. Some of them had already infiltrated into Golconda and settled there. On a particular day many of them forcefully entered into the royal rest house on Noubath Ghat, the site of the present Birla Mandir. Ali Ahqar, the Kothwal of that area, submitted to the king that the Moghals were illegal settlers; they were in league with the local anti-social elements in creating trouble to the public and to the administration. The Sultan Mohammed Qutb Shah then ordered Mir Momin to expel all those Afaqis who were not in government service. With the orders of the Prime Minister, the city Kothwal Ali Ahqar promptly herded the Afaqis and chained them. This news spread like wild fire. Soon the local anti-social elements began to loot and burn the houses of the Afaqis. The Peshwa, Mir Momin was then working in his office adjoining the royal chambers. It was midnight when this information about the disturbances was communicated to him. To avoid delay Mir Momin entered royal bedchambers, woke up the Sultan, apprised him of the serious situation and sought his orders for restoring peace and order. The Sultan issued orders to arrest the miscreants and punish them severely. These orders

were promptly carried out and strictly implemented. Peace and order returned to the city of Hyderabad.¹¹

Another highlight of Mir Momin's activity was the construction of necropolis in Hyderabad. While constructing the new city, Mir Momin felt that the need of large burial ground for the decent and honorable disposal of the dead bodies of the Muslims of Hyderabad. He purchased a suitable site on the southern fringe of the city and it is on the way of Masulipatnam and where Mir Jumla tank is situated. The tombs of Shah Chiragh and Shah Nurul-Huda were already there on this site. He sanctified this necropolis by bringing seventy camel load of *Khak-e-pak*, the sanctimonious earth by ships from the holdy Karbala in Iraq, the site of Imam Hussain's martyrdom, by spending his own money of lakhs of rupees, and sprinkling it on the proposed necropolis. The first dated grave is that of Abu Turab, which has an epitaph giving us the date AD 1603. Since then many eminent statesmen, scholars, soldiers, poets and men of note have been buried here. The dead bodies of Mir Momin and his son were buried in this site only by constructing tombs on their burials without epitaphs. In his necropolis he constructed sarai, masjid, well, houz, etc. Sarais constructed both sides to facilitate the orphans to stay in it and make their routine works¹² and somebody was appointed to look after it and thousands of peoples dead bodies were buried here in 150 years from the date of its inception. This burial ground is also called Daira-e-Mir Momin.

A few words about *Ghusool* Community, it means those particular people who involve and make last rites of the Muslim dead in those days. Prior to Mir Momin, we cannot find the community. He developed the Ghusool community with all facilities from the government to serve dead i.e. cleaning and burying the dead bodies in the graveyard. In course of time they got special identity in the society but in modern society this community appears to have been disappeared.

Mir Momin was a great scholar, divine and a man of wide experience and knowledge. He wrote large number of books in Persian and Arabic, dealing with the measures, weight, length and distance, books on medicine, ethics and scores of other like *Kitab-ur-Rajat* is in Arabic. His reply to a letter of Shah Abbas of Persia and preface to the *Kathir-ul-Miyamin* are in a conventional style with dignified diction. He is the author of a small but erudite treatise on weights and measure called *Risala-I-Miqdariyah* and another treatise on prosody. (His poetical works were collected and compiled in the form of a *diwan*, a copy of which covering 175 folios, is preserved in the India office library at London.) The books in the royal library of Sultan Mohammed rose nearly to 29,927 from AD 1616 to AD 1624 owing to sustained efforts of Mir Momin. The Sultan used to read every book and he wrote a few lines of synopsis and signed.

Besides above activities, he constructed a masjid at Syedabad, which is quadrangle shape like Dar-ul-Shifa building, and other masjid at Mirpet (after his name) with sarais in AD 1610. Syedabad

masjid had 56 rooms, which might have been used as a caravan sarai for travelers, or more probably, the building served as a school for the children of the area. He also constructed a tank at Mirpet, which still exists in Hyderabad¹³ He also constructed a building for his residence, which is presently called Puranihaveli.

In addition to above, he used to patronize the artists of calligraphy in the kingdom to write Quramic verses and *durud* of Shiaism on the walls of the masjids. For instance, Hussain-Bin-Mohammed was one the calligraphists patronized by him, who rose, later, to be the tutor of Prince Abdullah in Ad 1621.¹⁴

It was without doubt the influence of the Persian Peshwa Mir Momin who had passed through the liberate atmosphere of the capital during the last reign and knew all its ups and downs which contributed to the making of Mohammed Qutb Shah the highly moral Shiah that he was.

Mutual understanding between foresighted Sultans Mohammed Quli and Mohammed Qutb Shah and an efficient Prime Minister and able guiding star Mir Momin was developed Personalization and enhanced relations between Golconda and Iran. But, after their deaths, political conditions and the policy of Persianisation were come down to lowest ebb in the later reigns of Abdullah and Abul Hasan. These rulers followed the time-honored policy to a great extent.

H.K. Sherwani, A.M. Siddiqui, Mohiuddin Qadri Zore etc. attested above statement. Mir Momin was responsible for the Persianisation of Golconda which reached its peak stage up to quarter part of 17th century on the basis of his actions i.e. as he had active diplomatic contacts with Iran and responsible for the migration of the people from Iran, he introduced *Moharram* festival by constructing *Ashur Khanas* purely on the lines of Shia religion. For example, he was played a crucial role for the construction of *Badshahi Ashur Khana* situated at Pattargatti (old Hyderabad) was first *Ashur Khana* in the city which costs was rupees 66000, built from AD 1592-1596 during time of Mohammed Quli Qutb Shah.¹⁵ Persian language also was conspicuously patronized and only Persian style of architecture was followed.

Hazrat Mir Momin was a lover of the under dog. He was recorded to have been sympathetic towards the low class people. His compassion for the neglected rural population was deep and great. As a Shiah, he was strong in the belief that the hell fire had to be reserved and to secure them a place in the divine abode of the merciful God. He tried untiringly to reform the uncivilized locals and to improve their socio-economic conditions. He endeavored incessantly to retrieve the miserable Deccanies from the darkness of ignorance. He believed that the merciful god entrusted him with the sacred responsibility of civilizing the unrefined locals and to lead them into light. And on the occasion of the month of *Moharram*. 12000 *huns* (i.e. 60,000) were distributed among the poor people of the kingdom and free meal was served to them under the supervision of this personality.¹⁶

Mir Momin's exact salary was not known, but it is appears to have been not less than one thousand *huns* (or rupees forty five hundred to five thousand) which was the approximate salary of the later Peshwar.¹⁷ In addition to it, he was awarded a *jagir* which consisted of the villages like Syedabad, Mirpet, Zillullaguda, Rao Riyal, Kangra, Jerlapally and Metpally. And he was not given importance to sound luxurious or lavish life and led normal life. His income from *jagirs* and salary spent on constructing masques and sarais.

To conclude, Mir Momin was chosen of the Islamic countries, states man, able administrator, builder., architect, poet, tuitor, teacher, scholar, *alim*, Sufi saint, served the kingdom for 40 years and dedicated his life to development of the kingdom in all spheres without a single blemish in his service. He died on 12-03-1624. Bt his official status has been completely forgotten by the people and remembered as saint. A number of people used to come to his tomb daily to get their vows fulfilled.

As such his name kept permanently by golden words in the annals of Deccan history generally, and in Golconda history particularly.

REFERENCE:

1. Zore, Md Qadri : *Hayat-e-Mir Momin*, Idara-e-Adabiyat, Hyderabad, 1957, p.36.
2. Ayub Ali. S : *Civil and Military Organisation Under Qutb Shahis of Golconda*, thesis, KU, Wgl., 1995, p.145.
3. Dharmendra Prasad : *Social and Cultural Geography of Hyderabad City*, Inter-India Publications, New Delhi, 1986, pp.4.7.
4. Bilgrami. SA : *Mathiv-e-Deccan*, Asian Educational Series, Hyd. 1927, p.17.
5. Sathyanarayana. K : *History and Culture of Andhras-II*, Peoples Publishing House, New Delhi, 1982, p.352.
6. Siddiqui. A.M. : *Tareeq-e-Golconda*, literary Publications, Hyderabad, p.71.
7. Sastry, B.N. : *Golconda Samscruti – Sasanamulu*, Musi Publications, Hyderabad, p.71.
8. Sadiq Naqvi : *Muslim Religious Institutions and their Role Under Qutb Shahis*, Bab-UI-Uloom, Hyd., 1993, p.154.
9. Zore : Op.cit, pp.56-59.
10. Ibid : p.60
11. Sherwani. H.K. : *History of Qutb Shahi Dynasty*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1974, pp.292-293.
12. Zore : OP.cit, p.273
13. Ibid : pp.65-72.
14. Vanam. P.K. : *Qutb hahis of Golconda – The Cradles of Culture*, Probhu Publications, Chennai, 1998, p.36.
15. Bilgrani, S.A. : Op.Cit, pp.22-24.
16. Sherwani. H.K. : OP. Cit, p.379.
17. Ayub Ali, S. : Op.Cit, p.156.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक आर्थिक आणि न्याय प्रस्थापनेसाठी दिलेले योगदान

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री.शि.वि.प्र. संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स. पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक सामाजिक क्रांतीप्रवाहाचे धुरीण नेते होते. सामाजिक सुधारणेच्या संदर्भात त्यांनी जे विचार मांडले व कार्य केले आहे ते कार्य महात्मा जोतीराव फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे या विभूतींशी जुळणारे होते. इतर उच्चवर्णीय मध्यमवर्गीय सुधारकांप्रमाणे फक्त कौटुंबिक सुधारणांवर भर न देता त्यांनी सामाजिक संस्थांना पायाभूत असलेल्या मूल्यांवर प्रहार केलेला आढळून येतो. सामाजिक संरचनेत अमुलाग्र परिवर्तन करण्याची गरज प्रतिपादन केली आणि अनिष्ट रुढी, प्रथा, परंपरांना आधारभूत होत असणारी धार्मिक चौकटच त्याज्य ठरविली. ज्यांच्यापर्यंत पुर्वी कधीही सुधारणेचे वारे पोहचले नव्हते अशा वर्गापर्यंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नवसमाजनिर्मितीसाठी महत्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. त्यांचे कार्य हे ऐतिहासिकदृष्ट्या फारच महत्वाचे आहे. एक विचारवंत म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जडण-घडण करणारे प्रवाह अनेक होते. पाश्चिमात्य उदारमतवादी राजकीय विचार - परंपरेचा त्यांच्या मनावर खोल ठसा उमटलेला होता पण तसेच प्राचीन हिंदू व बौद्ध साहित्याचाही त्यांनी तितकाच सापेक्षी व्यासंग केला होता. बुद्ध आपला गुरु असून त्याची शिकवण हिंदू धर्म म्हणजे ब्राम्हणवाद आणि ब्राम्हणवाद म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्वांना नकार या ब्राम्हणवादाचे विरुद्ध बुद्धाने बंड पुकारले. विवेक आणि बुद्धीप्रामाण्य यांची पुन्हा प्रतिष्ठापना केली. प्रार्थना कर्मकांड, बळी वगैरे अंधश्रद्धांना फाटा दिला. हे त्यांचे कार्य डॉ. बाबासाहेबांना फारच मोलाचे वाटत होते. बुद्ध, महात्मा फुले यांच्या बरोबरीनेच आपल्या मुरुमालीकेत डॉ. आंबेडकरांनी कबीर या संताचाही अंतर्भाव केला आहे. कबीराच्या दोह्यांचा अभ्यास केल्यानंतरच आपल्याला हिंदू धर्माच्या दोषांची स्पष्टपणे जाणीव होऊन धार्मिक दृष्टीकोन व व्यवहार बदलण्याची गरज भासली असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. त्यांनी समाजापेक्षा राज्याला जास्त महत्व दिले. प्रथम सामाजिक विकास आवश्यक आहे असे त्यांना वाटत असे. राज्य हे एक साधन आहे आणि त्याद्वारे लोकांचे जीवन सुखी, समृद्ध व स्वावलंबी होणे हे राज्याचे ध्येय होय. मागासलेल्या वर्गाला विकासाची समान संधी देणे तसेच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विषमता दूर करणे, तसेच आवश्यक त्या सेवा राज्याने समाजविकासासाठी करणे गरजेचे आहे. राजकीय स्वातंत्र्य आवश्यक आहे परंतु एवढेच भारतीय जनतेला पुरेसे नाही. त्यासोबतच सामाजिक, आर्थिक, बौद्धिक स्वातंत्र्यही मिळाले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक धडाडीचे थोर नेते होते. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय वास्तवावर आधारित आणि त्यांच्याशी संबंधित समस्यांवर जे चिंतन त्यांनी वेळोवेळी केले आहे ते अनेक राजकीय विचारांनी भरलेले असेच आहे. त्यांचे विचार भारतीय समाजाला प्रेरणादायी असून त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता फारच मोलाची आहे.

गृहितके :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार मोलाचे आहेत.
२. भारतीयांच्या कल्याणासाठी त्यांचे विचार उपयुक्त आहेत.
३. सर्वांगीण विकास कार्यासाठी त्यांचे विचार महत्वपूर्ण आहेत.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाज प्रबोधनासाठी कार्य केले.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आर्थिक आणि न्याय प्रस्थापनेसाठी दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

● **उद्दिष्टे**

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दलीत आंदोलनाची माहिती जाणून घेणे.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्रवादाविषयी विचारांचा अभ्यास करणे.

● **माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण :**

प्रस्तुत लघुशोध संशोधनासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यात प्रकाशीत, अप्रकाशीत ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, यांचा वापर करण्यात आलेला आहे. संकलीत माहितीच्या आधारे लघुशोध निबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

● **विषयाचे महत्त्व :**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे थोर महामानव होते ते फक्त सामाजीक, आर्थिक, राजकीय विचारवंत नव्हते तर ते बुद्धीप्रामाण्यवादी, निष्ठावंत, तळमळीचे कार्यकर्ते होते. सामाजीक क्रांती हि त्यांच्या विचारांनी त्यांनी घडवून आणली. देशातील कोट्यावधी दलीत समाजातील लोकांमध्ये स्वाभीमान जागृत करण्याचे कार्य त्यांनी केले. भारताच्या जडण-घडणीत त्यांचे मोलाचे योगदान आहे. दलीतांना त्यांचे न्यायपूर्ण हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांची अस्मीता जागृत करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आयुष्यभर झटले हे एक प्रखर राष्ट्रवादी नेते होते. भारताच्या लोकशाहीस धोका पोहचणार नाही याची त्यांनी सतत काळजी घेतली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय या मानवी मूल्यांची समाजामध्ये प्रतिष्ठापना करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था आणि जातीव्यवस्था यांना त्यांचा तीव्र विरोध होता. त्यांना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार असे म्हटले जाते. आजच्या भारतीय राज्यघटनेनुसार दलित-आदिवासी, मागास वर्गांना ज्या सोयी सवलती प्राप्त झालेल्या आहेत त्यात डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान हे महत्वपूर्ण आहे. त्यांचे कार्य उपयुक्त आहे.

१. सामाजिक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलीत चळवळीची धुरा सांभाळल्यानंतर दलीतांसाठी सामाजिक न्यायासाठी संघर्ष उभारला. त्यांनी राजकीय क्षेत्रापेक्षा सामाजिक क्षेत्रास जास्त महत्त्व दिलेले आहे. म्हणून त्यांनी भारताच्या समाजव्यवस्थेतील प्रचलीत असणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे महत्वाचे कार्य करून त्यांना जास्त हक्क मिळविण्यासाठी संघर्षाची भूमीका स्विकारली होती. हक्कांच्या प्राप्तीसाठी जोपर्यंत लढा उभारला जात नाही तोपर्यंत आपणास हक्क प्राप्त होणार नाही असे त्यांचे मत होते. महाराष्ट्रामध्ये सामाजीक परिवर्तनावर भर देणाऱ्या सामाजीक सुधारकांची जी पिढी लोकहितवादी, महात्मा फुले, आगरकर यांच्या स्वरूपात उभी राहिली तिच्या कार्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जोरदार समर्थन केलेले दिसून येते. त्यांचे सामाजीक विचार पुढीलप्रमाणे :

i) अस्पृश्यतेसंबंधी विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अस्पृश्यतेच्या विरोधी होते. कारण त्यांनी अस्पृश्यता अनुभवली होती. त्यांचा ईश्वरनिर्मिती अस्पृश्यतेच्या कल्पनेवर विश्वास नव्हता. त्यांच्या मते अस्पृश्यता हि मानव निर्मित असून भारताच्या इतिहासात त्याचे मुळ दडलेले आहे. त्यांनी सांगितले अस्पृश्यता हि सामाजिक कृतीने व कायद्याने समाप्त करता येते. सामाजिक कृतीने म्हणजे अस्पृश्यांनी त्यांच्या जीवन पद्धतीत अमुलाग्र बदल करावा. राहणीमान उंचावण्याचा प्रयत्न करावा. शिक्षण घ्यावे, कायद्याच्या दृष्टीकोनाने विचार करता त्यांनी मत मांडले की, सर्व शासकीय पातळीवर अस्पृश्यांना प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे. त्यांच्या या प्रयत्नामुळेच पुणे करार अंतर्गत अस्पृश्यांना कायदेमंडळामध्ये प्रतिनिधीत्वाच्या जागा राखीव करण्यात आल्या. जोपर्यंत भारतीय समाज अस्पृश्यांना वेगळे समजतो तोपर्यंत त्यांना अल्पसंख्याक समजून स्वतंत्र प्रतिनिधीत्व दिले पाहिजे. दलीतांच्या गरजा, त्यांच्या अडी-अडचणी, त्यासाठीच्या उपाययोजना अस्पृश्यांनीच सांगायच्यात. शासनाने अस्पृश्यांच्या

कल्याणासाठी विविध उपाययोजना केल्या पाहिजेत. अस्पृश्यतेच्या सर्व सिध्दांतांना त्यांनी विरोध केला. जन्माधिष्ठीत, वांशिक सिध्दांतास त्यांनी विरोध केला. वंशशुद्धीचा विचार त्यांनी अमान्य केला. तसेच जन्माचा विचार देखील अमान्य केला. जन्मामुळे व्यक्ती अशुद्ध होते हा विचारच त्यांना मान्य नव्हता. अस्पृश्यता ही एका गटावर लादता येत नाही. अविवेकी, शास्त्रीय अस्पृश्यतेच्या विचारास त्यांनी पूर्णतः अमान्य केले. अस्पृश्यता पूर्ण समाप्त केली पाहिजे अशी त्यांची मागणी होती.

ii) जातीव्यवस्थेविषयी विचारः

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदु धर्माच्या पुनर्रचनेची गरज व्यक्त करतांना जातीव्यवस्थेवर टिका केली आहे. त्यांच्या मते हिंदुंची सामाजिक अस्मिता ही त्यांच्या जातीशी निगडित असून व्यक्ती एकदा जाती बहिष्कृत झाली की तिची सामाजिक अस्मिता, सामाजिक प्रतिष्ठा, अधिकार, ऋणानुबंध संपुष्टात येतात. जातीव्यवस्था ही व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला अपंग बनविते. हिंदु समाज हा जातीचा एक समूह असून त्याच्या हानीचे मुळ कारण हे जातीभेदात दिसून येते. प्रत्येक जातीतील व्यक्ती आपण इतर जातीतील व्यक्तीपेक्षा श्रेष्ठ आहोत असे मानते. डॉ. बाबासाहेबांनी 'मुक्तायक' व 'बहिष्कृत भारत' या वृत्तपत्रातून जातिभेद आणि त्यांच्या निर्मुलनाविषयी समीक्षा केलेली दिसून येते. हिंदुधर्मशास्त्राने निर्माण केलेल्या जातिव्यवस्थेबद्दल डॉ. बाबासाहेबांची मते निश्चित स्वरूपाची होती ती पुढीलप्रमाणे १) जातीव्यवस्था ही माणसांच्या अंगी असणाऱ्या गुणांवर आधारलेली नाही. गुण हे नैसर्गिक असतात. त्यामुळे जातीव्यवस्था पूर्णपणे अनैसर्गिक आहे. २) जातीव्यवस्थेने समाजामध्ये उच्च-नीचता निर्माण केली आहे. ३) जातीव्यवस्था ही श्रमविभाजनाच्या तत्त्वानुसार निर्माण झाली नाही. ४) जाती-जातींमध्ये तणाव वाढल्याने सामाजिक संबंध बिघडले. ५) जातीव्यवस्था ही पूर्वकर्माशी व पूर्वजन्माशी जोडली गेली, त्यामुळे ती अशास्त्रीय आहे. ६) जातीव्यवस्थेमुळे मनुष्य संकुचित झालेला दिसून येतो. ७) जातीव्यवस्थेमुळे हिंदू समाजाचे विघटन झाले आहे आणि नैतिक अवनती झाली आहे.

iii) स्त्री विषयक विचारः

डॉ. बाबासाहेब यांच्या विचारांवर मोठ्या प्रमाणात बुद्धांचा प्रभाव होता. बुद्ध सात मौल्यवान गोष्टींपैकी एक समजतात. तसेच त्यास सर्वोच्च मुल्य समजतात. कुटूंबाचा न्हास थांबविण्यासाठी स्त्रीयांना कुटूंबाच्या व्यवस्थापनात अधिकार दिले पाहिजेत. मनुने भारतीय स्त्रीयांना ज्ञानापासून वंचित केले. सर्व धार्मिक कार्यक्रमापासून स्त्रीयांना दूर ठेवण्यात आले. तसेच मनुने स्त्रीयांना सामाजिक स्वातंत्र्य देखील दिले नाही. मनुनिर्मित परंपरेने पुरुषप्रधानता निर्माण केली. ही परंपरा अनेक दिवस सुरु होती याचा परिणाम आजच्या युगात देखील त्यांचे शोषण सुरु आहे. त्यांना अपमानित करणे सुरु आहे. स्त्रीयांना समाजात योग्य स्थान प्राप्त व्हावे, त्यांच्यार होणारा अन्याय थांबवावा यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व पातळीवर संघर्ष केला.

२) दलित आंदोलनः

दलित आंदोलनाच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना सर्वश्रेष्ठ स्थान आहे. दलित आंदोलनास सुरुवात त्यांच्या आधी झाली होती. पण त्यांच्यापूर्वी व नंतरही ज्ञानाने व कर्तृत्वाने त्यांच्या जवळपास पोहचू शकेल असा दुसरा नेता दलित चळवळीतून निर्माण झाला नाही. डॉ. बाबासाहेबांच्या पूर्वीची दलीत चळवळ विखुरलेली होती. तिचे सामर्थ्यही क्षीण होते. प्रांताच्या व भाषेच्या मर्यादा ओलांडून दलित लोकांमध्ये ऐक्य घडवून आणण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेबांच्या आंदोलनामागे होता पण दलित आंदोलनातील त्यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे त्यांनी दलितांना आत्मसन्मान शिकविला. दलित वर्गाचे प्रश्न कोणाच्या दयेने किंवा मागणे मागून सुटणार नाहीत त्यासाठी लढा देऊन स्वसामर्थ्यावरच दलितांना ते सोडवावे लागतील. हा महत्वाचा मंत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना दिला. १९२४ च्या जुलै महिन्यात "बहिष्कृत हितकारी सभा" या संस्थेची त्यांनी स्थापना केली. दलित मुक्तीच्या लढ्यास प्रारंभ केला. 'शिका संघटीत व्हा आणि आंदोलन करा' हे त्या सभेचे ब्रीदवाक्य होते. आंबेडकर पूर्व कालखंडात गोपाळबाबा वलंगकर आणि शिवराम जानबा कांबळे अशा दलित नेत्यांनी दलित समाजामध्ये जनजागृती करण्याचे काम केले होते. पण मर्यादित स्वरूपाचे होते. दलित समाजाला

त्यांच्या सामर्थ्याची जाणीव करून देऊन स्वतःचे हक्क प्राप्त करण्यासाठी त्याला लढण्यास प्रवृत्त करण्याचे कार्य सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून हिंदु समाजात अनेक समाज सुधारक निर्माण झाले. त्यातील बहुसंख्य वरिष्ठ पांढरपेशा वर्गातील होते. त्यांच्या समाजसुधारणांचा आवाका वरिष्ठ व मध्यम वर्गापुरताच मर्यादित होता. विधवा विवाह, स्त्रीचा वारसा हक, बालविवाह बंदी, स्त्री शिक्षण इत्यादी त्यांच्या सुधारणांचे विषय होते. महाराष्ट्रामध्ये समाज परिवर्तनाचा विचार सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी मांडला. नंतरच्या काळात छत्रपती शाहु महाराज आणि कर्मवीर अण्णासाहेब शिंदे यांनी दलीत वर्गाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. पण दलित आंदोलनाला खरी गती आणि स्वतःचे सामर्थ्य प्राप्त होण्यासाठी दलित वर्गातून नेतृत्व उदयास येणे आवश्यक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रुपाने ध्येयनिष्ठ आणि कर्तृत्ववान नेतृत्व दलित वर्गास लाभलेले दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना त्यांचे हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी व त्यांच्यातील अस्मीता जागृत करण्यासाठी विविध उपक्रम हाती घेतले आणि त्या निमित्ताने वृत्तपत्रातून, भाषणातून, परिषदांमधून आपले विचार मांडले. दलितांना त्यांचे न्याय्य हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी जे अनेक लढे दिले त्यांचा प्रारंभ महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाने झाला. तसेच त्यांनी मनुस्मृतीचे दहन केले. त्यानंतर त्यांनी मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह सुरू केला. अशा प्रकारचे उपक्रम हाती घेण्यामागे डॉ. बाबासाहेबांचा हेतु दलितांना न्याय मिळवून देणे, त्यांना प्रतिष्ठीत जीवन मिळवून देणे इतकाच नव्हता तर त्याचबरोबर हिंदु समाज एकसंघ, बळकट बनविणे हा विचार त्यामागे होता. विषमतेवर आधारित हिंदु समाजाची चौकट मोडून समताधिष्ठीत समाज निर्माण करण्याचा तो उदात्त प्रयत्न होता. आपण हिंदु समाजाच्या पुनर्घटनेची मागणी करीत आहोत आणि ती हिंदु समाजाच्या हिताची आहे कारण ज्या तत्वांचा आपण आग्रह धरत आहोत ती आधुनिक तत्वे आहेत त्यांचा स्विकार केल्यानेच हिंदु समाजाची प्रगती शक्य आहे असे त्यांचे प्रतिपादन होते.

३) आर्थिक विचार:

डॉ. बाबासाहेबांनी विशिष्ट दृष्टीकोनातून आपले आर्थिक विचार भारतीय लोकांसमोर मांडलेले आहेत. त्यांना दारिद्र्याविषयी भयंकर चीड होती. जर समाज विकृत असेल तर समाजाच्या कोणत्याही प्रकारचा विकास होणार नाही. त्यांनी असे सांगितले की, भारतीय समाजरचना हि यंत्रप्रधान आहे. यंत्रप्रधान व भांडवलशाहीमुळे समाजामध्ये दोष निर्माण होतात. याचा विपरित परिणाम समाजावर होतो व केंद्रीकरणास प्रोत्साहन मिळते. खाजगी मालमत्तेचा जन्म होतो. संपत्ती केंद्रीत होते याचा फायदा फक्त समाजातील मुठभर लोकांनाच होतो यासाठी सर्वात प्रथम समाजरचनेत बदल करणे यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भर दिला. त्यांनी सामाजीक व राजकीय विषयांवर जे ग्रंथ लिहीले आहेत त्यात त्यांनी आर्थिक विचार मांडलेले दिसून येतात. जातिव्यवस्थेमध्ये पारंपारीक स्वरूपाची आर्थिक - सामाजीक रचना असल्यामुळे आर्थिक विकास कुंठीत झाला आहे. वर्णव्यवस्था हि श्रमविभागणी तत्वावर आधारीत नसून ती केवळ श्रमीकांची विभागणी आहे. कारण ती फक्त जातिव्यवस्थेवर उभारलेली आहे. त्यामुळे भारताचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झालेले आहे. असे त्यांचे मत होते. आर्थिक शोषण हे वर्गसंघर्षामुळे होते हि मार्क्सची विचारसरणी त्यांना मान्य नव्हती. भारतात फक्त आर्थिक शोषण होते असे नाही तर सामाजीक व धार्मिक शोषण देखील होते याकडे त्यांनी लक्ष वेधले. तसेच कार्लमार्क्सने पुरस्कृत केलेला रक्तरंजीत क्रांतीचा मार्ग डॉ. बाबासाहेबांना मान्य नव्हता. रक्तरंजीत क्रांतीऐवजी लोकशाही व घटनात्मक मार्गाने समाजाची पुनर्रचना करता येईल. यावर डॉ. बाबासाहेबांचा दृढ विश्वास होता. त्यांनी 'स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज' या ग्रंथात भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी कोणती अर्थनीती महत्वाची आहे याविषयी चर्चा केली आहे. त्यांनी दारिद्र्य निर्मुलन, शोषण मुक्तता, विषमता निर्मुलन यांची मिमांसा केली आहे. खाजगी उद्योगांना धक्का न लावता उत्पादनाची क्षमता वाढविणे तसेच उत्पादन व संपत्तीचे समान वाटप करणे हि राज्यसंस्थेची जबाबदारी आहे असे सांगून त्यांनी 'राज्यसमाजवाद' मांडलेला आहे. त्यांनी राज्यसमाजवादास 'राज्यशासित समाजवाद' असेही म्हटले आहे. राज्यसंस्थेद्वारा अशी आर्थिक व्यवस्था निर्माण करणे की ज्यामुळे खाजगी उद्योगधंदे बंद न करता राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात सर्वांना समान वाटा मिळेल असा

राज्यशासित समाजवादाचा हेतु आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट केले आहे. त्यांनी मांडलेल्या राज्यसमाजवादी आराखड्यात पुढील गोष्टींचा समावेश केलेला आहे. त्यात १) शेती व्यवसायाचे राष्ट्रीयकरण करणे, २) मुलभूत उद्योग व व्यवस्थापनावर शासनाची मालकी असावी, ३) वस्तुच्या वितरणावर राज्यांचे नियंत्रण असावे, ४) गुण व इच्छेनुसार कार्याची विभागणी असावी, ५) सक्तीची विमा योजना लागू करणे.

राज्यसमाजवाद संकल्पना भारताचा जलदगतीने सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी महत्वपूर्ण ठरेल. भारतातील सामाजीक, राजकीय, आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी राज्यसमाजवाद उपकारक ठरेल या व्यापक हेतुने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समर्थन केले आहे. त्यांनी दिन-दलित, अस्पृश्य व मागासलेल्या जातीच्या विकासासाठी राज्य समाजवादाचा पुरस्कार केला.

४) राष्ट्रवाद :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे राष्ट्रवादी होते. राष्ट्रवाद हा कोणत्याही धर्मास घातक असता कामा नये. त्यांचे नेतृत्व दलित लढ्यातील सर्वश्रेष्ठ नेतृत्व होते. त्यांच्या नेतृत्वास देशात सार्वत्रीक मान्यता होती पण आपाल लढा राष्ट्रीय एकात्मतेस बाधा करणार नाही याची त्यांनी सतत काळजी घेतल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांचा राष्ट्रवाद गरीब व समाजातील दलीतांच्या हितासाठी निर्माण झाला होता. त्यांचा विद्रोह हा भारतीय राष्ट्रवादाला आव्हान देणारा नव्हता. त्यांच्या संघर्षामागील मुळ प्रेरणा हि राष्ट्रवाद अधिक बळकट करण्याची होती. राष्ट्रीय एकात्मतेमुळे सामाजीक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रातील विकासाची गती पहाता येते आणि त्यातून राष्ट्र सशक्त बनते. समाजात असलेले भेदभाव नष्ट करून स्वातंत्र्य समता आणि बंधुत्व या तत्वावर आधारित असे राष्ट्र निर्माण करण्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ध्येय होते.

५) भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार :

भारतीय राज्यघटनेच्या संदर्भात केलेल्या महत्वपूर्ण कामगिरीमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना 'भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार' असे म्हटले जाते. राज्यघटनेमध्ये भारतीय सर्वसामान्य लोकांच्या आशा-आकांक्षांचे प्रकटीकरण केल्याचे दिसून येते. ते मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते. एक विख्यात कायदेपंडित म्हणून त्यांनी ही जबाबदारी यशस्वीरित्या पूर्ण केली. स्वतंत्र भारतात दलित वर्गास त्यांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अधिकार मिळाले पाहिजेत. तसेच या वर्गाच्या उन्नतीसाठी विशेष प्रकारच्या सोयी सवलती त्यांना मिळाल्या पाहिजेत असे त्यांचे उद्दिष्ट होते हे उद्दिष्ट पूर्तीसाठी घटनेचा मसुदा तयार करतांना त्यांनी प्रयत्न केले. त्यांनी भारतीय संघराज्याचे समर्थन केले. लवचीक संघराज्य हे भारतीय राज्यघटनेचे वैशिष्ट्य आहे असे त्यांना वाटत होते. तसेच अंतर्गत व जागतिक परिस्थितीचा विचार करता केंद्र सरकार बळकट असणे गरजेचे आहे असे मत मांडले. मुलभूत हक्कांची सविस्तर तरतूद त्यांनी राज्यघटनेत केली. तसेच राज्यघटनेत त्यांनी न्यायमंडळ हे सर्वश्रेष्ठ असल्याचे सांगितले आणि घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क हा भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा आहे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी मार्गदर्शक तत्वांचे देखील समर्थन केले आहे. बदलती परिस्थिती व बदलत्या गरजा लक्षात घेऊन देशाच्या अपेक्षा राज्यघटनेने पूर्ण केल्या पाहिजेत असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केले होते. अशारितीने भारताच्या राज्यघटना निर्मितीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे श्रेय कधीच कमी करता येणार नाही.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतंत्र वृत्तीचे, बुद्धीमान सर्वश्रेष्ठ असे बहुआयामी प्रखर राष्ट्रवादी विचारवंत होते. त्यांची खरी तळमळ हि दुर्बल, दीन-दलीत यांना विकसीत करण्याची होती. दारिद्र्यात गुरफटलेल्या समाजाचा विकास करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. त्यांनी अनेक भूमिका साकारलेल्या आहेत ते कायद्याचे गाढे अभ्यासक होते. उत्तम प्रशासक, योग्य मार्गदर्शक, प्रख्यात कायदेपंडित होते. त्यांचे विचार हे मुलगामी स्वरूपाचे होते आणि भाषा सडेतोड होती. कोणत्याही विषयावर विचार मांडतांना चिकित्सक बुद्धीने संशोधन करून विचार मांडण्याची त्यांची पध्दत होती. त्यामुळे त्यांच्या विचारात सखोलता असलेली दिसून येते. स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार हि त्यांच्या लढ्याची सुत्रे होती. तेच त्यांचे दलित

आंदोलनातील सर्वात महत्वाचे योगदान आहे. मानवाचा विकास मानवानेच करावा हे समाजाला पटवून देण्याचे महत्वाचे कार्य त्यांनी केले. हिंदू समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर संघर्ष केला. सामाजीक क्षेत्रात न्याय, समता आणि शोषणमुक्ती आणण्यासाठी त्यांच्या राजकीय लोकशाहीचे कार्य असल्याचे त्यांच्या विचारातून स्पष्ट होते.

संदर्भग्रंथ

१) कसबे रावसाहेब	- डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना
सुगावा प्रकाशन, पुणे
२) फडके भालचंद्र	- डॉ. आंबेडकर, श्री विद्या प्रकाशन, नागपूर
३) चोपडे किसन	- भारतीय राजकीय विचार
विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद
४) वराडकर र.घ.	- भारतीय राजकीय विचारवंत
विद्या प्रकाशन, नागपूर
५) पाटील वा.भा.	- आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत
प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
६) डॉ. कळंबे दिनकर एस.	- भारतीय राजकीय विचारवंत
कैलास पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद
७) प्राचार्य डॉ. देवरे पी.डी.
डॉ. निकम दिलीपसिंह	- भारतीय राजकीय विचारवंत
प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
८) डॉ. भोळे भा.ल.	- भारतीय राजकीय विचारवंत
पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर
९) श्री. कुलकर्णी बी.वाय.	- भारतीय राजकीय विचारवंत
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
१०) डॉ. पाटील महेंद्र	- महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे अध्ययन
अथर्व पब्लीकेशन्स, जळगाव

गाथासप्तशतीमधून घडणारे ग्रामीण जीवन दर्शन

प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे

मराठी विभाग, सौ. के.एस.के. महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

'गाथासप्तशती' हा सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीचा ग्रंथ आहे. त्याचा लेखनकाळ पहिल्या शतकाच्या प्रथमार्धातला आहे. सातवाहनकालिन राजा 'हाल' याने प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन केलेले आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचे लेखन महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत झालेले आहे. सातवाहनकालिन राजांनी जाणिवपूर्वक संस्कृत भाषेला बाजूला ठेवून बहुसंख्य लोकांच्या दैनंदिन जीवन व्यवहारामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत अनेक ग्रंथांचे लेखन केलेले दिसते. त्यापैकी 'गाथासप्तशती' हा मराठीतील आद्यग्रंथ ठरतो. 'गाथासप्तशती' तील सुभाषिते आणि काव्य 'गाथा' या वृत्तांत रचलेले आहे. गाथासप्तशतीची हस्तलिखिते संबंध भारतभर म्हणजे काश्मिरपासून कन्याकुमारीपर्यंत अनेक ठिकाणी उपलब्ध झालेली आहेत. ही हस्तलिखिते जरी अनेक जागी उपलब्ध झाली असली तरी भाषेवरून आणि त्यामध्ये वर्णिलेल्या विषयावरून हा ग्रंथ महाराष्ट्रामध्येच लिहिला गेला आहे, हे संशोधनांती निर्विवाद सिद्ध झालेले आहे. 'गाथासप्तशती', 'हरिविजय', 'दहमुहवहो', 'गऊडवहो', 'लीलाबई' हे प्राचिन काळातील लौकिक प्राकृत साहित्यातील मुख्य ग्रंथ होत. काव्यग्रंथ व कोशग्रंथ असे या ग्रंथांचे स्वरूप आहे. त्याकाळामध्ये धार्मिक प्राकृत साहित्याचे जतन व संवर्धन बौद्धांनी आणि जैनांनी केले; तर लौकिक साहित्याच्या संवर्धनासाठी सातवाहनांनी पुढाकार घेतलेला दिसतो.

गाथासप्तशतीमधून अस्सल मराठमोळे ग्रामीण नागरी आणि वन्य लोकजीवन ललितमधून सौंदर्याने अविष्कृत होताना दिसते. शृंगाराबरोबरच मानवी जीवनाच्या करुण, दारुण व हृद्य अशा सर्व बाजू गाथासप्तशतीमधून समोर येताना दिसतात. इतका महत्त्वपूर्ण ग्रंथ महाराष्ट्राच्या भूमित होवून देखील मराठी माणूस गाथासप्तशतीपासून अनभिज्ञच असल्याचे दिसते. ही बाब साहित्य, संस्कृती आणि इतिहास संवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून पाहता खचितच अयोग्य ठरते. प्रस्तुत शोधनिबंधातून गाथासप्तशतीमधून घडणाऱ्या ग्रामीण जीवनदर्शनाचे स्वरूप लक्षात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गाथासप्तशतीमधून येणारे ग्रामीण जीवनदर्शनाचे संदर्भ:

गाथासप्तशतीमध्ये ग्रामीण आणि वन्य जीवनाविषयीचे संदर्भ जागोजाग आढळतात. त्याकाळी वन्य जमाती तसेच स्थानिक लोक शेती व्यवसायावर अवलंबून असत. ते एरव्ही स्वतःच्या झोपड्यांमध्येच वास्तव करीत असत. मात्र शेतीच्या हंगामाच्या दिवसात म्हणजे पीक काढणीच्या दिवसात ते खळ्यावर किंवा ओवंड्यांत राहत असत. याविषयी

"णिष्णसस्सरिद्धी सच्छन्दं गाइ पामरो सरए |

दलिअणवसालितण्डुलधवलमिअड्कासु राईसु ||"^१

अशाप्रकारचे उल्लेख गाथासप्तशती ग्रंथात आढळतात. प्रस्तुत संदर्भाची भाषा तत्कालीन महाराष्ट्री प्राकृत असून शरद ऋतुमधील शुभ्र चांदणे नुकत्याच कांडलेल्या शुभ्र तांदळासारखे दिसत आहे. अशाप्रकारे धान्याची बरकत झाल्याने गरीब मालक आनंदाने गाणे गातो आहे, असे हे वर्णन आहे.

"ओवालआम्मि सीआलुआणं वइमुलमुल्लिहंतानं |

डिंभाण कलिंचय वावडाण सुण्णो जलइ अग्गी ||"^२

हा संदर्भही ग्रामीण जीवनाचे प्रत्ययकारी दर्शन घडवतो. थंडीच्या दिवसात थंडीने कुडकुडणाऱ्या लहान मुलांनी ओवंड्यात काट्याकुट्यांची शेकोटी पेटवली आहे, परंतु त्याने त्यांच्या अंगातील थंडी काही कमी होत नाही. असे वर्णन यात आलेले दिसते.

तत्कालीन गावांच्या विस्ताराबद्दल आणि रचनेबद्दलही गाथासप्तशतीमधून काही त्रोटक पुरावे मिळतात. तसेच गावांना लाभलेल्या निसर्गसौंदर्याचाही प्रत्यय येतो.

"घण्णा वसन्ति णीमङ्कमोहणे बहलपत्तलवड्मि ।

वाअन्दोलण ओणविअवेणुगहणे गिरिगाम ॥"^३

गिरिगाम म्हणजे डोंगरदऱ्याखोऱ्यांत वसलेले खेडेगाव. अशा खेडेगावात राहणारे लोक खरोखर धन्य असतात. कारण तेथे सुंदर असा निसर्ग सदोदित बहरत असतो. तेथे दाट पालवीची कुंपणे आणि वाऱ्याने आंदोलन पावणारी आणि त्यामुळे खाली वाकणारी वेळूंची गर्द वनराई असल्यामुळे त्या निसर्गसुखाची कशालाच सर येत नाही. असे वर्णन वरील संदर्भातून येते.

"पफुल्लघणकलम्बा णिध्दोअसिलाअला मुइअमोरा ।

पसरन्तोज्झरमुहला ओसाहन्ते गिरिगामा ॥"^४

डोंगराच्या गर्द राईतले कदम्ब फुलांनी डंवरले आहे, त्या ठिकाणी स्वच्छ आणि सुंदर शितातल आहेत. छोटे-छोटे निर्झर खळखळ वाहत आहेत. मोर आनंदाने नाचत आहेत. यामुळे मन प्रसन्न आणि आनंदीत होत आहे. असे वर्णन वरील गाथेतून येते.

वेदकाळातील गावांप्रमाणेच गाथासप्तशतीच्या काळातील गावेही बंदिस्त असावीत. रात्री अपरात्री चोरांपासून गावाचे रक्षण व्हावे यासाठी गावाच्या तटबंदीवर तृणपुरुष (बुजगावणे) बसवलेले असे याचेही उल्लेख येताना दिसतात. गावाच्या सीमेलगत वडाच्या झाडांभोवती दगडाचे पार बांधलेले असत असेही उल्लेख आढळतात. देवाकुल हे सुसंस्कृत आर्य लोकांचे तर वडाचे झाड हे प्राकृत लोकांचे पूजास्थान असावे असे दिसते. अनेकदा या वडाच्या झाडाखाली परक्या प्रवाशाचा (वाटाड्याचा) मुक्कामही पडत असे असेही उल्लेख आढळतात.

त्याकाळातील खेड्यांतील रस्ते अरुंद, मुरमाड, खडकाळ, आणि नागमोडी असावेत. ते बहुतांश वेळा चिखलाने माखलेले असावेत त्यामुळे त्यावरून चालताना घसरण्याचाच संभव अधिक दिसतो.

"अब्भन्तरसरसाओ ऊवरिं पण्वाअबध्द पड्काओ ।

चड्कम्मन्तम्मि जने सम्मुस्ससन्ति का रच्छायो ॥"^५

वाऱ्यामुळे रस्त्यावर झालेला चिखल थोडा वाळलेला दिसत असला तरी, त्याखाली पाणी असते. वाटसरू रस्त्यावरून चालू लागला म्हणजे रस्ते जणू निःश्वास टाकतात. असे वर्णन वरील गाथेमधून येते. शहरातील रस्ते रुंद आणि प्रशस्त आहेत तर खेडेगावातील अरुंद आणि निमुळते आहेत. शहरातील रस्त्यांवर चौक आहेत असेही तपशील गाथासप्तशतीमधून दिसून येतात. गाथासप्तशतीच्या काळातील घरांना पुढे सुंदर अंगण असे. त्याला काटेरी आणि फुलेरी कुंपणही असे. घरामागे परस असे. असेही वर्णन आढळते.

" लुम्बीओ अड्ढन्माहवीणै दारगगलाऊ जाआऊ ।

आसासो पान्थपलोअणे वि पिट्टो गअवईणम् ॥"^६

एक पत्नी स्वतःच्या पतीची वाट पाहत अंगणात उभी आहे. अंगणातल्या माधवीच्या वेलीला फुले डवरली आहेत आणि त्यांनी जणू तिच्या पतीची वाटच अडवून धरली आहे. असे वर्णन वरील गाथेतून येताना दिसते.

सुस्थितीतील लोकांच्या घरी अनेक खोल्या असत. त्याकाळी घराच्या भिंती कुडाच्या (कुड्ड) असत. कुडाच्या घराला चिखलमातीने आतूनबाहेरून सारवण देऊन गिलावा केलला असे. यावर वेगवेगळी चित्रेही काढलेली असत. घरांना लाकूडफाट्याने आणि पालापाचोळ्याने शाकारणी करून छप्पर केलेले असे. घरांचे दरवाजेही लाकूडफाट्यापासूनच बनवलेले असत. उंबराच्या झाडाचे लाकूड अतिशय चिवट असते. अनेकदा घराच्या निर्माणासाठी उंबराच्या लाकडाचा वापर करण्यात येत असे, असेही उल्लेख आढळतात.

स्वयंपाकाच्या वेळी घरामध्ये धूर झाल्याचे उल्लेखही काही गाथांमधून येताना दिसतात. यावरून त्याकाळातील घरांना खिडकी किंवा धुराडी नसल्याचे दिसते. गाथासप्तशतीच्या काळातील घरांमध्ये सामानसुमान मात्र मोजकेच दिसते. बसण्यासाठी आसन्दिका आणि हरणाचे किंवा वाघाचे कातडे वापरत असत. श्रीमंत लोकांच्या घरी झोपण्यासाठी नक्षीदार लाकडी पलंग असत. त्याकाळामध्ये धान्य भरडण्यासाठी घिरीट, कांडण्यासाठी मुसळ तर पाखडण्यासाठी सुपे असे. पाणी आणण्यासाठी व ते साठवण्यासाठी मातीचे भांडे असे. त्याकाळातील कलश हे मात्र धातूचे असावेत. त्याकाळामध्ये मद्य ठेवण्यासाठी स्फटिकपात्र तर पिण्यासाठी चषक वापरत असत.

गाथासप्तशतीच्या काळामध्ये रात्रीच्या वेळी प्रकाशासाठी घरांमध्ये दिवे लावत असत. हे दिवे पणतीसारखे मातीचे किंवा लामणदिवा आणि समई यांसारखे उघड्या जोतीचे असावेत असे दिसते. या दिव्यांसाठी तिळाचे तेल वापरण्यात येई. त्याकाळामध्ये खेडी आणि नगरे यांमध्ये थोडाफार फरक असलेला दिसून येतो. नगराच्या ठिकाणी बाजार भरत असे आणि ठरलेल्या दिवशी आजुबाजुच्या प्रदेशातील लोक बाजारहाटीसाठी नगरात एकत्र जमत असत.

अशाप्रकारे गाथासप्तशती या ग्रंथातून आपणास सातवाहन काळातील महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जीवनाविषयी काही निष्कर्षापर्यंत जाणे शक्य होते. एवढेच नव्हे तर त्या काळातील राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचीही कल्पना येते. गुणाढ्य हा सातवाहनांच्या दरबारातील एक महत्त्वाचा राजपंडीत होता. त्याने बृहत्कथा नावाच्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथाचे लेखन केले आहे. तर 'हाल' हा स्वतः राजा होता. मात्र राजा असतानाही काव्यगुण अंगी असल्यामुळे त्याने गाथासप्तशती (गाहासत्तसई) या ग्रंथाचे लेखन-संपादन केलेले दिसते. "गुण्याढ्याच्या ग्रंथाइतकाच उपयुक्त ग्रंथ म्हणजे हालचा गाहासत्तसई हा गाथासंग्रह होय. हाल हा सातवाहन घराण्यातील १७वा नृपती होय. त्याची राजकीय कारकीर्द अत्यल्प असली तरी गाहासत्तसईच्या रूपाने त्याने साहित्यक्षेत्रात फार मोलाची कामगिरी केली आहे. प्रणय ही गाहासत्तसईच्या निर्मितीमागील प्रेरणा असली तरी त्या अनुषंगाने आलेल्या गाथांमधून सातवाहनकालीन समाजजीवनावर व्यापक प्रकाश पडतो."^९ असे रा.श्री. मोरवंचीकर यांनी गाथासप्तशतीविषयी गौरवोद्गारही काढलेले आहेत.

समारोप :

गाथासप्तशतीतील ग्रामीण आणि नागरी जीवनाच्या आकलनावरून असे लक्षात येते की, त्याकाळातील बहुसंख्य जनता ही वन्य आणि ग्रामीण आहे. ग्रामीण व नागरी यांच्यातील भेद दाखवून देणाऱ्या आधुनिक लक्षणांचा येथे मागमूसही लागत नाही. गाथासप्तशतीमधून दिसून येणाऱ्या गावांची मांडणी, त्या गावाभोवतालची जंगलाने वेढलेली वनश्री, त्यातील नागमोडी वाटा आणि चिखली रस्ते, घरांची मांडणी, घरांची शाकारणी, घरांच्या कुडाच्या भिंती, घराभोवतालची अंगणे, कुंपणे, त्याभोवताली असलेल्या वृक्षलता, गावातील पाणवटे, गावाशेजारचे वडाचे झाड, त्याचा पार, उन्हाळ्यातील पाणीटंचाई या सर्व लक्षणांवरून त्या गावांचे वेगळेपण आणि ग्रामीणत्व सिद्ध होते. या वर्णनावरून आणि वैविध्यपूर्ण तपशीलावरून हा भाग डोंगरी व पावसाळी असला पाहिजे असा निष्कर्ष काढता येतो, मात्र महाराष्ट्राच्या नेमक्या कोणत्या भागातील हे चित्रण असावे ह्या विषयी नेमकेपणाने सांगता येत नाही.

संदर्भ :

- १) जोगळेकर सदाशिव आत्माराम, हाल सातवाहनाची गाथासप्तशती, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती २०१२, पृ.क्र. ४५१
- २) तत्रैव, पृ.क्र. ४९१
- ३) तत्रैव, पृ.क्र. ४९८
- ४) तत्रैव, पृ.क्र. ४९९
- ५) तत्रैव, पृ.क्र. ४९२
- ६) तत्रैव, पृ.क्र. २२१
- ७) मोरवंचीकर रा.श्री., सातवाहनकालीन महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९९३, पृ.क्र. ३०

कुळवाडी भूषण — श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज

प्रा.डॉ. कदम मोतीराम विठ्ठलराव

इतिहास विभाग प्रमुख, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी.

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील शेती ही निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. दरवर्षी भारतात काही भागामध्ये ओला किंवा कोरडा दुष्काळ पडतो. मध्ययुगीन काळात महाराष्ट्रातील जनतेचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच होता. तत्कालीन महाराष्ट्रातील राजसत्तेच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा शेतीमधून मिळणारा महसूल हाच होता. सर्वसाधारणपणे जमीनीवर खाजगी हक्क मान्य करण्यात आला होता. लोकांच्या जमिनीशिवाय राजाला स्वतःच्या मालकीची जमीनी असत. मध्ययुगीन काळात अनेक राजे व राजघराणे उदयास आली. परंतु महाराष्ट्रातील छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य हे जगाच्या इतिहासातील राजेशाही असले तरी उत्तम कल्याणकारी लोकशाहीचे अद्वितीय उदाहरण होय.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रातील अठरापगड जाती, बारा बलुतेदार व आलुतेदार यांच्या मदतीने स्वराज्य निर्माण केले. शिवाजी महाराजांनी सर्वसामान्य जनता व शेतकरी यांच्याकडे विशेष लक्ष देवून त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्तर उंचावला. शिवाजी महाराजांनी अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या. प्रस्तुत शोध निबंधात शिवाजी महाराजांचे शेतकरी यांच्या विषयीचे धोरण व योजना यांचा आढावा घेतला. महात्मा फुले यांनी शिवाजी महाराजांचा उल्लेख आपल्या पोवाड्यात कुळवाडी भूषण असा केला आहे.

कुळवाडी भूषण पोवाडा गातो भोसल्याचा ।

छत्रपती शिवाजीचा ॥

लंगोटयास देई जानवी पोषीदा कुणब्याचा ।

काळ तो असे यवनांचा ।।^१

कुळवाडी भूषण छत्रपती शिवाजी महाराजांची शेती व शेतकऱ्यांविषयी मोठी तळमळ होती. शेती सुधारण्यासाठी शिवाजी राजांनी अनेक उपाययोजना व आदेश जारी केले होते. शेतीमधून मिळणारा शेतसारा हा शिवाजी राजांच्या उत्पन्नाचा मुख्य भाग होता. शिवाजी महाराजांनी जमीनीचे विविध प्रकार पाडले. जमीनीची मोजणी केली, महसूलात जमीनीची प्रत व पिके यांनुसार महसूलात मोठे बदल केले, वतनदारी पद्धत बंद केली, रयतवारी पद्धत सुरू केली, शेतकऱ्यांना कर्ज, बी—बियाणे, बैलजोडी तसेच नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी महसूलात सुट व पूर्ण कर्जमाफी इत्यादी धोरणांचा अवलंब केला. तसेच पाणीपुरवठ्याची सोय केली. शेतीचे उत्पन्न वाढविले. शिवाजी महाराजांच्या शेतकऱ्यांविषयी असलेल्या उदार धोरणामुळे स्वराज्यातील शेतकरी सुखी व समृद्ध झाला. प्रस्तुत शोधनिबंधात शिवाजी महाराजांच्या शेती व शेतकऱ्यांविषयी धोरण व कल्याणकारी योजनांचा अभ्यास केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

- १) स्वराज्यातील शेतीविषयक धोरणाचा अभ्यास करणे.
- २) स्वराज्यातील शेतकऱ्यांच्या जीवनमानाचा अभ्यास करणे.
- ३) स्वराज्यातील जलसिंचनाचा अभ्यास करणे.
- ४) स्वराज्यातील विविध पिके व महसूल यांचा अभ्यास करणे.
- ५) शेती संबंधित सर्व योजना व ध्येय धोरणांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने प्रथम व द्वितीय साधनांचा आधार घेण्यात आला. यामध्ये विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशनाआधारे प्रकाशित ग्रंथ, मासिक, पाक्षिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे व शिवकालीन साहित्याचा आधार घेतला आहे.

शेती व्यवसायः

शिवकालीन व्यवस्थेत गावच्या शिवाराचे दोन प्रमुख भाग होते. एक वसाहतीची जागा त्याला **पांढरी** म्हणत आणि दुसरी नांगरटीची जागा तिला **काळी** म्हणत. या काळीचे लागवडीखाली असलेली जमीन आणि दुसरी पडीक जमीन होय. पडीक जमीनीचा काही भाग गावच्या कुरणासाठी, जत्रेसाठी व बाजारासाठी राखून ठेवला जाई. एखाद्या गावामध्ये पडिक जमीनीचे क्षेत्र असेल तर शिवाजी राजे त्या गावच्या पाटलाला जाणीवपूर्वक सूचना देवून पडिक जमीनीचे क्षेत्र कमी करण्यास सूचवत असे.^३

शेतजमिनीची मोजणी:

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी इंग्रजांच्या अगोदरच स्वराज्यातील शेतजमिनीची मोजणी करून त्यांच्या नोंदी केल्या होत्या. यातून शिवाजी महाराजांची दुरदृष्टी दिसून येते. शेतजमीन मोजणीसाठी शिवशाही काठी वापरली जात असे. ही काठी पाच हात व पाच मुठी इतक्या लांबीची असे. वीस चौरस काठयांना मिळून एक पांड होई आणि वीस पांडाचा मिळून एक बिघा होत असे. एकवीस चौरस बिघे मिळून एक चावर होत असे. अचूक जमीन मोजणी करण्यासाठी महाराजांनी अण्णाजी दत्तो यांची नेमणूक केली होती.

जिरायती व बागायती जमीन:

जिरायती जमीन ही पावसावर अवलंबून असे. त्यात ज्वारी, बाजरी, नाचणी व भात इत्यादी पिके घेतली जात असे. बागायती जमिनीमध्ये फळे व भाजीपाला घेत असे. या जमीनीचे **पाटस्थळ** व **मोटस्थळ** असे प्रकार पडतात. ज्या जमिनीला कालवे, तळे किंवा नदी यांचे पाणी दिले जात असे. त्या जमिनीला पाटस्थळ म्हणत व ज्या जमिनीला विहिरीवरून मोटेने पाणी दिले जात असे तिला मोटस्थळ असे म्हणतात. शिवाजी राजांनी पुण्याजवळील शिवापूर येथील येस पाटील यांना महाराजांनी आज्ञा केली की आम्ही स्वारीहून येतो तोपावेतो हर इलाज करून एवढा मोठा धोंडा फोडून पाण्यास वाट करणे व येस पाटील कोंडवेकर यांनी काम केले. पाटलांनी राजांना म्हंटले बक्षीस नगदी दिले तर खावून जाईल. त्यापेक्षा इनाम जमीन देविली पाहिजे. त्यावरून महाराजांनी जमीन इनाम करून दिली.^३

सावकारी व वतनदारी बंद:

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी महत्वपूर्ण निर्णय घेतले. ज्यामध्ये तत्कालीन शेतकरी सावकाराच्या कर्जाखाली दबलेला होता. शिवाजी राजांनी सावकारी पध्दत बंद करून शेतकऱ्यांना कमी व्याजदरात तर काही वेळा बिनव्याजी कर्ज पुरवठा केला. शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी तगाई पध्दती सुरु केली. सरकारकडून रोख रक्कम मिळत असे. या रक्कमेची परतफेड हप्ते पध्दतीने होत असे. नविन रयत जमीन करावयास आली असता तिची स्थिती लक्षात घेवून सहकार्य करावे, त्यास गुरे—ढोरे द्यावी, बीजास दाना पैका द्यावा. भक्षवयाशी दानापैका द्यावा तो ऐवज दोहो—चोहो वर्षांनी आयुर्दाव पाहून उगवून घ्यावा. ये जातीचे रयतेचे पालन करावे.^४ अशा सूचना आपल्या अधिकाऱ्यांना दिलेल्या दिसून येतात.

शिवाजी महाराजांनी पाटीलकी व सरदेशमुखी ही वतनदारी पध्दत बंद केली. कारण हे वतनदार शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात महसुल वसुल करत व सरकारी तिजोरीत अल्पसा जमा करीत, जनतेवर जुलम जबरदस्ती करत असे. राजांनी वतनदारी बंद करून रोख पगार देवून अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली व ते राजाला जबाबदार असे.

शेती व शेतकऱ्यास संरक्षण:

मध्ययुगीन कालखंड तसा युध्दजन्य कालखंड म्हणून ओळखला जातो. त्याकाळी सततच्या युध्दामुळे सर्वाधिक नुकसान हे शेतकऱ्यांचे होत असे. मात्र छत्रपतीकडून शेतकऱ्यांना जीवीतांची व पीक संरक्षणाची हमी मिळत असे. सैनिकांना शेतातील पिकांची नासाडी करू नये अशा सक्त सूचना दिल्या जात असे. कोव्ही पागेस अगर मुलकात गावोगाव राहिले असात त्यांनी रयतेस काडीचा अजार द्यावया गरज नाही आपल्या राहिल्या जागाहून बाहीर पाय घालाया गरज नाही. साहेबी खजानातून वाटणिया पदरी

घातल्या आहेत, ज्याला. ज्याला ते पाहिजे, दाणा हो गुरे ढोरे वागवित असाल त्यास गवत हो, फाटे, भाजीपाले व वरकड विकावया होईल ते रास घ्यावे. बाजारास जावे रास विकत आणावे. कोन्हावरही जुलूम अगर ज्याजती अगर कोन्हासी कलागती करावयाची गरज नाही.^५

ज्यूरीची पध्दत:

दुष्काळ, महापूर, वादळ व रोगराई अशा नैसर्गिक आपत्तीवेळी रयतेला सूट देण्याची पध्दत शिवरायांनी जास्त लोकाभिमूख केली. जमीन महसुल संदर्भात शेतकऱ्याचे काही वाद निर्माण झाले वा फौजदारी गुन्हे उद्भवले तर त्यासाठी निःपक्षपाती, जलद व स्वस्त न्याय मिळावा म्हणून ज्यूरीची पध्दत सुरु केली. वन्य प्राण्यांकडून शेतीचे नुकसान होवू नये म्हणून राजांनी उपाययोजना आखल्या होत्या, जसे नुकसान करणाऱ्या रानडुक्कर पशुंचा बंदोबस्त करणाऱ्यांना राजांनी बक्षिसे दिल्याची नोंद इतिहासात आहे.

शेतकऱ्यांना नोकरीची सुविधा:

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यामध्ये शेतकरी व त्याच्या मुलाला जोड व्यवसाय म्हणून नोकऱ्या दिल्या होत्या. कधी अवर्षण, कधी अतिवृष्टी यामुळे शेती व्यवसायात समस्या निर्माण होत असत. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचे दुसरे साधन व्हावे म्हणून शिवाजी राजांनी शेतकऱ्यांच्या धाडसी मुलांना आरमार, सैन्यात नोकऱ्या दिल्या होत्या. शेतीची कामे सहा महिने चालायची, बाकीच्या वेळात त्यांची मुले लष्करात नौकरी करायची. शेती बरोबर सैन्यात नौकरी मिळाल्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक प्रगती होण्यास हातभार लागला.

शेतकऱ्यांना शेतीसाठी सोई—सवलती:

राजांनी एका ठिकाणी रामजी अनंतास पत्र पाठवून शेतकऱ्यांना शासनाकडून कोणकोणत्या सोयी, सुविध्य, सवलती द्याव्यात या विषयी मार्गदर्शन केलेले आहे.

१) गावोगाव फिरून शेतकऱ्यांना एकत्रित करून कोणाकडे किती मनुष्यबळ व बैलजोडी आहे याची विचारपूस करावी.

२) ज्यांच्याकडे शेत करण्याची कुवत आहे, त्याला सर्वोत्तम मदत करावी.

३) कुणब्याकडून शेतीचे उत्पन्न तयार झाल्यानंतर त्यांच्या सामर्थ्यानुसार वसुल करावे.

४) नापीक जमीन जास्तीत जास्त लागवडीखाली आणून त्यासाठी दोन लाख लारीची रक्कम मंजूर केली होती.

५) जर कोणत्या कुणब्याकडे सरकारची मागील बाकी असेल व त्याने शेती करण्याची तयारी दाखविली तर त्याला मदत करावी. जर गरीब शेतकरी असेल त्याला देणे माफ करावे.

पिकनिहाय सारा:

पिकांचे नगदी, खरीप, रब्बी इत्यादी प्रकारे वर्गीकरण करून पिकांवर सारा आकारणी केली जात असे. ऊस, सुंठ, चिंच या नगदी पिकांना सारा जास्त मिळे. लागवडीखाली असणाऱ्या जमिनीमधून येणाऱ्या पिकांबद्दल धान्याच्या स्वरूपात सारा घेतला जात असे. सभासदाप्रमाणे २/३ इतके उत्पन्न राजाला द्यावे लागत असे. त्या हिश्याला राजभाग असे म्हणत. १) जराईत—जिरायत जमीनीवरील सारा २) बागाईत — बागाईत जमीनीवरील सारा ३) बारनगजग — आमराई पासून मिळणारे उत्पन्न ४) बारगुजरत— वेली पासून मिळणारे उत्पन्न ५) बादस्ती — झाडापासून मिळणारे उत्पन्न ६) कटुबाण— पडीक जमीनीपासून मिळणारे उत्पन्न इ. मार्फत स्वराज्यात सारा वसुल केकला जात असे.

निष्कर्ष:

एकंदरीत शिवाजी महाराजांच्या शेतीविषयक धोरणांचा विचार करतांना रयतेचे सुख हेच महाराजांच्या आयुष्याचे अंतिम ध्येय होते. स्वराज्यातील बहुतांश शेतकरी असल्यामुळे त्यांच्यासाठी योजना तयार करणे, त्या राबविणे याकामी राजे अत्यंत दक्ष होते. तत्कालीन परिस्थिती युद्ध व युध्दनितीला

अधिक महत्व राहिले असले तरीही शेती सुधारण्यासाठी छत्रपतींनी अधिक वेळ खर्च केल्याचे इतिहासकारांचे निरीक्षण आहे.

छत्रपतींचे धोरण त्यांच्या महसुल पध्दतीवरून महसुल वसूली अधिकाऱ्यांच्या वर्तनसूचनेवरून सिंचन व पाटबंधारे सुविधावरून उत्पादन वाढीसाठी पडीक जमीन लागवडीखाली आणण्याच्या योजनेवरून, शेतकऱ्यांच्या ठरवून दिलेल्या मालाच्या किंमतीवरून, शेतकऱ्यांना दिलेल्या प्रोत्साहनावरून, नैसर्गिक आपत्तीवेळी शेतकऱ्यांना केलेल्या मदतीवरून, शेतकरी अडचणीत असतांना पुरवलेल्या गुरेढोरे, औजारे, बी—बीयाणे, चारा, पैसा इत्यादी बाबी वरून छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकऱ्यांचे पोशीदे होते, म्हणून त्यांना महात्मा फुले आपल्या पोवाडयातून **कुळवाडी भूषण छत्रपती शिवाजी महाराज** म्हंटले आहे ते अगदी योग्य आहे.

संदर्भ:

- १) डॉ. पवार दत्ता (संपा.), त्रैमासिक, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, मुंबई, जाने. मार्च ०७, अंक १७२, पृ.५
- २) गायकवाड व इतर, मराठेकालीन संस्था व विचार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९०, पृ.२३५
- ३) शिवचरित्र साहित्य, खंड २ , पृ.१४१
- ४) भावे वा.कृ. शिवकालीन महाराष्ट्र, वरदा प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ.२६८.
- ५) काळे दिनकर विनायक, छत्रपती शिवाजी महाराज, पुणे विद्यापीठ, पुणे १९७१, पृ.नं.२६२
- ६) सरदेसाई बी.एन. —मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००३, पान १७१
- ७) सभासद कृष्णाजी अनंत — शिवछत्रपतींचे चरित्र, १९६०, पुणे.
- ८) केळूसकर कृ.भा.— छत्रपती शिवाजी महाराज, वर्धा प्रकाशन, पुणे.
- ९) चिटणीस कृ.ना. — मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था, भाग २, विशाल प्रिंटर्स, पुणे, १९८७
- १०) मेंहदळे गजानन— श्री राजा शिवछत्रपती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ११) कुलकर्णी अ.रा. शिवकालीन महाराष्ट्र, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९३, पृ.५६.

जितूर विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य:(२००० - २००४)

डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.

विधानसभा मतदार संघ - जितूर विधानसभा सदस्य- नागरे कुंडलीकराव भगवानराव पक्ष-काँग्रेस (इं.)

कालावधी - २०००-२००४

प्रस्तावना:-

आमदारांचा 'स्थानिक विकास कार्यक्रम' या अंतर्गत आमदारांना मतदार संघाच्या अंतर्गत आवश्यक असणारी विकास कामे करण्याचा म्हणजेच त्यांना मान्यता देवून ते करून घेण्याचा अधिकार आहे. या नुसार सध्या प्रत्येक आमदारास २ कोटी रुपये विकासनिधी दरवर्षी प्राप्त होतो. पुर्वी हा निधी १ कोटी रुपये होता. या विकास निधी अंतर्गत इ.स.२००० ते २००४ या चार वर्षांमध्ये जितूर विधानसभा मतदार संघा अंतर्गत कोणती विकासकामे करण्यात आली त्याची माहिती घेण्यात आलेली आहे. ती माहिती खालील प्रमाणे आढळून आली.

बांधकाम (तक्ता क्र. १)

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशाल	खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)
मौ. चिंचोली, ता. औंढा (ना.) अंतर्गत सिमेंट रस्ता तयार करणे.	६.२९
मौ. पिंपरी रोहीला गावात अंतर्गत सिमेंट रस्त्याचे काम करणे.	३.४२
येलदरी किन्ही अंजलगाव रस्त्यावरील पाच पुलाचे बांधकाम व रस्त्याचे खडीकरण करणे.	४.३२
कावी अंतर्गत सी.सी. रस्ते करणे.	१.५९
धमधम ते वहजर रस्त्यावरील ३ नळकांडी पुलांचे बांधकाम करणे व रस्त्याचे खडीकरण करणे.	९.९८
मानकेश्वर अंतर्गत सी.सी. रस्ते तयार करणे.	२.५९
बोडी ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ते करणे.	४.९०
मौ. साखरतळा येथे रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	१.५०
मौजे वस्सा अंतर्गत रस्ता सी.सी. करणे.	२.१२
मौजे भोसी (अदिवासी वस्तीत) अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.०६
मौ. पांगरी अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	३.२८
मौजे जोगवाडा अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	१.३८
सांगळेवाडी अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	१.२१
मौजे कान्हा अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	१.७६
मौजे कौडगाव खु. ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ता व नाली करणे.	२.९०
मौजे केहाळ ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	१.८०
मौजे पिंप्री खु. ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.००
चिंचोळी दराडे ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.२६
जांभरुन ता.जितूर अंतर्गत सी.सी.रस्ता करणे.	१.९४
सभा ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.०४
मौ. कौसडी ता. जितूर येथील दलीत वस्तीत सी.सी. रस्ते व नालीचे काम करणे.	२.१५
जितूर येथील साबुन बेस जवळील टिन मस्जिद जवळील स्मशान भूमीचे सरक्षण भिंतीचे बांधकाम करणे.	५.१३
सावळी ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ते बांधणे.	४.९१
सावंगी भांबळे ता. जितूर येथील अंतर्गत सी.सी. रस्ते व नाली करणे.	४.९४
बोरकिनी ता. सेलु अंतर्गत सी.सी. रस्ते नाली करणे.	४.९९
पाचलेगाव ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.९७

तारापुर ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	२.९०
रिडज ता. जितुर येथे दलीत वस्तीत सी.सी. रस्ते करणे.	९.६५
जितुर न.प. अंतर्गत प्र.क्र. १ मध्ये सी.सी. रस्ता करणे.	७.०९
केहाळ ते यलदरी सी.सी. रस्ता करणे.	३.७४
सावळी बु. ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ता व सी.सी. नाली बांधकाम करणे.	७.७४
वस्सा ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे काम करणे.	३.६९
अंबरवाडी ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ते करणे.	३.५६
घडोळी तांडा ते खोलगाडगा रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	४.६३
सालेगाव ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ते करणे.	३.२५
घडोळी तांडा ते खोलगाडगा ता. जितुर खडीकरण करणे.	४.९८
मौजे सावंगी भांबळे ता. जितुर येथे सी.सी. रोड व सी.सी. नाली बांधकाम करणे.	३.७५
मौजे सावंगी (म्हाळसा) ता. जितुर येथील दलीत वस्तीत मधील सिमेंट रस्ता व नाली बांधकाम करणे.	३.७५
मौजे वडाळी ता. जितुर येथील अंतर्गत सिमेंट रस्त्याचे बांधकाम करणे.	२.१४
मौ. मुरुमखेडा ता. जितुर येथील गावांतर्गत सिमेंट रोड व नाली बांधकाम करणे.	५.००
मौजे सावळी (बु.) ता. जितुर येथील दलीत वस्तीत सिमेंट रोडचे काम करणे.	९.३६
मौजे केहाळ ता. जितुर येथील अदिवासी वस्तीत सी.सी. रोडचे कामचे काम करणे.	२.९०
जितुर वार्ड क्र. ४ मध्ये येलदरी रोड ते हरुन यांचे घरापर्यंत, रोकडे गल्ली पर्यंत सी.सी. रोड करणे.	२.९०
जितुर न.प. प्रभाग क्र. १ मध्ये सिमेंट रस्ता व नाली बांधकाम करणे.	५.००
खरदडी ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	५.००
साखरतळा ता. जितुर गावांतर्गत सिमेंट कॉक्रीट रस्त्याचे व नालीचे बांधकाम करणे.	४.९५
येळी ता. औढा नागनाथ येथे सिमेंट कॉक्रीट रस्ता बांधकाम करणे.	४.७०
हिवरखेडा ता. औढा अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	३.७६
बरडा (पिंपरी) ता. सेनगाव अंतर्गत सी.सी. रस्ते करणे.	४.९०
मौजे लिंबाळा ता. जितुर गावा अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	४.८९
मौजे पांगरी ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	४.७९
मौजे इटोली ता.जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ते करणे.	४.५७
अंजलगाव किन्ही येलदरी ता. जितुर रस्त्याचे मुरुम काम व खडीकरण आणि नळकांडी पुल बांधणे.	४.७७
सायखेडा (बोरी) तांडा क्र. ३ अंतर्गत सी.सी. रस्ता व नाली बांधकाम करणे.	४.००
बेलखेडा ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे काम करणे.	३.००
कान्हा ता.जितुर येथील दलीत वस्तीत सी.सी. रस्ते तयार करणे.	९.९१
पुंगळा ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ते व सी.सी. नाली बांधणे.	३.००
कौडगाव बु. नवीन ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.००
पाचलेगाव ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.०५
वस्सा ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	३.००
कोलदांडी ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	१.००
पाडी ता. औढा अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	३.००
डिग्रस ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	२.००
निलज ता. जितुर अंतर्गत सी.सी. नाली बांधणे.	०.९४
कसर ता.जितुर दलीत वस्तीसाठी जोडरस्त्याचे माती व मुरुम काम करणे.	२.९९

साळणा ता. औंढा ना. दलीत वस्तीत सी.सी. रस्ते करणे.	१.५९
खरदडी ता. जितूर अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	०.८८

शिक्षण (तक्ता क्र. २)

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)
असोला येथे शाळा खोल्या बांधणे.	४.३९
बामनी तांडा ता. सेनगाव येथे शाळा खोली बांधणे.	१.९४
देवगाव धानोरा ता. जितूर येथे शाळा खोली बांधणे.	१.२०
वडाळी ता. जितूर येथे जि.प.च्या प्राथमिक शाळेस संरक्षण भित बांधणे.	०.९५

क्रिडा (तक्ता क्र. ३)

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)
जितूर येथे झालेल्या कबड्डी स्पर्धेसाठी पारितोषीक व खेळाडूंच्या व्यवस्थेसाठी निधी.	४.००

पाणीपुरवठा (तक्ता क्र. ४)

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)
मौ. बोर्डी येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२४
मौ. जवळा खु. येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२४
मौ. खरदडी येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२४
मौ. वस्सा येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२४
मौ. सावरगाव तांडा येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२४
मौ. पाचलेगाव येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२९
मौ. देवसडी येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२४
मौ. पोखणी तांडा येथे एक विंघन विहीर घेणे.	०.२४
सावळी बु. ता. जितूर येथे दलीत वस्तीत पाणी पुरवठ्यासाठी अस्तीत्वातील विंघन विहीरीवर विद्युत मोटार बसविणे पाणी पुरवठ्यासाठी पाईप लाईन टाकणे, पाण्याची टाकी व पंप हाऊस इ. बांधणे.	४.८३
घडोळी तांडा ता. जितूर येथे विंघन विहीर खोदणे व त्या विहीरीवर विद्युत मोटार बसविणे.	०.८२
चारठाणा ता. जितूर येथे ३ विंघन विहीरीचे काम, पाईपलाईन व पाण्याची टाकी बांधणे.	२.८७
मौजे सावळी (बु.) ता. जितूर येथे पाणी पुरवठा करण्यासाठी साधी विहीरीचे बांधकाम करणे.	२.४१
जोगीतांडा केहाळ ता. जितूर अंतर्गत पिण्याच्या पाण्याच्या नवीन नळ पाणी पुरवठा योजने अंतर्गत विहीर काम करणे.	२.५१

इतर सुविधा (तक्ता क्र. ५)

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)
मौ. पिंपराला येथे सांस्कृतिक सभागृह बांधणे.	१.०३
घडोळी तांडा ता. जितूर येथे सांस्कृतिक सभागृह बांधणे.	१.००
रिडज फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
पांगरी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
माथळा फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
सिध्देश्वर फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
गोजेगाव फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
साळणा फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
झरी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
येळी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
हिवरखेडा फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२

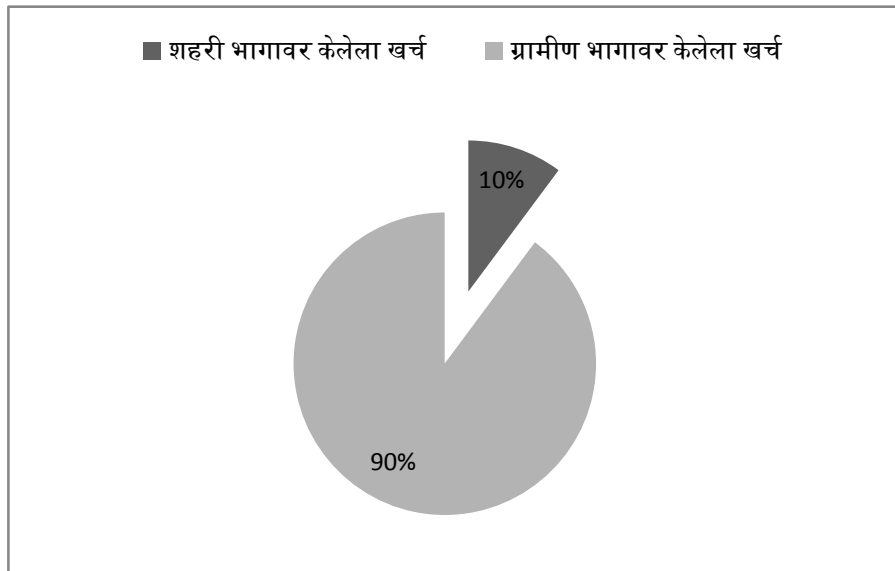
रामेश्वर फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
आडगाव फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
चिंचोळी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
लिंबाळा फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
चामणी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
भोगाव फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
वाडी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
पुंगळा फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
शेवडी भोसी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
मानधनी फाटा ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
नृसिंह व्यायामशाळा व क्रीडा मंडळ जितूर या मंडळास क्रीडासाहित्य खरेदी करून देणे.	५.२९
देवगाव ता. जितूर येथे प्रवासी निवारा बांधणे.	०.५२
संक्राळा ता. जितूर येथे सामाजिक सभागृह बांधणे.	१.६९

विधानसभा सदस्यांनी वरील केलेल्या कामावरून आपणास काही ठळक गोष्टी लक्षात येतात. इ.सन २००० ते २००४ या कालावधीत जितूर विधानसभा मतदार संघात मान्यता प्राप्त निधी पूर्ण मिळालेला आहे. या निधीचा पूर्ण उपयोग किंवा संपूर्ण निधी मतदार संघा अंतर्गत कामासाठी विधानसभा सदस्यांनी खर्च केला आहे. बांधकामाशी संबंधित कामावर ८६.२४%, शिक्षणावर १.०३%, क्रीडा १.८२%, पाणी पुरवठा ५.३४ %, इतर सुविधा ५.५५ %, इतका निधी खर्च केला गेलेला आहे. या कालावधीत उपलब्ध निधीपैकी सर्वात जास्त निधी बांधकाम क्षेत्रावर खर्च झालेला आहे. तर सर्वात कमी निधी शिक्षण क्षेत्रावर खर्च झालेला आहे. या कालावधीत प्राप्त झालेल्या एकूण निधी पैकी १०% निधी शहरी भागात तर ९०% निधी ग्रामीण भागात खर्च केलेला आहे. या भागातील नागरीक झालेल्या कामाबद्दल समाधानी आहेत. तसेच या कामामुळे त्यांच्या भागाचा विकास झाला आहे असे त्यांना वाटते.

जितूर २०००-२००४

एकूण निधी	२९००००००
शहरी भागावर केलेला खर्च	२९४१०००
ग्रामीण भागावर केलेला खर्च	२६०५९०००

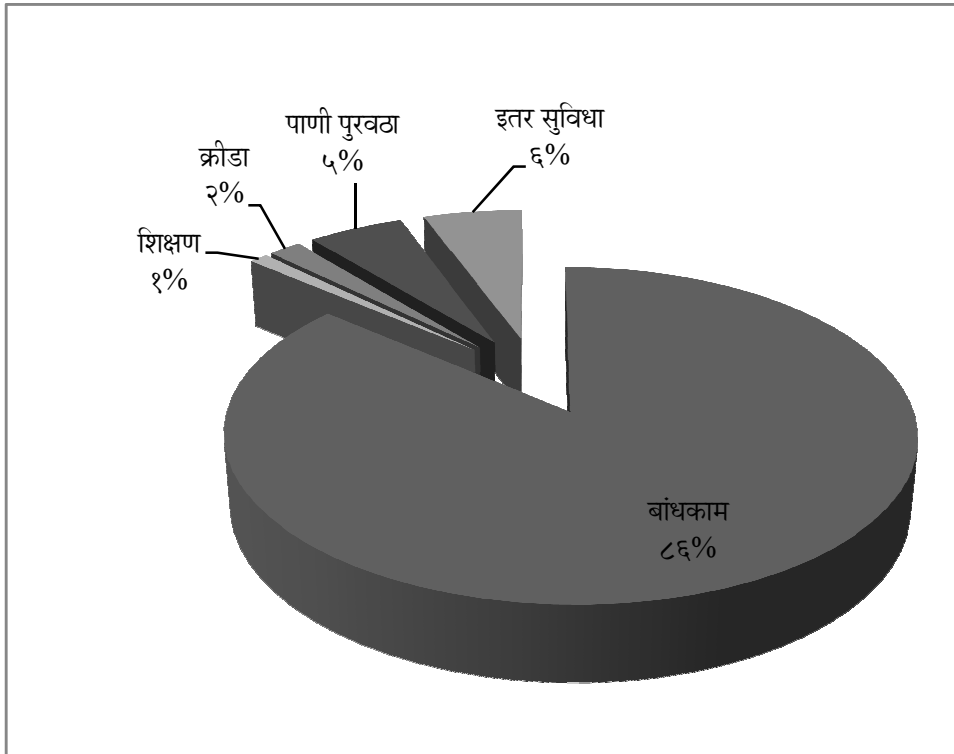
आलेख क्र. १

आलेख क्र. ६
जितुर विधानसभेला मिळालेला निधी व खर्चाचा तपशील २०००-२००४
(प्राप्त निधी २,९०,००,००० कोटी)

कामे	खर्चाचा तपशील	टक्केवारी
बांधकाम	२५०११०००	८६.२४
शिक्षण	३०००००	१.०३
क्रीडा	५२९०००	१.८२
पाणी पुरवठा	१५५००००	५.३४
इतर सुविधा	१६१००००	५.५५
एकुण	२९००००००	१००

जितुर विधानसभेला मिळालेला निधी व खर्चाचा तपशील दर्शविणारा आलेख
 २०००-२००४ (टक्केवारीत)

संदर्भ :

१. जिल्हा नियोजन समिती कार्यालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय, परभणी

पारंपारिक बँकिंग आणि इ - बँकिंग

डॉ. राजेश गं. उंबरकर

1991 मध्ये डॉ. मनमोहन सिंग अर्थमंत्री असताना आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेतला. तत्कालीन प्रधानमंत्री पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या माध्यमातून आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम हाती घेतला. मिश्र अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल अर्थव्यवस्था करू लागली. खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या नुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये भारतीय अर्थकारणात, बँकिंग व्यवस्थेमध्ये बदल घडण्यास सुरुवात झाली. विदेशातील बँका बरोबर देशात तील बँकांनी नवीन तंत्राचा नवीन कल्पकतेचा उपयोग करून बँकिंग सुधारणा करणे आवश्यक होते. या बदललेल्या जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये बँकांची कार्यक्षमता वाढावी, त्यांच्यामध्ये सक्षमता येऊन स्पर्धात्मक शक्ती वाढावी, त्यांच्या कार्यात आधुनिकीकरण, यांत्रिकीकरण, संगणकीकरण यासह बँक व्यवसायाच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून सुधारणा व्हाव्यात, बँकांची सुरक्षितता विश्वासाहता वाढावी, बँका, वित्तीय संस्था यांच्या सर्व व्यवहारावर देखरेख व पर्यवेक्षण ठेवण्याच्या दृष्टीने योग्य स्वरूपाची यंत्रणा निर्माण व्हावी, यासाठी आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम राबवणे आवश्यक ठरले.

1991 साली आर्थिक सुधारणा धोरणास सुसंगत वित्तीय व्यवस्थेची रचना करण्यासाठी जागतिक बँकिंग व्यवस्थेशी जुळवून घेणारी व त्या गुणवत्तेत राहणारी भारतीय बँकिंग व्यवस्था असावी अशी गरज सरकारला भासू लागले त्यासाठी बँकिंग व्यवस्थेत काय बदल करावेत या हेतूने भारत सरकारने बँक व्यवसाय व इतर वित्तीय प्रणाली च्या संदर्भात 14 ऑगस्ट 1991 मध्ये 'द कमिटी ऑन फायनान्शियल सिस्टीम' या नावाने एक उच्चाधिकार समिती, नियुक्त केली. या समितीचे अध्यक्ष रिजर्व बँकेचे माजी गव्हर्नर जनरल श्री एम. नरसिंह हे होते. नरसिंह या समितीकडे वित्तीय प्रणालीचा, वित्तीयप्रणालीची रचना, संघटना, कार्यपद्धती, तपासून शिफारशी सुचवण्याचे कार्य सोपविण्यात आले.

इ-बँकिंग व्यवहारामुळे पारंपारिक बँकेची सेवा पूर्णपणे बदललेली आहे. त्या सेवेला एक आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे पारंपारिक बँकिंग आणि इ-बँकिंग यामध्ये मोठ्या प्रमाणात फरक दिसून येतो.

- पारंपारिक बँकिंग मध्ये ग्राहकाला बँक खात्याशी संबंधित चौकशी किंवा निधी हस्तांतर किंवा पैसे काढण्यासाठी प्रत्यक्ष बँकेत जावे लागते. परंतु इंटरनेट बँकिंग सेवा मात्र ग्राहकाला प्रत्यक्ष बँकेमध्ये न जाता त्या कोणत्याही ठिकाणाहून संगणकाच्या माध्यमातून अथवा मोबाईलच्या माध्यमातून सहजपणे प्राप्त करता येऊ शकतात.
- परंपरागत बँकिंग सेवा पूर्णपणे कागदाच्या वापरावर अवलंबून आहे, यामुळे मोठ्या प्रमाणावर कागदावर खर्च होतो व मोठ्या प्रमाणात कागद लागत असल्यामुळे कागद निर्मितीसाठी झाडे तोडली जातात. परिणामी पारंपारिक बँकिंग पर्यावरणाला हानिकारक अशा स्वरूपाची आहे. तर इ-बँकिंग, आधुनिक बँकिंग मध्ये कागद विरहित बँकिंग सेवा दिल्या जातात कागदाचा वापर नसतो त्यामुळे कागद विरहित सेवांचा लाभ ग्राहकांना मिळतो म्हणजेच एक प्रकारे बँकिंगला पर्यावरण पूरक बँकिंगचे स्वरूप प्राप्त करून देते.

- पारंपरिक बँकिंग च्या बँक सेवा ठराविक कार्यालयीन वेळेतच बँकेच्या ग्राहकांना मिळतात. परंतु इ-बँकिंग माध्यमातून बँकिंग सेवा कोणत्याही दिवशी 24 तास उपलब्ध असतात, या सेवेचा लाभ ग्राहकांना त्यांच्या गरजेनुसार घेता येतो. पारंपारिक बँकिंगमध्ये बँकसेवा ग्राहकांना देण्यासाठी बंदिस्त जागेची आवश्यकता असते. तर इ-बँकिंग मध्ये अशा प्रकारच्या बंदिस्त जागेची आवश्यकता नसते. यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करून सहज पद्धतीने व्यवहार केले जातात.
- बँकांच्या कार्यपद्धती व कार्यक्षमतेत आमूलाग्र बदल इ-बँकिंग सुविधेमुळे होऊ लागले. बँकिंग क्षेत्रातील इ-बँकिंग सुविधांच्या माध्यमातून मूलभूत बँकिंग सुविधा ग्राहकांना बँकेमध्ये प्रत्यक्ष न जातात मिळू लागल्या. परंपरागत बँकिंग पद्धतीमध्ये बँकिंग सेवा या विशिष्ट वेळेत मिळत होत्या, परंतु इ-बँकिंग सुविधेमुळे बँकिंग सेवा मिळविण्यासाठी ग्राहकांना वेळेची मर्यादा राहिली नाही. विशिष्ट वेळेत बँकेमध्ये गेले पाहिजे तरच बँकिंग सुविधांचा लाभ घेता येईल ही अवस्था इ-बँकिंग सुविधेमुळे बदलली.
- पारंपारिक बँकिंग पद्धतीमध्ये बँकांचे कामकाज ठराविक वेळेत चालत असत तर ही इ-बँकिंग ग्राहकांना दिवसाचे 24 तास व आठवड्याचे सातही दिवस सातत्याने सेवा देऊ लागली. त्यांना आपले व्यवहार कोणत्याही वेळी करता येऊ लागले.

इ-बँकिंग चे महत्व

- इंटरनेट बँकिंग सुविधेमुळे केवळ ग्राहकसेवेतच नाही तर एकूण बँकिंग रचनेमध्ये, बँकिंग व्यवहारांमध्ये अमुलाग्र बदल घडू लागले. हे होणारे बदल भारतीय बँकिंग व्यवस्थेचे पर्यावरण पूरक बँकिंगच्या अनुषंगाने परिवर्तन करणारे ठरले. यासाठी बँकेच्या विविध कागद विरहित सुविधा महत्वाच्या ठरल्या.
- बँकिंग क्षेत्रातील या आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित सुविधा बँक व्यवसायाची उत्क्रांती घडून आणणाऱ्या ठरल्या. बँक व्यवसायात या आधुनिक बँकिंग सुविधा मुळे बँक व्यवसाय कानाकोपऱ्यात पोहचण्यास मदत झाली.
- ग्रामीण भागातील बँक सेवेपासून वंचित असलेल्या लोकांना बँकिंग सेवेचा लाभ देण्यासाठी या ई-बँकिंग सुविधा उपयुक्त ठरल्या.
- सर्व समावेशी विकास साधण्यासाठी व सर्व लोकांपर्यंत बँकिंग सुविधा नेण्यासाठी इ-बँकिंग अत्यंत महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून उपयुक्त ठरलेले आहे.
- बँकिंगचे होणारे व्यवहार वेगाने, सुरळीत व सुरक्षित होण्यासाठी हे इ-बँकिंग चे आधुनिक तंत्र उपयुक्त ठरले.
- इंटरनेट बँकिंग, खाते उघडण्यास व वापरण्यास सोपी आणि सुलभ पद्धत असल्यामुळे व्यक्तीला घरात किंवा कार्यालयात बसल्याबसल्या आपली खाते हाताळता येऊ लागले.
- बँकेत न जाता कमीत कमी खर्चामध्ये या सेवेचा लाभ मिळू लागला. त्यामुळे ग्राहकांचा वेळ, श्रम, पैसा यांची बचत झाली.
- इंटरनेट बँकिंग सुविधेमुळे ग्राहकांना सर्वात महत्वाचा फायदा म्हणजे त्यांच्या विविध बिलांची देणे त्याला पूर्ण करता येऊ लागली. विमा खाते, कर्ज खाते, वीज बिल, टेलीफोन बिल, इतर कामे तो बँकेत न जाता घरी बसून इंटरनेट बँकिंगचा वापर करून ती देणे तो देऊ लागला.

- एवढेच नाही तर बँकांना सुद्धा ग्राहकांना दिलेल्या कर्जाचे हप्ते व व्याज वेळेत मिळू लागले.परिणामी इ-बँकिंग सुविधेमुळे बँकेच्या कार्यक्षमते सोबत लाभक्षमतेत वाढ झाली.
- इ-बँकिंग या नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रामीण विभागाचा संबंध. बँकिंग क्षेत्राची जोडण्याचे एक गतिशील व परिणामकारक साधन उपलब्ध झाले.
- बँकांतगत समन्वयात वाढ झाली.
- माहिती व आकडेवारी चे संकलन करणे सुलभ होउन, माहिती व आकडेवारी साठविणे इ-बँकिंग मुळे शक्य झाले.
- इ-बँकिंग मुळे मोठी मोठी खतावनी रजिस्टर, कागदपत्रे, फायलिंग यांची जागा पेनड्राइव, हार्ड डिस्क, मेमरी स्टोअर साधनानी घेतली. एका मेमरीचिप मध्ये पूर्ण बँकिंग च्या नोंदिसंदर्भातील माहिती साठवली जाऊ लागली. त्यामुळे वाळवी लागणे, माहिती नष्ट होणे अथवा गहाळ होणे हा प्रकार थांबला.
- बँकांना लागणाऱ्या जागेच्या बचती बरोबर खर्चातही बचत झाली.
- पूर्वीच्या तुलनेमध्ये खूप कमी मनुष्यबळात कार्यक्षम सेवा पुरविणे बँकांना शक्य होऊ लागले. परिणामी मनुष्यबळावर होणारा अतिरिक्त खर्च बँकेचा टाळला गेला, त्यामध्येही बचत झाली.
- बँक सेवा वर्षातील 365 दिवस, दिवसातील चोवीस तास उपलब्ध होऊ लागली.
- ग्राहकांना स्वतःच्या घरात, कार्यालयात बसून बँकेच्या व्यवहाराबद्दल माहिती प्राप्त करून घेता येऊ लागली. बँकेचे आदेश व सूचना घरपोच मिळू लागल्या.
- बँकेच्या वेगवेगळ्या सेवा सुविधांचा लाभ विनाविलंब मिळत असल्यामुळे ग्राहक समाधानात वाढ झाली.
- बँकांना सुद्धा मुख्य कार्यालय, इतर शाखा, ग्राहक यांच्याशी करावे लागणारे व्यवहार विचार विनिमय तात्काळ होऊ लागले. बँकांच्या सेवा गुणवत्तेत वाढ होऊन अनावश्यक खर्च टाळून नफ्यामध्ये वाढ होऊ लागली.
- बँक व्यवसायातील इ-बँकिंग तंत्रज्ञान वापराने, निरंतर बँकिंग सेवा उपलब्ध झाली.
- ई-मेलच्या माध्यमातून घरबसल्या बँकिंग सेवा मिळत असल्यामुळे बँक सोयीस्कर बँकिंग म्हणून पुढे आली.
- बँकिंग व्यवस्थेमध्ये गुणवत्ता आधारित बँकिंग प्रणाली विकसित होऊ लागली.
- कमी खर्चामध्ये व्यापक प्रमाणात सेवा पुरवणे ही इ-बँकिंग सुविधेमुळे शक्य झाले. कमी खर्चात बँक व्यवसायाची उभारणी करणं सहज शक्य होऊ लागलं.
- बँकिंग सेवेची ग्राहकाभिमुख असलेली नवनवीन साधने निर्माण झाली, ज्यामध्ये एटीएम सेवा, क्रेडिट कार्ड, निधी हस्तांतरण, टेली बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल बँकिंग या प्रकारच्या विविध सेवा ग्राहकहिताच्या अनुषंगाने पुढे आल्या. त्या सेवा बँकिंग व्यवसायाला अधिक व्यापक करणाऱ्या ठरल्या. कमी वेळेत, कमी खर्चामध्ये सर्वदूर बँकिंग सेवा देणाऱ्या ठरल्या.
- नवीन सेवांच्या विकासांमुळे बँकेचा कमी खर्चात कमी वेळात सेवा ग्राहकांना उपलब्ध होत असल्यामुळे, अधिकाधिक ग्राहक बँकांशी जोडले जाऊ लागले. त्यामुळे बँक व्यवसायात बँकेच्या लाभप्रदतेत, बँक उत्पादकतेत वाढ झाली.

- खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या स्पर्धेच्या युगात जगात जलद व सुलभ बँकिंग सुविधेची गरज या ई-बँकिंग तंत्रज्ञानामुळे पूर्ण झाली. नवीन तंत्रज्ञानाच्या स्वीकार्यतेमुळे, वापरामुळे एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी तात्काळ पैसे पाठवणे, निधी हस्तांतरण करणे शक्य झाले. पैशाचा भ्रमण वेग वाढला, पैशाचे हस्तांतरण वाढले परिणामी व्यापार बँकिंगव्यवहारात वाढ झाली.
- ई-बँकिंग मुळे आर्थिक विकासात गतिमानता आली.

संदर्भ:

- 1) डॉ.श्रीधर देशपांडे आणि डॉ.विनायक देशपांडे (2003) - वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार, हिमालया पब्लिकेशन हाऊस (मुंबई)
- 2) श्याम साळुंखे आणि विजय मांटे (2010)-आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन (जळगाव)
- 3) डॉ.दुर्गादास डी चौधरी, भारतीय बँकिंग : बदलते प्रवाह, सिद्धी प्रकाशन, नांदेड

जागतिक तापमानवाढ परिणाम व उपायोजना

डॉ. कादरी सय्यद मुजतबा

सहाय्यक प्राध्यापक आणि राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, मौलाना आजाद महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

पर्यावरण हे संपूर्ण मानव व वनस्पतीसाठी संतुलीत अलणे आवश्यक आहे. कारण मानव जातीचे आरोग्य व पर्यावरण हे एकमेकांशी जोडलेले असते. पर्यावरण हे अपुले आहे जे सतत परिपनशील आहे. पर्यावरणाच्या विभिन्न घटकामध्ये जीवांच्या परस्पर सहवास असतो. कारण पर्यावरण आणि सजीव हे एक दुस-यासोबत जोडलेले असतात. हे सजिव पर्यावरणीय पर्यावरणीय परिवतनासाठी परिस्थितीला अनुकूल करून घेतात सजीव हे परिस्थितीला अनुकूल करूनच पर्यावरणाशी अनुकूल करतात. ज्याच्या परणामस्वरूप जीवमंडलीय परिस्थितीला यामुळे प्रभावीत होतात.

पर्यावरणाची प्रकृती ही विकासाबरोबरच परिवर्तत होत आहे. जगात पर्यावरण असतुलनाची समस्या ही सर्व देशांसाठी गंभीर समस्या आहे. जसे औद्योगिकरण, शहरिकरण, लोकसंख्या विस्फोट, गरिबी, संसाधनांचा अतिवापर, उर्जेचा पारंपारिक स्रोताची भीनता आणि कच्चा मालाचा अयोग्य वापर इत्यादींचा यात समावेश होतो. वरिल सर्व कारणांमुळे मानवाच्या निसर्गप्रता असलेल्या परहीने मानव जीवन आणि पर्यावरण यांच्यामध्ये मोठे तफावत निर्माण केली आहे. ज्यामुळे सदयस्थितीला मानव जीवन व पर्यावरण समस्या निर्माण झाल्या तलेच व्यक्तीचे जीवन प्रभावीतकेले आहे.¹

सदयस्थिती मानवाने विज्ञानाच्या प्रगती जे निसर्गावर विजय मिळवल्याचे दिसून येते परंतु असा विजय हा अनिक समस्यांच्या गर्तेत अतिशय नगण्य आहे. विकासासाठी मानवाने अंधाधुन पद्धतीने वने, वन्यजीव, भूमी जलस्रोत इत्यादी सभोवतालच्या वातावरणात माळ्या प्रमाणात हानी पोहोचली आहे. यामुळे वर्तमान काळानेच नव्हे तर भविष्यात येणा-या पिढ्यांना धोका पोहोचणार आहे.

पर्यावरण प्रदुषणाचा सर्वात भयंकर परिणाम म्हणून वैश्विक / जागतिक तापमान वाढीकडे पाहिले जाते. 18 व्या शतकात औद्योगिक क्रांतीनंतर आर्थिक आणि औद्योगिक विकासाची जी प्रकिया सुरु झाली ती प्रामुख्याने पर्यावरणाच्या –हासावर आधारित होती.²

मानवाच्या पर्यावरणातील हस्तलेखामुळे हरितगृह वायूंचे वातावरणातील हे नैसर्गिक पानझीपेक्षा झपाट्याने वाढत आहे. परिणामी पृथ्वीच्या वातावरणातील हरितगृह परिणामाची असणारी तीव्रता वाढून तापमान दिवसादिवस वाढत चालले आहे यालाच जागतिक तापमान वाढ असे म्हणतात. जागतिक तापमान वाढीमुळे अनेक गंभीर पर्यावरणविषयक समस्या निर्माण होत आहे. अत्यंत जलदगतीने होणा-या या बदलांना अनुकूल होऊन शकणा-या जीवजाती त्यामुळे नष्ट होत आहे. ध्रुवीय बर्फ वितळण्याबरोबरच जागतिक हवामानामध्ये अनेक बदल होण्यास सुरुवात झाली आहे.³

गेल्या दशकापासून पृथ्वीवरिल अनिक प्रदेशांचे तापमान वाढत आहे. गेल्या दशकात पृथ्वीचे सरासरी तापमान 0.2 ते 0.6 अंशानी वाढले आहे. 1998 हे वर्ष पृथ्वीच्या पर्यावरणीय इतिहासातील सर्वाधिक उष्ण वर्ष म्हणून गणले गेले व 1990 च्या दशकात पृथ्वीच्या तापमानात सर्वाधिक प्रमाणात वाढ नोंदवण्यात आली आहे. पृथ्वीच्या मध्य व उतरे वरिल रेखांशांवर असलेल्या अनेक देशात पर्जन्याचे प्रमाण वाढलेले दिसते.

ग्लोबल वार्मिंग. यालाच वैश्विक तापमानात वाढ असा म्हणतात. आज जगात सर्वच देशांनी औद्योगिक क्रांतीचा मार्ग अवलंबिला आहे. त्यामुळे सगळ्या देशातून हरितवायू उत्सर्जित केला जातो.सगळ्यात जास्त हरितवायू अमेरिका, चीन, युरोप, जपान हे देश उत्सर्जित करतात.जे वैश्विक तापमानाला जबाबदार ठरले आहेत.

पर्यावरणीय प्रदुषणामुळे जगाच्या हवामानात मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून येत आहेत. त्यामुळे भूकंप ज्वालामुळे भुस्खलन, पूर, महापूर. त्सुनामी इत्यादी नैसर्गिक आहत्ती नेहमीच येत आहे.

अलाकडेच झालेल्या सर्वेनुसार जगातील वाढते प्रदुषण व वाढते तापमान याचा परिणाम पृथ्वीच्या वर झालेला दिसून येतो उन्हाळा, हिवाळा, पावसाळा हे तीनही ऋतू प्रभावित झालेले दिसून येतात. कधी अकाली पाउस पडता तर कधी गारांचा पाउस तर कधी कोरडा दुष्काळ कधी स्थिती पावसाबाबत झाली आहे यातच अतिशय थंडी तर कधी तापमानाचा पारा अचानक वर जावून उकाडा निर्माण होत आहे. ताहमानवाढीमुळे पृथ्वीवरील महासागराच्या लक्षणिय वाढ होउन 9.88 सेमी वाढण्याची शक्यता वर्तवण्यात येत आहे. यामुळे समुद्र किणा-यार राहणा-या 60 टक्के लोकासमोर भीषण संकट उदभवू शकते.⁴

जागतिक तापमान वाढीवर आपणास लवकरात लवकर आवश्यक झाले नाही तर ते महाभयंकर समस्या सजिवसृष्टीला समाप्त केल्याशिवाय राहणार नाही. जर जागतिक तापमानवाढ चालूच राहिली तापमानाचा पारा वाढतच राहिला,बर्फ वितळण्याचे प्रमाण वाढतच राहिले, पाणी आटत राहिले, पीके सुकत राहिली, झाडे झुडुडपे वाळत राहिली, उष्णतेने जीवजंतू मरत राहिले तर काय होईल. तर त्यामुळे मानवजात सुध्दा नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. या भयानक घटना घडूनये त्याचे पुरस्कार करुन त्याचे संवर्धन करावे जेणेकरुन जागतिक तापमानवाढ रोखणे शक्य होईल.⁵

वैश्विक तापमानातील वाढ :

औद्योगिकरण प्रक्रियेच्या अतर्गत पृथ्वीचे तापमान वाढविणा-या कार्बन डाय ऑक्साईड मिथेन नायट्रस ऑक्साईड हायड्रोजन क्लोरोकार्बन सल्फर हेन्साक्लोराइड यासारखे वायव हेवन मिसळले जातात. 20 व्या शतकात पृथ्वीचे तापमान 14 सें अंशावरून 150 अंशावर गेले म्हणून 20 वे शतक सर्वात उष्ण ओळखले जाते.हे सर्व टाळण्यासाठी 21 व्या शतकात पर्यावरण वाचू ही एक विचारनरणी उदयास आली आहे. पर्यावरण संरक्षणासाठी काही साहित्यकृतींनी योगदान दिले त्यात रॅशेल कारसनची सायलेंट स्प्रिंग पर्यावरणवादाचा सेध्दातिक पाया घातला काही राजकीय देखील कार्यरत आहेत.इंग्लंड 1973,जर्मनी 1980.⁶

इतिहासातील तापमान वाढीच्या घटना :

गेल्या 100 वर्षात यापूर्वी झालेली नाही एवढ्या झपाट्याने तापमानवाढ झाली आहे. विषुवृत्तिय भागातील जी थोडी पर्वत शिखरे हिमाच्छदित आहेत. त्यामध्ये किलीमांजारो हे पर्वत शिखर प्रसिध्य आहे या पर्वत शिखरावरील हिमाच्छदन इ.स 1906 च्या तूलनेत 25 टक्काच उरले आहे.आणि हिमालयातील हिमनद्या मागे हटत चालल्या आहेत आणि हिमरेषा म्हणजे ज्या उंचीपर्यंत कायमहिमाच्छदन असते किंवा आपल्या भाषेत जिथे 24 7 हिमाच्छदन असत ती रेषा वरवर सरकत चालली आहे. एव्हरेस्टवर जाताना लागणारी हिमनदी इ स 2003 या 50 वर्षात पाच किमी मागे सरकली इ स 1970 च्या सध्यापासून नेपालमधील सरासरी तापमान 10 सें. वाढले तर सेबेरियातील कायमस्वरूपी हिमाच्छदत प्रदेशात गेल्या 30 वर्षात म्हणजे इ स 1975-96 पासून 1.5 से तापमानवाढ नोंदवण्यात आली असुन हिमाच्छदन दरवर्षी 20 से.मी चा तर टाकुण देत आहे. आसा जागतिक तापमान वाढीची अनेक उदाहरणे आहेत.⁷

तापमान वाढीचे कारणे :

- 1) जगाची वाढती लोकसंख्या – संपूर्ण जगाला भेचसावणारी समस्या म्हणजे जगाची वाढती लोकसंख्या या वाढत्या जगाच्या लोकसंख्येमुळे कार्बन डाय ऑक्साईडचे उत्सर्जनाचे प्रमाण वाढत आहे.
- 2) प्राण्यांचा वाढती संख्या – कार्बन डाय ऑक्साईडचे प्रमाण वाढणाकरिता आणखी एक कारण म्हणजे जगात वाढणारी प्राण्यांची प्रचंड संख्या अमेरिकेतील कडक कायदे टाळण्यासाठी तिथले वराहपालन मोक्सिकोन वराहपाठन केंद्र काढतात तिथे एकेका केन्दावर काही प्राणी आहेत. अमेरिकेतील कालिफोर्निया राज्यामध्ये दक्षलभावधी गार्ड आहेत. न्युझीलंडमध्ये च्या अनेक मेंढया आहेत. जगातील कोबडायाची तर गिणतीच करता येत नाही हे सर्व प्राणी श्वासावाटे ऑक्सीजन घेतात आणि कार्बन डाय ऑक्साईड बाहेर टाकतात शिवाय मळमार्गावाटे मेथेन हा घटक हरितगृह परिणाम घडवून आणणारा वायू बाहेर टाकतात.
- 3) सुर्यकिरणाची दाहकता – सुर्य किरणांची दाहकता (Solar Radiation) वाढल्यास जागतिक तापमानात वाढ होण्याची शक्यता असते परंतु सध्याच्या परिस्थितीत सुर्य किरणांचे उत्सर्जन हे नेहमीप्रमाणे आहे. किनाऱ्याची दाहकता कमी जास्त झाल्यास जागतिक तापमान तात्काळीन कमी जास्त होते. दीर्घकालीन दाहकता कमी अथवा जास्त झालेली नाही त्यामुळे सध्याच्या तापमान वाढीस हरितगृह परिणामच जबाबदार आहे.
- 4) ज्वालामुखीचे उत्सर्जन - ज्वालामुखीचे उत्सर्जनाने दरवेळी जागतिक तापमान बिघडू शकते त्याचा परिणाम कमी होण्यात देखील होऊ शकतो कारण वातावरणातील धुलीकणांचे प्रमाण वाढते जे भल्ट्राण्हायोलेट लहरी शोषून घेण्यात कार्यभर असतात ज्वालामुखीच्या उत्सर्जनाने तापमान एखाद दुसरे वर्षच कमी जास्त होऊ शकते त्यामुळे ज्वाला पुरवीचा तापमानावर परिणाम तात्काळीन असतो.
- 5) एल निनो परिणाम – पेरू व चिली किनारपट्टीवर एल निनो हा परिणाम दिसतो. विषुवृत्तालगत पाण्याखालून वाहणारा प्रवाह कधी कधी पाण्यावर येतो असे झाल्यास पृथ्वीवर हवामानात मोठे बदल होतात व त्याचा परिणाम जागतिक तापमान वाढीवरही होतो. एल निनो परिणाम चालू मोसमी वा-यानां भवरोध निर्माण तापमान नोंदवले जाऊ शकते मागील एल निनो परिणाम 1998 साली नोंदवला गेला होता.
- 6) औदयोगिक क्रांती - औदयोगिक क्रांती घडल्यावर फार प्राचीन काही जाळल्या गेलेल्या जंगलाचा मानवाने मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरू केला कुठल्याही कार्बनी पदार्थ जाळला की त्यातून कार्बन डाय ऑक्साईडची निर्मिती होते.⁸

जागतिक तापमानवाढीची सद्यस्थिती –

सध्याचे तापमान हे पूर्णतः मानवनिर्मित असून त्यामुळे जर पृथ्वीवर असमतोल निर्माण झाल्यास त्याला केवळ मानवजात जबाबदार असणार आहे. जागतिक तापमानवाढ रोखण्यासाठी जागतिक पातळीवर प्रयातनानीच शक्य आहे.

क्याटो प्रोटोकॉल हा त्या प्रयत्नांचा एकभाग आहे. या प्रोटोकॉलमध्ये अनेक देशानी मान्य केले आहे की ते इ स 2015 पर्यंत आहोत आपल्या देशातील हरितवायूचे उत्सर्जन इ स 1990 सालच्या पातळीपेक्षा कमी आणतील. कराराप्रमाणे अनेक देशानी प्रयास सुरू केले आहेत परंतु जर्मनी सोडता बहुतेक देशांना या कराराचे पालन करणे अवघड जात आहे. हरित वायूचे उत्सर्जन एवढ्या पटकन कमी केले तर आर्थिक प्रगतीला असेल ही भीती याला कारणीभूत आहे.

जागतिक तापमानवाढीस मुख्यत्वे अमेरिका, युरोप, चीन, जपान हे देश जबाबदार आहेत याचे मुख्य कारण म्हणजे त्याचे मोठ्या प्रमाणावरील उर्जेचा वापर व मोठ्या प्रमाणावरील हरितवायूचे उत्सर्जन यातील अमेरिका हा सर्वाधिक हरितवायूचे उत्सर्जन करणारा देश आहे व या देशाने अजूनही या क्वाटा प्रोटोकॉल करारावर स्वाक्षरी केलेली नाही. त्यामुळे प्रयत्न करणा-या देशाच्या प्रयत्नाना कितपत यश येईल या बाबतीत शंका आहे.

उपायोजना –

जागतिक तापमानवाढ रोखण्यासाठी ठोस उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे त्या पुढीलप्रमाणे

- 1) जागतिक तापमान वाढ कमी करण्यासाठी प्रथमतः जी विकासाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणात चालू असलेली जंगलतोड थांबवून वनस्पतीचे संवर्धन संरक्षण करावे ज्यामुळे कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण कमी होऊन ऑक्सीजनचे प्रमाण व सजीव सृष्टी
- 2) जागतिक तापमान वाढ रोखण्यासाठी उद्योग कारखान्यामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करावा व शक्य होईल तेवढा वाहनांचा वापर कमी करावा ज्यामुळे कार्बन डायऑक्साईडचे वातावरणातील प्रमाण करता येईल.
- 3) तापमान वाढ कमी करण्यासाठी पाणलोट भेनाचा विकास करावा जेणेकरून जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढवून जमिनीतील तापमान कमी होण्यास मदत होईल तसेच शांतीसाठी रातायनिक खतांएवजी जैवीक खते जसे गांडुळ खत, कंपास्ट खत जीवाणु खत इत्यादीचा वापर केल्यास पर्यावरण संवर्धनात मदत होईल.
- 4) तापमानवाढ कमी करण्यासाठी आपल्या स्वतःच्या घरापासून सुरुवात करावी. घरातील वातानुकीत यंत्राचा वापर कमी करावा घरातील संगणक गिझर मिक्सर इ सारख्या इलेक्ट्रॉनिक वस्तूचा अनावश्यक वापर करू नये. विजेचा काटकसर करण्यासाठी सी बल्बचा वापर करावा पवनउर्जा व सौरउर्जेचा वापर वाढवणे देखील पर्यावरणाच्या हितचे आहे.

थोडक्यात 21 वे शतक माहिती तंत्रज्ञानाच्याबाबतीत अतिशय क्रांतीकारक शतक मानले जाते. त्या जोरावर विकास देखील झपाट्याने होत आहे परंतु विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाच्या हानीचा विचार झाला पाहिजे.

संदर्भ-

1. वर्मा राम गोपाल (2013) पर्यावरण विज्ञान कालिका प्रकाशक दिल्ली पृष्ठ क्र 11
2. योजना-(जून 2013) पर्यावरण एव संपौषणीय परिस्थितीकी सूचना एव जनसंपर्क महासंचनालय भारत सरकार दिल्ली पृष्ठ क्र 11
3. भटिया सुदर्शन (2013) सुरभित पर्यावरण आयित पब्लिकेशन हाउस दिल्ली पृष्ठ क्र 14
4. योजना (2015) जलवायू परिवर्तन आणि संपोषणीयता सूचना आव जनसंपर्क महासंचलन भारत सरकार दिल्ली पृष्ठ क्र 11
5. महाजन एस बी-जागतिक पर्यावरण बदळता आकृतीबंध व शाश्वत विकास चिन्मय प्रकाशक औरंगाबाद पृष्ठ क्र 27
6. वातावरण बदलावरील नेचर अहवाल
7. <http://wikipedia.org/s/rgg>
8. Ibid/किता

महात्मा फुले यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री.शि.वि.प्र. संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स. पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना :

१९ व्या शतकाचा शेवटचा कालखंड, धर्मसुधारणा सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचा काळ या काळात काहीशा वेगाने सामाजिक बदलांची प्रक्रिया घडत होती. या चळवळीचे नेतृत्व सखोल चिंतन करणाऱ्या समाजहित जपणाऱ्या व धडक कृतीशील असणाऱ्या महात्मा फुले यांच्याकडे होते. शिक्षण व समता या दोन शब्दांत त्यांच्या आयुष्यातील विविध टप्प्यांमध्ये केलेल्या सामाजिक कार्याची मुळ प्रेरणा स्पष्ट होते.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचा जन्म एका सामान्य माळ्याच्या घरात झाला. त्यावेळी संपूर्ण भारतात बहुजन समाज अंधःकारात चाचपडत होता. अज्ञान, अंधश्रद्धा व अस्पृश्यता यांचे भयंकर चटके सोसत होता. स्त्री आणि तत्कालीन अस्पृश्य समाज हे या समाजव्यवस्थेतील सर्वाधिक उपेक्षित घटक होते. त्यामुळेच स्त्रीशिक्षण व अस्पृश्योद्धार हे त्यांचे जणू जीवितकार्यच झाले. त्या वेळच्या स्त्रिया ह्या शिक्षित नसल्यामुळे स्वतःची मुळ अस्मिताच हरवून बसल्या होत्या. या परिस्थितीतून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता होती. मुळात समाजोद्धारसाठी शिक्षण हेच प्रमुख अस्त्र आहे. हे ज्योतीरावांनी ओळखले. एक स्त्री सुशिक्षित म्हणजे पुढच्या सर्व पिढ्या सुशिक्षित हे समीकरण त्यांनी जाणले व या पवित्र कार्याची सुरुवात आपल्या पत्नीला शिक्षण देऊन त्यांनी केली.

शिक्षण हे एक संजिवक सामर्थ्य आहे. याची जाणीव महात्मा फुले यांना होती. शिक्षण हे समाज बदलण्याचे माध्यम असल्याची प्रचिती त्यांना होती. त्यांनी रुढी, परंपरा, दैववाद, गरीबी यामध्ये खचून गेलेल्या कष्टकरी व दलीत जनतेस स्वत्वाची जाणीव त्यांनी करून दिली. त्यांच्या चिंतनशील मनाने शिक्षण प्रसाराच्या कार्यास आरंभ करित असतांना दलीत, बहुजन समाज आणि महिला हेच आपले लक्ष्य बनविले. शिक्षणाकडे पाहतांना त्यांनी अत्यंत व्यापक भूमिका नजरेसमोर ठेवली होती. शिक्षणाने पदवी मिळेल, नोकरी मिळेल व सन्मानही मिळेल. परंतु हि शिक्षणाची इतिकर्तव्यता नाही तर शिक्षणाची फलश्रुती सर्व प्रकारच्या समतेच्या आणि मानवी स्वातंत्र्य आणि हक्कांच्या लढ्याची सिध्दता करण्यात आहे. अशा विस्तृत उद्दिष्टांची महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यास बैठक होती. भारत हा खेड्याचा व शेतकऱ्यांचा देश आहे. खेड्यातील विद्यार्थ्यांचे चांगले शिक्षण झाले पाहिजे हि त्यांची तळमळ होती. यासाठीच त्यांनी हंटर शिक्षण आयोगापुढे साक्ष देतांना व इतर बहुजन समाजातील युवकांना मार्गदर्शन करतांना आपल्या अपेक्षा व्यक्त केल्या आहेत. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक हे प्रशिक्षित असावेत. त्यांच्या प्रशिक्षणाची जबाबदारी शासनाने घेतली पाहिजे. अशा प्रशिक्षित शिक्षकांना योग्य स्वरूपाचे वेतन दिले पाहिजे. शिक्षक भरती करतांना शेतकरी समाजातून शिकून तयार झालेल्या बहुसंख्य शिक्षकांचा भरणा केला पाहिजे इत्यादीवर त्यांनी भर दिल्याचे आढळून येते. महात्मा फुले यांचे विचार फारच मोलाचे व उपयुक्त आहेत.

गृहितके :

१. महात्मा फुले यांचे कार्य महत्वाचे आहे.
२. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य मोलाचे आहे.
३. महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे स्त्री उद्धारसाठी कार्य केले..
४. सामाजिक अज्ञान, अस्पृश्यता ह्या भेदभाव नष्ट करण्यासाठी महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे विचार महत्वाचे ठरतात.

शोध निबंधाचा उद्देश: नवभारत निर्मितीमध्ये व समाजसुधारणेमध्ये ज्या थोर व्यक्तीने योगदान दिले अशा महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे ह्या प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

उद्दिष्टे :

१. महात्मा फुले या समाजसुधारकांच्या कार्याचे महत्व सांगणे.
२. स्त्री उद्धारचे कार्याविषयी महत्व पटवून देणे.
३. समाजसुधारकांच्या केलेल्या कामांचा आढावा घेणे.
४. समाजात असणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करणाऱ्या विचारांचे अध्ययन करणे.

माहितीचे संकलन व विश्लेषण :

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार अभ्यासतांना त्यांचे विचार, कार्ये यांची माहिती विविध साधनांद्वारे प्राप्त करण्यात आली आहे. 'महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास' या लघुशोध निबंधासाठी संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिक, इंटरनेट या दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषयाचे महत्त्व :

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शिक्षण व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रीसुत्रीवर भरवसा ठेवणारे आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे म. फुले हे महापुरुष होते. त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर म्हणून ओळखले जाते. ते मानवतावादी विचारांचे होते. त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास कडाडून विरोध केला. 'शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत पाइरास्त आले पाहिजे' या विचारास फुलेंचा विरोध होता, कारण इंग्रजांचा भर वरच्या वर्ग शिकला पाहिजे व नंतर खालचा वर्ग शिकावा यावर होता. 'प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे' आधी कळस नी मग पाया असे न होता, 'आधी पाया मग कळस' अशा पद्धतीने शिक्षणप्रणाली असावी असा म. फुलेंचा आग्रह होता.

म. फुले यांचे शिक्षणविषयक कार्य पुढीलप्रमाणे :

१. शिक्षणविषयक ज्ञान व विचार
 २. त्रिभाषा सुत्राचा अवलंब
 ३. शिक्षणप्रणालीत आमुलाग्र बदल विचार
 ४. स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा
 ५. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत
 ६. प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे
 ७. प्रशिक्षित शिक्षकांची तरतुद करणे
 ८. ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण
 ९. शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा
 १०. राष्ट्रनिर्माणासाठी शुद्रांना शिक्षण
१. **शिक्षणविषय ज्ञान व विचार:** महात्मा फुले यांनी शिक्षणावर अधिक प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या मते शिक्षण हे कोणत्याही एका व्यक्तीची मक्तेदारी न बनता सर्वांना शिक्षण मिळावे असे होते. महात्मा फुलेंनी शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, ज्ञानाची वृद्धी व्हावी ह्यासाठी योगदान दिले.
 २. **त्रिभाषा सुत्राचा अवलंब:** स्वातंत्र्यानंतरच्या १९६४-६६ च्या कोठारी आयोगाने त्रिभाषा सुत्राचा वापर शिक्षणात महात्मा फुलेंनी भर दिला होता.
 ३. **शिक्षणप्रणालीत आमुलाग्र बदलांचा विचार:** महात्मा फुलेंनी सांगितलेल्या शिक्षणप्रणालीत त्यांनी फक्त कारकुन वर्ग तयार न होता त्याचा वापर जीवोपयोगी, उद्योगी स्वरूपात व्हावा यावर भर दिला. फक्त लिहीता, वाचता येणे म्हणजे बदल/ प्रगती नाही. त्याचा वापर जीवनाच्या जडणघडणीत करता यावा असे त्यांचे मत होते.
 ४. **स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा :** महात्मा फुले यांनी ओळखले की, फक्त पुरुष शिक्षित असून फायदा नाही. स्त्रियांनी देखील शिक्षण घेतले पाहिजे. म्हणजे स्त्रियांनी पुर्वीच्या काळी शिक्षण घेणे म्हणजेच सर्वात मोठा अपराध केला असे समजले जाई. ही दुर्बल मानसिकता बाजूला करून स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे कायमची उघडली जावी ह्यासाठी प्रयत्न केले. शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म त्यांना शिक्षण देणे होय. स्त्रियांच्या मानसिकतेसाठी व सक्षम स्त्री घडविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे ओळखून महात्मा फुलेंनी आपल्या पत्नीस शिक्षण देऊन त्यांना शिक्षित केले व त्यांच्या प्रेरणेतुन इतर स्त्रियांना शिक्षित करण्याचे धोरण हाती घेतले.
 ५. **प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत:** म. फुले प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे या विचारांचा पुरस्कार करणारे प्रथम भारतीय नागरिक होते. प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा हक्क आहे आणि त्यामुळे हे शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे जीवन सुखकर व सद्वर्तनाच्या दृष्टीने पार पाडते आणि त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणातून चांगले लोक तयार होताना अडचण होत नाही असा प्रस्ताव १८८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे म. फुलेंनी मांडला आणि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत व्हावे यावर भर दिला.
 ६. **प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे:** आपल्या देशामध्ये आजची परिस्थिती लक्षात घेता कमी शिकलेले अध्यापक व अनुभव कमी असलेले शिक्षक प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करतांना दिसतात आणि अधिक अनुभवी व विषयतज्ञ अध्यापक वर्ग वरच्या वर्गास अर्थात उच्च स्तर अध्यापन करतात. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सर्व वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी आहे असे दिसून आल्यावर शिक्षण खालच्या वर्गातील तळागाळातील लोकांना मिळावे. तेव्हा वेळोवेळी प्राथमिक शिक्षण अधिक दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण देणे ही काळाची गरज बनली आहे त्या दृष्टीकोनातून म. फुलेंनी विचार व्यक्त केले होते.

७. **प्रशिक्षित शिक्षणाकडे लक्ष देणे:** प्राथमिक शिक्षण हा जीवनाचा पाया आहे. त्यामुळे या स्तरावरील शिक्षण उत्तम दर्जाचे असावे यावर अधिक भर देण्यात आला. प्राथमिक शिक्षणास मोफत व सक्तीचे केल्यास विद्यार्थ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्याची शक्यता होती आणि त्याकरीता दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असणे देखील आवश्यक आहे.
८. **ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण:** आपली बहुतांश जनता खेड्यात निवास करते तेव्हा शासनाने ग्रामीण लोकांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवावे. बहुजन समाज ग्रामीण भागात राहत असल्याने, त्यांच्या शिक्षणाची चिंता म. फुले यांना वाटत होती. म्हणून त्यांनी त्या लोकांना शिक्षण प्रवाहात आणण्याचे महत्वाचे कार्य केले.
९. **शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा:** जनसामान्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी खेड्यापाड्यातील जनतेला शिक्षण घेता यावे म्हणून वसतीगृहाची व्यवस्था करण्याची कल्पना म. फुले यांनी मांडली आणि गरीब, होतकरु मुलांसाठी शिष्यवृत्ती व वसतीगृहाची सुविधा देण्यावर भर दिला.
१०. **राष्ट्रनिर्माणासाठी शुद्रांसाठी शिक्षण:** आपल्या देशात बहुजन समाज अजाण व अडाणी आहे. त्यांच्या उध्दारासाठी शिक्षण हा एकमेव उपाय आहे. शुद्रांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केल्याशिवाय राष्ट्र बनू शकत नाही. ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली पाहिजे यावर म. फुलेंचा अधिक भर होता.

मूल्यमापन :

शिक्षण हा मानव संसाधन विकासाचा व पर्यायाने सर्वंकष आर्थिक विकासाचा केंद्रीय घटक आहे हे आज सर्वत्र मान्य झाले आहे. शिक्षणाचे अर्थशास्त्र हा स्वतंत्र अभ्यास विषय झाला आहे. म. जोतीराव फुलेंनी 'तृतीय रत्न' हे नाटक १८५५ साली लिहून आपल्या वैचारिक संघर्षाची सुरुवातच शिक्षणाच्या प्रश्नांची चर्चा करून केली. हे शिक्षण पुरुषाच्या बरोबर स्त्रियांनाही मिळावे, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे, व्यावसायिक शिक्षणाला महत्व द्यावे, शेतीशाळा असाव्यात, शिक्षकांना प्रोत्साहनपर पगार द्यावेत. समाजाच्या विकासाचा टप्पा लक्षात घेता ब्राम्हण कामगारांचे प्राबल्य वाढविणाऱ्या उच्चस्तर शिक्षणावर तुलनेने अतिरिक्त खर्च होतो. स्त्रिया निसर्गतः अधिक कार्यक्षम शिक्षक असतात इ. विचार त्यांनी त्यांच्या इतिहासप्रसिद्ध व आजही वर्तमान सुसंगत अशा हंटर आयोगास सादर केलेल्या निवेदनातून स्पष्ट होते. १९ ऑक्टोबर १८८२ मध्ये म. ज्योतीराव फुलेंच्या दृष्टीने शिक्षण हे सामाजिक प्रबोधनाचे सर्वोत्तम साधन आहे.

महात्मा फुले से स्त्री शिक्षणचे आद्य प्रवर्तक होते त्याचप्रमाणे अस्पृश्यांना व शुद्रातिशुद्रांना सर्व प्रकारची शिक्षणाची व ज्ञानाची दारे खुली झाली पाहिजेत हि त्यांची भूमिका होती. एका क्रांतीकारकाच्या जिद्दीने त्यांना उठवण्याची, पेटविण्याची व माणुसकी जागवण्याची त्यांची धडपड होती. म्हणून अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा इतिहास महात्मा फुले यांच्या अथक प्रयत्नातून होतो. शुद्र अतिशुद्र यांच्या वतीने उच्चर्णीयांविरुद्ध लढा पुकारणारे व त्यांच्या शिक्षणाचा प्रसार करणारे महात्मा फुले हे महाराष्ट्राचे पहिले समाजसुधारक होत. त्यांच्या कार्याची प्रेरणा महाराष्ट्राने घेतली. राजर्षी शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादींनी महात्मा फुले यांचे समतेचे कार्य पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून कष्टकरी व शेतकरी समाजामध्ये जागृती निर्माण झाली.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. भोळे भा.ल.	- भारतीय राजकीय विचारवंत पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
२. प्रा. सौ. कवि माधवी	- साठ महामानव विद्याभारती प्रकाशन आवृत्ती २६ जाने. २०१०
३. डॉ. साबळे आर.डी.	- भारतीय राजकीय विचारवंत अभय प्रकाशन, नांदेड, जुन १९९९
४. डॉ. वाघमारे जनार्दन	- चिंतनयात्रा स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
५. डॉ. गाठळ साहेबराव	- आधुनिक भारतीय विचारवंत कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद

बौद्ध धर्म : एक शान्ति प्रिय धर्म

डॉ. गलदन सेंगे नेगी

सहायक प्राध्यापक

बौद्ध अध्ययन विभाग

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

डॉ. नोर्बू ग्यालछेन नेगी

सहायक प्राध्यापक

भारत-भोट अध्ययन विभाग,

विश्व भारती, शान्तिनिकेतन

सारांश:

बौद्धधर्म के मूल सिद्धांतों के अवलोकन से स्पष्ट परिलक्षित होता है कि यह मूलतः ऐसे सिद्धांतों का प्रज्ञापन करता है जिसका सम्यक परिपालन विश्व शांति के लिए प्रासंगिक है। उल्लेखनीय है कि इस धर्म का प्रारम्भ मानव जीवन से संबन्धित समस्याओं (दुःख) और उसके निराकरण (दुःख-निरोध) की व्याख्या से हुआ। मानव समस्या के निदान के मार्ग के प्रज्ञापन के बिना मानव कल्याण संभव नहीं था। मानव समस्या के निदान के मार्ग के प्रज्ञापन के क्रम में इस धर्म ने अनेक ऐसे सिद्धांतों की प्रतिष्ठापना की जिनका सम्यक अभ्यास मानव समस्या के निदान के साथ-साथ विश्व शांति में पर्याप्त सहायक सिद्ध हो सकता है। अतएव बौद्ध धर्म की इस नैसर्गिक महत्ता को ध्यान में रखते हुए प्रस्तुत पत्र के माध्यम से ब्रह्मविहार, पञ्चशील आदि जैसे बौद्ध धर्म के कुछ सिद्धांतों का विवेचन कर बौद्ध धर्म को विश्व-शांति के प्रतिष्ठापक धर्म के रूप में रेखांकित करने का प्रयास है।

बौद्ध-धर्म का उद्भव आज से लगभग 2600 वर्ष पूर्व भारतीय धारा पर उस परिवेश में हुआ जब समाज में जन्म आधारित जाति व्यवस्था के साथ-अनेक दार्शनिक मत-मतांतरों का प्रभाव था। परिणामतः सर्वत्र किंकर्तव्यविमूढता एवं अराजकता की स्थिति बनी हुई थी। महावीर आदि जैसे अनेक दार्शनिक एवं धर्म-प्रवर्तक इस स्थिति के निराकरण के लिए अपने अपने मत का प्रतिपादन कर रहे थे। ऐसी परिस्थिति में सिद्धार्थ गौतम बुद्ध का प्रादुर्भाव जिन्होंने मानव की मूल समस्या “दुःख” एवं उसके निदान “दुःख-निरोध” को लेकर अपने धर्म का प्रज्ञापन सारनाथ के ऋषिपत्तन मृगदाव में अज्ञात कौण्डिन्य, अश्वजित, भद्रिय, वप्र एवं महनाम (जो कालांतर में पञ्चवर्गीय भिक्षु के रूप में विख्यात हुए) के समक्ष किया। यह बुद्ध-प्रज्ञप्त प्रथम उपदेश था जो विश्व इतिहास में धर्मचक्र-प्रवर्तन के नाम से विख्यात है।

धर्मचक्र-प्रवर्तन के क्रम में बुद्ध ने नानाविध दुःखों का प्रतिपादन किया जो मानव को अपने जीवन-पर्यंत अनुभव करना पड़ता है। मानव-जीवन की इन समस्याओं का मूल कारण बुद्ध ने मनुष्य की अपने इंद्रिय को सुख पहुँचने की प्रवृत्ति को बताया। मनुष्य की इस प्रवृत्ति को बौद्ध शब्दावली में तृष्णा कहते हैं। तृष्णा त्रिविध हैं – काम तृष्णा, भव तृष्णा एवं विभभव तृष्णा।¹ इन तृष्णाओं की तृप्ति के निमित्त व्यक्ति नानाविध कुशलकुशल कर्मों को सम्पादन करता है। तृष्णाओं के पूर्ण नहीं होने पर व्यक्ति हिंसा, चोरी, असत्य संभाषण आदि जैसे कर्म करता है। परिणामतः समाज में कलह, विद्वेष, अशांति आदि का प्रसार होता है। समाज में कलह, विद्वेष, अशांति आदि जैसे तत्त्वों के शमनार्थ बौद्ध धर्म अनेक प्रकार के सिद्धांतों का प्रज्ञापन करता है, जिसका मूलाधार आर्यष्टांगिक मार्ग है।² आर्यष्टांगिक मार्ग पर आधारित विभिन्न बौद्ध सिद्धान्त का उद्देश्य जीवन को सुखमय एवं शान्तिपूर्ण बनाए रखना है। वस्तुतः बौद्ध धर्म की शिक्षाएं कई व्यावहारिक तकनीकें प्रदान करती हैं जो क्रोध को शांत करने, मानव इच्छाओं को नियंत्रित करने और समाज के सभी तत्त्वों के साथ सामंजस्यपूर्ण संबंध बनाने के लिए उपयोगी हैं। वर्तमान या समकालीन दुनिया हिंसा और भ्रष्टाचार से ग्रस्त है जो सर्वत्र अस्थिरता पैदा करने के लिए उत्तरदायी है। सभी के साथ एक

¹कश्यप, भिक्षु जगदीश (1956), महावग्गपालि (विनयपिटक), नालंदा देवनागरी पालि ग्रंथमाला, पृष्ठ -13

²वही

स्थिर सह-अस्तित्व के लिए व्यक्ति विशेष के साथ-साथ समाज के अन्य लोगों के लिए भी आरामदायक जीवन की स्थिति का होना आवश्यक है। अन्यथा, समाज में समरसता एवं सहिष्णुता का होना संभव नहीं है। इस संदर्भ में बौद्ध धर्म की स्पष्ट मान्यता है कि यह आध्यात्मिक विकास और अहिंसा, संतोष, करुणा, और उदारता की प्रवृत्ति को विकसित करने और मन को शान्ति करने के अभ्यास के निमित्त बुद्ध के द्वारा प्रतिपादित मार्ग के अवलंबन से ही संभव है। बौद्ध धर्म हमें सिखाता है कि सभी लोगों की पीड़ा को दूर करने के लिए हमें परस्पर सहयोग करने के साथ-साथ आंतरिक शान्ति के विकास के लिए कार्य करना चाहिए।³

बौद्ध धर्म, जो शान्ति, ज्ञान और करुणा का धर्म है, हमें अस्तित्व के वास्तविक स्वरूप- अनित्य, दुःख एवं निःसारता (अनात्म) को देखने तथा सभी प्राणियों के प्रति करुणा, प्रेम और सद्भाव पूर्ण जीवन व्यतीत करने के लिए प्रेरित करता है। दरअसल जब हम बौद्ध धर्म को पढ़ने की कोशिश करेंगे, तो पाएंगे कि विश्व भर में यह अन्य धर्मों से ज्यादा शान्तिप्रिय धर्म है। संप्रति विश्व में लगभग सर्वत्र व्यास बुद्ध की शिक्षाओं का प्रचार करने के लिए रक्तपात का कहीं भी कोई इतिहास नहीं मिलता है। बौद्ध धर्म को वैश्विक स्तर पर एक शान्तिप्रिय व्यवस्था के रूप में स्थापित करने से पहले शान्ति की मूलभूत अवधारणा को समझना आवश्यक प्रतीत होता है।

शान्ति का अर्थ

शान्ति शब्द संस्कृत के 'शम्' धातु से बना है। जिसका अर्थ है- 'शमन करना' अर्थात् बुरे प्रभाव को हटाना और सुख कल्याण भाव को विकसित करना।⁴दूसरे शब्दों में शान्ति व्यक्तिगत, सामाजिक एवं वैश्विक शान्ति की वह समग्रता है जिसमें हिंसा, युद्ध, शोषण का अभाव तथा करुणा, मैत्री एवं प्रेम रूपी गुणों का नैसर्गिक विकास हो। महात्मा गांधी ने शान्ति को 'शोषण का अभाव' के रूप में प्रभावित किया है।⁵ जोहान गलातुंग के अनुसार, मनुष्य का अस्तित्व मानव संबंधों व समाज रचना पर आधारित है। व्यक्ति के भीतर व व्यक्ति के बीच में, समाज के भीतर या समाज के बीच में तथा विश्व के भीतर की व्यवस्था का नाम शान्ति है।⁶

बौद्ध धर्म में शान्ति

बौद्ध धर्म के अनुसार नफरत, घृणा, इच्छा और दोष हमारी अज्ञानता के कारण उत्पन्न होता है। अज्ञानता हमारे अपने स्थायित्वता, स्वतंत्र अस्तित्व की गलत धारणा को जन्म देता है। अज्ञानता के बशीभूत हम चीजों को मुक्त रूप से देखते हैं अर्थात् उसकी कार्य-कारणता तथा सह-अस्तित्वता को नज़र-अंदाज़ कर देते हैं। यह मूल अज्ञानता ही है जो हमें विभाजित करता है और हमारे अंदर अहं के भाव अर्थात् तेरा मेरा का भाव उत्पन्न करता है। इसके विपरीत विश्व शान्ति अथवा मानव मात्र की सुख शान्ति के लिए बुद्ध ने जियो और जीने दो का सिद्धांत प्रतिपादित किया है।⁷

शांति स्थापना में सहायक बुद्ध का मुख्य सिद्धांत न सिर्फ मानव जाति को महत्व प्रदान करना था, बल्कि मानवीय समता स्थापित करने पर भी बल देता है। उन सिद्धांतों के अनुसार सभी मनुष्य सामान हैं, मानव जाति एक है, उसमें ऊँच-नीच, छूत-अछूत आदि का विभेद करना उचित नहीं है।⁸

³Jnawali, Damodar. (2007). Buddhism and global Peace: Perspectives on Cultural Geography. *The Third Pole: Journal of Geography Education*, 5, pp-28-36. (<https://doi.org/10.3126/tjp.v5i0.1950>)

⁴[https://www.dietmathura.org/download_material/sem4/\(12-05-2020\)%E0%A4%B6%E0%A4%BE%E0%A4%82%E0%A4%A4%E0%A4%BF%20%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%B7%E0%A4%BE.pdf](https://www.dietmathura.org/download_material/sem4/(12-05-2020)%E0%A4%B6%E0%A4%BE%E0%A4%82%E0%A4%A4%E0%A4%BF%20%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%B7%E0%A4%BE.pdf)

⁵देखें, वही.

⁶देखें, वही.

⁷रामराज, (2012), बौद्ध धर्म एवं विश्व-शान्ति, बौद्ध धर्म एवं समाज, कला प्रकाशन, पृष्ठ- 174

⁸देखें, वासेट्ठसुत्त, सुत्तनिपात, (अनु.), डॉ. भिक्षु धर्मरक्षित, (1983), मोतीलाल बनारसीदास

उन सिद्धांतों की एक अन्य स्थापना करुणा की भावना पैदा करना है। मनुष्य के मन में न सिर्फ मानव मात्र के लिए, बल्कि समस्त जीव-जन्तुओं के प्रति भी करुणा होना चाहिए, तभी वह उन्हें संरक्षण और सुरक्षा प्रदान कर सकता है। मेत्त-सुत्त में बुद्ध ने कहा है कि इस संसार में सभी के प्रति सुख शान्ति की भावना एवं करुणा का भाव उसी प्रकार रखना चाहिए जैसे एक माता अपने इकलौते पुत्र की रक्षा सुख शान्ति के लिए अपना सब कुछ त्याग कर रखती है।

**माता यथा नियं पुत्तमायुसा एकपुत्तमनुरक्खे।
एवं पि सब्बलोकस्मि, मानसं भावये अपरिमाणं।⁹**

शान्ति के लिए तृष्णा, लोभ, मोह, द्वेष, ईर्ष्या भाव को त्यागना होगा तभी वास्तविक शान्ति या परम शान्ति, बुद्ध के शब्दों में निर्वाण की प्राप्ति होती है।¹⁰ अज्ञानता में डूबे व्यक्ति को सचेत करने के लिहाज से बुद्ध ने कहा है- “उठो उद्यम करो, यदि तुम्हें तुम्हारे विचारों का उद्यमी साथी न मिलें तो शेर की भांति ही विचरण करो, लेकिन आलसी दुःशील व्यक्ति को साथी न बनाना।” धम्मपद के यमक वग्ग में शान्ति स्थापना के संदर्भ में बुद्ध का कथन है:

**न हि वेरेन वेरानि, सम्मन्तीध कुदाचनं।
अवेरेन च सम्मन्ति, एस धम्मो सनन्तनो।¹¹**

अर्थात् यहां (इस लोक में) कभी भी वैर से वैर को शांत नहीं होते, बल्कि अवैर से शांत होते हैं। यही सनातन धर्म है। इसी तरह, बुद्ध ने खुदक निकाय के मेत्त-सुत्त में ब्रह्मविहार की भावना को विकसित कर शान्ति स्थापना की बात की है। ब्रह्मविहार दो शब्दों से मिलकर बना है: ‘ब्रह्म’ और ‘विहार’। ‘ब्रह्म’ का अर्थ होता है- श्रेष्ठ या उत्तम पुद्गल तथा ‘विहार’ का अर्थ है - निर्वाण प्राप्ति हेतु पवित्र व निष्पाप धर्ममय जीवनचर्या। शाब्दिक अर्थ में, जो आर्य पुद्गल निरंतर आर्य-मार्ग का अनुशीलन करके समस्त सत्त्वों का हित-कल्याण करता हुआ निर्वाण अभिमुख होकर धर्म आचरण करता हो, पवित्र, निष्पाप व परिशुद्ध जीवन जीता है- ऐसे आर्य पुद्गल की जीवनचर्या को ब्रह्मविहार कहते हैं। सर्वदा और प्रत्येक स्थिति में इसकी भावना करने से शान्ति स्थापित होती है। ब्रह्मविहार चार बतलाए गए हैं: मैत्री की भावना, करुणा की भावना, मुदिता की भावना और उपेक्षा की भावना।

मैत्री-

पालि धर्म-शास्त्र में इसे ‘मेत्ता’ नाम से जाना जाता है। अंग्रेजी में इसे Loving kindness (प्रेममयी दया), Goodwill (सदेच्छा), Benevolence (परोपकारिता), Universal love (सार्वभौमिक प्रेम), आदि विभिन्न शब्दों से व्यक्त किया जाता है। मैत्री-भावना सभी प्राणियों के लिए है; जाने, अनजाने, मित्र और अमित्र सब के लिए है। यह केवल सामान्य प्रेम नहीं है अपितु अति पवित्र, निश्छल, निःस्वार्थ प्रेम है। मेत्त सुत्त में कहा गया है कि ऊपर, नीचे, तिरछे, चारों ओर, सभी लोक में रह रहें प्राणियों के प्रति बाधारहित, वैररहित, अपरिमित, मैत्री की भावना करें।

**मेत्तञ्च सब्बलोकस्मि, मानसं भावये अपरिमाणं।
उद्धं अधो च तिरियञ्च, असम्बाधं अवेरमसपत्तं।¹²**

करुणा-

ब्रह्मविहार के दूसरे स्थान में ‘करुणा’ आता है। किसी को कष्ट में देखकर जो भावना मन में जागृत होती है; करुणा-भावना है। करुणा के वशीभूत किसी को दुखी देखकर मन द्रवीभूत हो जाता है और विचार उठता है कि इस बेचारे की बड़ी दयनीय दशा है; इसका यह दुख दूर हो जाय!

⁹कश्यप, भिक्खु जगदीश, (1959), खुदक पाठ, पालि पब्लिकेशन बोर्ड, बिहार सरकार, पृष्ठ-12

¹⁰अंगनेलाल, बौद्ध संस्कृति के विविध आयाम, पृष्ठ-6

¹¹यमक वग्गो, धम्मपद

¹²खुदकपाठपालि (अनु.), डॉ. ओ. पी. पाठक, (2017), नाशिक, अमन्या पब्लिकेशन, पृष्ठ-93

मुदिता-

यह मन की उस पवित्र स्थिति का भाव है, जिसमें किसी को सुखी देख कर आनंद का भाव जागता है, ठीक वैसे ही जैसे कि किसी को दुखी देख कर करुणा उत्पन्न होती है। यह ईर्ष्या का प्रतिलोम है। किसी की उन्नति देखकर मन में जलन, ईर्ष्या या द्वेष न होकर मुदित होना या प्रसन्न होना, एक विशिष्ट गुण है। मुदितामय व्यक्ति अपने शत्रु की भी उन्नति और सुखमय स्थिति पर संतोष और प्रसन्नता अनुभव करता है।

उपेक्षा (उपेक्षा)-

यह समता की अवस्था है। इसका मौलिक अर्थ अनासक्ति है, तटस्थता है। किसी भी व्यक्ति या चीज़ को बिना राग-द्वेष, बिना लाग-लपेट के निष्पक्ष रूप से देखना है।

मेत्त सुत्त में इसे इस प्रकार कहा गया है- “एक-दूसरे की (कायिक, वाचासिक तथा मानसिक दृष्टि से) वंचना न करें, कभी किसी का अपमान न करें। शत्रुता और विरोध के वशीभूत होकर एक-दूसरे या अन्य के दुःख की कामना न करें।

न परो परं निकुब्धेथ, नातिमञ्जथ कत्थचि न कञ्चि।

ब्यारोसना पटिघसञ्जा, नाञ्जमञ्जस्स दुक्खमिच्छेय्य।¹³

इसप्रकार ब्रह्मविहार के अभ्यास से न सिर्फ व्यक्ति विशेष के आपसी रिश्ते में शान्ति, मित्रभाव, सौहार्दभाव, कल्याणभाव, मंगलभाव आदि आएगी, बल्कि वैश्विक परिदृश्य में विभिन्न देशों के बीच भी एक सहयोगपूर्ण रिश्ता विकसित होगा। ब्रह्मविहार एक ऐसी उदात्त भावना को उत्पन्न करता है, जिससे स्वार्थ भावना स्वतः समाप्त हो जाती है और मनुष्य अपने को मैत्री भावना से परिपूर्ण कर उसके सुखद तरंगों से दूसरों को भी तरंगित कर देता है। इससे सभी प्राणियों के प्रति मैत्री भावना बनी रहती है जिससे सह-अस्तित्वता की भावना भी प्रबल होती है और आपसी शान्ति स्थापना में मदद मिलता है। इस संदर्भ में रामराज लिखते हैं कि उन्होंने (बुद्ध) विज्ञान का प्रयोग सुख, शान्ति और सृजन के लिए किया। उसका प्रयोग मानवीय गरिमा के लिए भ्रातृभावना की अभिवृद्धि के लिए, मानवीय समानता के लिए माता की तरह लोगों में करुणा और दया का संचार करने के लिए जियो और दूसरों को भी जीने दो का भाव हृदयों में भरने के लिए छोटे-बड़े दृष्ट-अदृष्ट जीवों को पारस्परिक सौहार्दपूर्वक रहने के लिए और सुशिक्षा देने के लिए किया था। यही बुद्ध की शिक्षा की विशेषता है।¹⁴

पंचशील से शान्ति की स्थापना

ब्रह्मविहार के सदृश बुद्ध प्रज्ञप्त पंचशील भी विश्व-शान्ति की स्थापना में सहायक है। ध्यातव्य है कि पंचशील आर्यष्टांगिक मार्ग के अंतर्गत अंतर्निहित है। ‘शील’ शब्द का अर्थ ‘आधार’ होता है। सभी कुशल धर्मों का आधार होने के कारण इन नियमों को शील कहा जाता है। शील अनेक प्रकार के होते हैं, तथापि इनमें पंचशील की व्यापक महत्ता है क्योंकि इसके अंतर्गत आमजन एवं भिक्षुओं के लिए विहित नियमों का भी समावेश पाया जाता है। बुद्ध ने श्रामणेरों की प्रव्रज्या का विधान करते हुए जिन पालनीय दस शिक्षपदों का निर्धारण किया है, उसे दस शील के नाम से जाना जाता है और उपासक एवं सामान्य लोगों के लिए प्रज्ञप्त शील पंचशील कहलाता है। पंचशील इस प्रकार है: -

- 1. पाणातिपाता वेरमणी-** पाणातिपाता का शाब्दिक अर्थ है- जीव हिंसा करना और वेरमणी का तात्पर्य है - विरत रहना। इस प्रकार जीव (प्राणिमात्र) की हिंसा से विरत रहना पाणातिपाता वेरमणी है। यह प्रथम शील है। यह मनुष्य जाति एवं अन्य जीवों को संरक्षित करने की बात करता है। इस शिक्षा से मनुष्य को प्रेरणा मिलती है कि वह छोटे-से-छोटे जीव से लेकर मानव तक की हत्या नहीं करें। उसे प्रत्येक जीव की हिंसा से बचना चाहिए। बौद्ध धर्म ने यज्ञों में होने वाली बलि प्रथा (पशु हिंसा) का भी विरोध किया है। बुद्ध ने सभी प्रकार की हिंसा का विरोध किया है, चाहे वह युद्ध के दौरान हो या किसी अन्य तरह की। इस प्रथम शील में अहिंसा के साथ-साथ करुणा की भावना भी विद्यमान

¹³वही, पृष्ठ- 92

¹⁴रामराज, (2012), बौद्ध धर्म एवं विश्व-शान्ति, बौद्ध धर्म एवं समाज, कला प्रकाशन, पृष्ठ- 175

है। इस शिक्षा तथा इसके अभ्यास से हम युद्ध, सभी प्रकार की हिंसा या संघर्ष को टाल सकते हैं और व्यक्तिगत, सामाजिक और राजनीतिक शान्ति स्थापित कर सकते हैं।

2. **अदिन्नादाना वेरमणी-** 'अदिन्नादाना' का अर्थ है जो वस्तु नहीं दी गयी है, उसे ग्रहण करना अर्थात् चोरी करके प्राप्त करना। इससे विरति ही अदिन्नादाना वेरमणी है। सुत्त निपात के धम्मिक सुत्त में बुद्ध ने कहा है कि दूसरे की समझी जाने वाली किसी चीज़ को चुराना त्याग दें, न चुराये और न चुराने वाले को अनुमति ही दें। सब प्रकार की चोरी का त्याग कर दें।¹⁵ कोई भी व्यक्ति चोरी इसीलिए करता है कि उसे धन संग्रह करने की अभिलाषा है जिससे लोगों के बीच आपसी संघर्ष बढ़ता है। अगर इस शिक्षा का भी अभ्यास पहले शिक्षा की तरह किया जाए, तो शान्ति स्थापित करने में मदद मिलेगी।
3. **कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी-** यह तीसरा शील है। इसके माध्यम से काम मिथ्याचार अर्थात् व्यभिचार से विरत रहने की शिक्षा दी गयी है। इससे विरत रहने की बात करते हुए बुद्ध ने कहा है कि विज्ञ पुरुष जलते हुए आग के गड्ढे की भांति अब्रह्मचर्य को छोड़ दें, ब्रह्मचर्य का पालन न कर सकते हुए भी दूसरे की स्त्री का सेवन न करें।¹⁶ यौन-दुराचार, बलात्कार, व्यभिचार और अन्य असामान्य यौन व्यवहार जैसी घटनाओं का कारण बनता है। बुद्ध की सलाह पति और पत्नी के बीच आपसी विश्वास को बनाए रखने के लिए है। स्त्रियों को लेकर लोगों के बीच संघर्ष की स्थिति उत्पन्न होती रही है; इसीलिए इस शिक्षा के अभ्यास से इस अशान्ति से बची जा सकती है।
4. **मुसावादा वेरमणी-** मुसावादा का अर्थ है- झूठ बोलना। असत्य संभाषण से विरत रहना मुसावादा वेरमणी है। सभा या परिषद् में जाकर एक-दूसरे के लिए झूठ न बोले, न तो (स्वयं झूठ) बोले और न बोलने वाले को अनुमति दे, सब प्रकार के असत्य-भाषण को त्याग दें।¹⁷ झूठ बोलने से सिर्फ दूसरों को ही नुकसान नहीं होता, बल्कि खुद को भी नुकसान पहुंचता है। इस शिक्षा के माध्यम से झूठी भाषण, आपस में फूट डालने वाली बात, लोगों को चोट पहुँचाने वाली बात आदि से बचा जा सकता है। इस तरह की बातों से समाज में अस्थिरता आती है, आपसी मतभेद उत्पन्न होता है और सामाजिक जीवन में अशान्ति फैलती है; इसीलिए इससे विरत होकर ही एक शान्ति प्रिय समाज और देश का निर्माण किया जा सकता है।
5. **सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना वेरमणी-** प्रमाद के कारण सुरामेरय आदि मद्यों का सेवन करना ही 'सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना' है। इससे विरति ही 'सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना वेरमणी' है। बुद्ध ने कहा है कि जो गृहस्थ इस धर्म को पसंद करता हो, वह शराब का पान न करे, न पिलावे और न पीने वाले को अनुमति दे क्योंकि 'ये उन्मादक है'।¹⁸ शान्तिपूर्ण वातावरण के लिए शराबी और नशाखोर लोग बाधक हैं। शराब पीने के बाद कोई भी व्यक्ति किसी भी प्रकार का अनैतिक एवं असामाजिक काम कर सकता है क्योंकि शराब सेवन के प्रभाव के कारण उसके यह सोचने की शक्ति समाप्त हो जाती है कि अच्छा या बुरा या सही या गलत क्या है।

निष्कर्ष-

उपर्युक्त विवेचन के आलोक में यह कहना अतिशयोक्तिपूर्ण नहीं होगा कि प्रस्तुत शोध लेख बौद्ध शिक्षा में शान्ति की उपस्थिति की व्याख्या का एक प्रयास है। जैसाकि अम्बेडकर ने कहा है कि बौद्ध धर्म का 'धम्म' धर्म नहीं है। धम्म का तात्पर्य गौतम बुद्ध का सधम्म सन्देश है। यह धर्म रिलीजन या मज़हब से सर्वथा भिन्न है।¹⁹ बुरे कर्मों से बचे रहना अच्छे कल्याणकारी

¹⁵सुत्तनिपात (अनु.), डॉ. भिक्षु धर्मरक्षित, (1983), मोतीलाल बनारसीदास, पृष्ठ-99

¹⁶वही

¹⁷वही

¹⁸वही, पृष्ठ-100

¹⁹अम्बेडकर, डॉ. बी. आर., बुद्ध एंड हिज धम्म (हिंदी अनुवाद)

कार्यों को करना और अपने मन चित को निर्मल रखना- यही धम्म है। बुद्ध समाज में शान्ति के लिए, संघर्षों और युद्धों से बचने के लिए नैतिक व्यवहार के साथ पंचशील और धम्म के अन्य शिक्षण के पालन का सुझाव देते हैं। बुद्ध का मानना है कि जीव के प्रति सम्मान और जीव हिंसा निषेध होना चाहिये। यह न केवल मानव जाति तक सीमित होनी चाहिए, बल्कि सभी प्राणियों पर समान रूप से लागू होना चाहिए। इसलिए यदि लोग हत्या करना समाप्त करते हैं, तो निश्चित रूप से दुनिया में शान्ति होगी। हर युद्ध और संघर्ष या समस्या व्यक्तियों या समूहों की राजनीतिक जरूरतों के कारण उत्पन्न होती है। बुद्ध ने युद्ध को रोकने के लिए पंचशील और कई सिद्धांतों को दिया है। शान्तिपूर्ण जीवन को विकसित करने के लिए ये पंचशील आमलोगों की नींव हैं। इसी तरह ब्रह्मविहार का सिद्धांत आपसी सौहार्दभाव, मैत्रीभाव, करुणाभाव आदि को बढ़ावा देता है, जो शान्ति स्थापना की प्रथम शर्त है।

Viṣṇupurāṇa and Jñāneśvarī

Dr. Madhavi Godbole

Associate Professor Deccan College PGRI, Deemed to be university

INTRODUCTION:

Both the texts Viṣṇupurāṇa (ViṣṇuP) and Jñāneśvarī (Jñāne) have enormous importance in Vaiṣṇavism and Vaiṣṇavadharma and are considered as literary sources of Vaiṣṇavism.

Rāmānuja advocated his theory of 'Viśiṣṭādvaita'. Nimbārka established 'Dvaitādvaita' theory. Madhva developed the theory of 'Dvaita'. Vallabha put forth his theory of 'Śuddhādvaita'. All these theories are the basis of Vaiṣṇavism. Based on these theories, all the ācāryas have introduced the concept of devotion and all the aspects of devotion to the Indian philosophy. All these ācāryas enlightened the path to liberation based on 'Saguṇa Brahman'. In addition to Prasthānatrayī, all the ācāryas considered Bhāgavatapurāṇa (BhāgP) and ViṣṇuP as authoritative texts to propound their respective theories²⁰. Therefore one may say that ViṣṇuP is the base of Vaiṣṇavism and the flourished form of the Vaiṣṇavism in the textual context is Jñāne. Rāmānuja, Nimbārka, Madhva and Vallabha had established seven main Sampradāyas²¹ of Vaiṣṇavism. Saints like Jñāneśvar, Tukārām, etc. established Vārakarī sampradāya in the thirteenth to sixteenth century. It is an intermediate phase of Bhāgavata Sampradāya in Maharashtra. This is a latter form of Kṛṣṇa Sampradāya, which is established by Vallabha. Pilgrimage is the main feature of this tradition; which is still alive in Maharashtra in the form of Vārī.

SCOPE OF BOTH THE TEXTS:

Like other purāṇas, ViṣṇuP also consists of all aspects of purāṇas. Those are - cosmology (Sarga), cosmogony and cosmology (Pratisarga), genealogy of gods, Sages and kings (Vaṁśa), cosmic cycles and history of the world during the time of one patriarch (Manvantara) and legends during the times of various kings (Vaṁśānucarita). This Purāṇa is divided into six main parts called as 'Amśa'. ViṣṇuP is the dialogue between the sage Parāśra and his disciple Maitreya. He enlightens Maitreya about all the incarnations of Lord Viṣṇu. However, it is a surprising fact that in the story of Kṛṣṇa, there is not a single reference of Pāṇḍvas. Hence, there is no mention of the teachings by Śrīkṛṣṇa to Arjuna or not of Bhagavadgītā (BhāGī). ViṣṇuP not even mentions the

²⁰ After Nimbārka and Madhva, Vaiṣṇava Purāṇas received the authoritative status as the means for knowing the nature of *brahman*, world, individual, to know different paths to achieve liberation, etc. Especially Cakradhara tradition played important role to establish the authority of BhāgP. As a result, Vallabha gave status of fourth *prashāna* to the BhāgP.

²¹ Rāmānujācārya established Śrī Vaiṣṇavism and Rāmānandī tradition of Vaiṣṇavism. Nimbārkaācārya established Sanakādi and Rādhākṛṣṇa traditions of Vaiṣṇavism. Madhva established Brahma Sampradāya. Vallabha established Rudra Sampradāya and Kṛṣṇa Sampradāya. Kṛṣṇa Sampradāya is well-known as Bhāgavata Sampradāya.

evidence of Viśvarūpadarśana.

However, Jñāne is the authoritative commentary on BhaGī. It contains pure philosophy. Hence, there is no similarity in the outer forms of both the texts. Still, both are the authoritative texts of Vaiṣṇavism, as one can find the same philosophical principles in both the texts. ViṣṇuP gives a fair idea about Vaiṣṇavism in the period of first and second century and Jñāne represents the medieval form of the Vaiṣṇavism. Though literary forms, periods of composition, languages are different, philosophy remains same in both the texts.

1. PHILOSOPHY:

In this section, I will discuss the following points regarding philosophy of both the texts – nature of the reality, nature of the Brahman, nature of an individual and world, relation between Brahman and individual and world, relation between individual and world, nature of an ignorance (Avidyā) and illusion (Māyā), etc. Vaiṣṇava Sampradāya is also not an exception to these tags. Hence, with the same points, I wish to discuss here about how ViṣṇuP and Jñāneśvarī have elaborated the philosophical principles of Vaiṣṇavism.

1.1. NATURE OF BRAHMAN:

In the second chapter of the first Amśa, ViṣṇuP states the nature of Brahman as *avikārāya śuddhāya nityāya paramātmāne / sadaikarūparūpāya viṣṇave sarvaviṣṇave*// (ViṣṇuP. i.2.1) “Brahman is always the unchanging principle. It is pure, permanent and omnipresent.” Further ViṣṇuP states - *paraḥ parāṇām paramaḥ paramātmāmasamsthitaḥ / rūpavarṇādinirdeśaviśeṣaṇavivarjitaḥ // apakṣayavināśābhyām pariṇāmarddhijanmabhiḥ / varjitaḥ śakyate vaktum yaḥ sadāstīti kevalam* // (ViṣṇuP. i.2.10-11) “Brahman is beyond all. It is without any form or qualities. It has neither decay nor destruction. It is free from the cycle of rebirth. Jñāneśvarī also describes brahman in the same manner.” In the second chapter it states – *hā anādi nityasiddhu/ nirupādhi viśuddhu/ mhanāuni śāstradikī chedu / na ghaḍe yayā*// (Jñāne. 2.45) *arjunā ha nityu / acaḷu hā śāśvatu / sarvtra sadoditu / paripūrṇu ha*// (Jñāne. 2.47)

As stated earlier, devotion is the basic principle of Vaiṣṇvism. Hence, authoritative texts of Vaiṣṇavism elaborately describe the concept of devotion, path of devotion, nature of devotion, nature of devotee. Vaiṣṇavism describes this path based on the form of qualified Brahman (Saguṇa Brahman). For this reason, ViṣṇuP and Jñāne both the texts have ample references of the qualified Brahman and non-qualified Brahman (Nirguṇa Brahman). Both the texts also explain the unified nature of both the forms of Brahman. While explaining how the qualified Brahman in the form of Nārāyaṇa is none but the same non-qualified Brahman, ViṣṇuP states: *avyaktarūpāya viṣṇave muktihetave* // (ViṣṇuP. i.2.4). While explaining the same, Jñāne states in the ninth chapter – *jo aisā samarthu / to mi jagācā nāthu / āṇi gaganāaisā sākṣibhūtu / tohi mīci // ihī nāmarūpī āghavā / jo bharalā ase pāṇḍavā / āṇi nāmarūpācāhī volhāvā / āpaṇaci jo* // (Jñāne 9.285-286). In the eleventh chapter it is explained as – *tu prakṛtipuruṣāciyā ādī / jī mahattattvā tūci avadhi / svaye tu anādi* /

purātanu // tu sakaḷa viśvajīvana / jīvāmsi tuci nidhāna/ bhūtabhaviṣyāce jñāna / tujhyāci hātī // (Jñāne 11.514-515). “The highest principle, which is beyond the consciousness (Puruṣa) and matter (Prakṛti) is also Kṛṣṇa and the lord of the world, who is mere a witness of all is also Kṛṣṇa.”

1.2. RELATION BETWEEN BRAHMAN, JĪVA AND JAGAT:

In the twenty-second chapter of first Aṁśa, ViṣṇuP explains the relation of Nārāyaṇa, who is the highest authority and the Universe as – *yat kiṁ cit srjyate yena sattvajātena vai dvija / tasya srjyasya sambhūtau tat sarvaṁ vai hares tanuḥ //* (ViṣṇuP. i.22.37) “Whole Universe is form (śarira) of Hari.” In the same way, Jñāne explains the Universe as a form of the highest reality, while describing the nature of ignorance. It states, - *he ekaika kiti sāmṅāve / ātā vastujātaci āghave / majapāsuni jāṇāve / vikārale ase //* (Jñāne. 7.52) Jñāne explains the same principle in the eleventh chapter as – *kimbahunā kevaḷa / sarvahe tuchi nikhiḷa / pari kṣīrārṇavi kalloḷa / payāce jaise //* *mhanauniyā devā tu vegaḷā navhasī sarvā / he āle maja sadbhāvā / ātā tuci sarva //* (Jñāne 11.535-536) Whole universe is nothing but different form of the Kṛṣṇa – the highest reality.

1.3. CREATION AND REASON OF THE UNIVERSE:

The other important question, dealt in philosophy, is Creation of the universe. Not only philosophy, but also modern science is also trying to solve this puzzle. However, this question can be easily answered with Devotion. ViṣṇuP and Jñāne, both the texts answer this question as by mere a will of the Lord, creation took place. ViṣṇuP says, *srṣṭīm cintayatastasya kalpādiṣu yathā purā / abuddhipūrvakḥ sargaḥ prādurbhūtaṣṭamomayaḥ //* (ViṣṇuP. i.5.4-6) in the same way, Jñāne states, *jīye brahmācālācā ādhāḍā/ pahiliyā saṅkalpajālācā ubhaḍā / sarveci mahābhūtāncā buḍabudā / sānā ālā //* (Jñāne. 7.69) Māyā is considered as the reason of this creation by both. Only Jñāne calls her as Māyā of the Lord. Whereas, ViṣṇuP calls her as Yoganidrā, Mahāmāyā or Vaiṣṇavī.

1.4. PATH TO REALIZATION:

To get rid of from the cycle of rebirth and to achieve liberation is considered as the basic but still highest aim of the human-birth by the Indian philosophy. To achieve this aim there are many ways, those are put forth by different Indian philosophical traditions. In this light, Vaiṣṇavism always put forth the ‘Path of Devotion’ to achieve liberation during all the period. In the sixth Aṁśa ViṣṇuP explains how the path of Devotion is the only way to achieve liberation. It states – *iti saṁsāraduḥkhārkatāpatāpitacetāsām/ vimuktipādapacchāyāmṛte kutra sukham nṛṇām //* *tadasya trividhasyāpi duḥkhajātasya paṇḍitaiḥ / garbhajanmajarādyeṣu sthāneṣu prabhaviṣyataḥ //* *nirasyātīśayālḥādasukhabhāvaikalakṣaṇā/ bhaiṣajyam bhagavatprāptirekāntātyantikī matā//* *tasmāt tatprāptaye yatnaḥ kartavyaḥ paṇḍitairanaraiḥ //* (ViṣṇuP. vi.5. 57-60) Jñāne also affirms the same as – *ahā kaṭakaṭā he vokhaṭe / iye mṛtyulokiñce upharāṭe / etha arjunā jari avacaṭe / janmalāsī tū //* *tari zaḍazaḍoni vahilā nigha / iye bhakticiye vāṭe lāga / jiyā pāvasi avyaṅga / nijadhāma māze //* (Jñāne. 9. 515-516)

2. OBSERVATIONS AND CONCLUSIONS:

In the same manner there are many similarities of philosophical principles in both the texts. However, some of them are discussed here in brief. If observed the similarities discussed from both the texts, following conclusions can be drawn –

1. Basic philosophical concepts from both the texts are similar as both the texts are from Vaiṣṇava philosophical traditions. However, Jñāne consists more philosophical profundity than ViṣṇuP.
2. ViṣṇuP has indicated the path of Devotion; however, Jñāne explains the model of the path of Devotion to all the devotees. In this light, Jñāne also explains the nine fold path of devotion in detail in ninth and eighteenth chapter which is put forth by BhagP and BhagavadGītā.
3. This maturity of philosophical understandings can be observed in the description of Saguṇa Brahman. ViṣṇuP describes the appearance and divine deeds (avatāralīlā) of Saguṇa Brahman in different incarnations of Lord Viṣṇu. However, Jñāne explains different good qualities of śrīrāma and śrīkṛṣṇa rather than divine deeds, in the tenth chapter named Vibhūtiyoga, in view of the path of devotion to achieve liberation.

Hence as stated in the beginning of the paper, though, both the texts are authoritative texts for Vaiṣṇavism, Jñāneśvarī is more mature text of Bhāgavata Dharma.

BIBLIOGRAPHY

Primary texts:

1. Jñāneśvarī, Pārāyaṇa Prata, Gītā Gorakhpur press, 2010.
2. Viṣṇumahāpurāṇa, Yogendrachandra Upaiti (Ed.), Parimal Publications, Dehli, 2011.

Translations:

1. Śrī Jñānadeva's Bhāvārthadīpikā otherwise known as Jñāneśvarī translated from Marathi by Ramchandra Keshav Bhagwat, 1979, Samata books, Madras.
2. Viṣṇupurāṇa, English translation by Monmothnath Dutta, 1896, Elysium Press, Calcutta.

ग्रामीण कादंबरीतील कृषी संस्कृती संक्रमण काळातील नायक

सचिदानंद फुलचंद खडके

शारदा महाविद्यालय, परभणी.

मराठी साहित्यात १९६०च्या नंतर अनेक साहित्यप्रवाह उदयाला आले. यामध्ये दलित, ग्रामीण, आदिवासी, स्त्रीवादी इत्यादी प्रमुख साहित्यप्रवाहांचा समावेश होतो. हे साहित्यप्रवाह विशिष्ट समाजगटांशी वैचारिक बांधिलकी स्वीकारून प्रकट होत होते. या साहित्यप्रवाहांनी वैचारिक चळवळ बांधत सामाजीक परिवर्तन घडवून आणले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यासाठी बहुजन समाज एक होऊन काम करू लागला. याचा परिणाम ग्रामीण जीवनावरही झाला. खेड्यातील जीवन हे शेतीशी निगडित असून भारतातील तसेच महाराष्ट्रातील ऐंशी टक्के जनता खेड्यात राहते. खेड्यातील ग्रामव्यवस्था म्हणजे 'गावगाडा'. या गावगाड्याचे वास्तव चित्रण म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय, साहित्यातून येणारे चित्रण हे समाजजीवनाशी निगडित असते. शेतीनिष्ठ जीवनानुभव साहित्यातून प्रकट होऊ लागले. शेती पिकवणारा शेतकरी त्याच्या समस्या, प्रश्न साहित्यातून सर्वप्रथम महात्मा जोतिबा फुले यांनी मांडले. महात्मा जोतिबा फुले यांनी केलेल्या लेखनामुळे साहित्य हे समाजाचे प्रबोधन करण्याचे साधन आहे हे स्पष्ट केले. या दृष्टीने महात्मा जोतिराव फुले यांचे साहित्य हे ग्रामीण साहित्य चळवळीची प्रेरणा मानवी लागेल.

नायकप्रधान ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात विचार करावयाचा झाल्यास कादंबरीचा नायक हा त्या काळातील युगमानाचा नायक असावा असा विचार केल्यास ते संयुक्तिक ठरेल. म्हणून मी या ठिकाणी साठोत्तर कालखंडातील 'गोतावळा' आणि नव्वदोतर कालखंडातील 'बारोमास' या दोन कादंबरींतील नायक नारवा आणि एकनाथ यांचा आलेख मांडण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

ग्रामीण साहित्यिकांच्या दुसऱ्या पिढीतील लेखक आनंद यादव यांची 'गोतावळा' ही कादंबरी १९७९मध्ये प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीतील नारवाचा विचार करताना साठोत्तर कालखंडातील घडामोडींचा विचार करावा लागेल. देशाला स्वातंत्र्य माळून १ मे १९६० ला महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. पंचवार्षिक योजना आखून खेड्यातील विकासाचा प्रयत्न सुरू झाला. शेतीविषयक सुधारणा, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक क्षेत्रांत स्थित्यंतरे झाली. सहकार क्षेत्रात बँकन कारखाने दूध संस्था, पाणीपुरवठा, पतपेढ्या निर्माण झाल्या पंचायती, स्थानिक स्वराज्य संस्था यातून गटातटाच्या राजकारणाचे पडसाद सामाजिक जीवनावर पडले. ब्राह्मण ग्राहाणेतर वाद सुरू झाला. औद्योगिक विकासाचे वारे वाहू लागले. खेड्यातील तरुणांना शहराचे आकर्षण वाटू लागले. १९६२ ला कमाल जमीनधारणा कायदा संमत झाला. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेतीविकासाची धोरणे राबविण्यात आली. शेतात सुधारित बियाणे खते, औषधे यांचा वापर सुरू झाला सुधारित यंत्रसामग्रीचा, अवजारे ट्रॅक्टर यांचा शेतीच्या कामासाठी वापर सुरू झाला. त्यामुळे शेतीनिष्ठ पारंपरिक व्यवसाय कोलमडून पडले. गावगाडा नष्ट झाला. सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य व्यवस्थेत स्थित्यंतरे घडून आली.

आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' या कादंबरीचा वरील परिप्रेक्ष्यातून विचार केल्यास नारवा या पानाध्या नायकत्याबद्दल चर्चा करता येईल. नारवा हा राम सोनवडे याच्या शेतात सालगडी म्हणून कामाला असतो. तो लग्नाच्या आशेने रात्रंदिवस मालकाच्या शेतातील मशागतीची गुरढोरं सांभाळायची कामे करतो. चार वर्षांत लग्न लावून देतो असे आश्वासन मालक देत राहतो. नारवाला दिसायला काळी - बेंदरी बायको असली तरी चालणार होती. नारवा प्रामाणिकपणे शेती, पिकं, गुरढोरं यांच्यावर मनापासून प्रेम करतो. रामू सोनवडे मात्र त्याच्या भोळ्या स्वभावाचा गैरफायदा घेतो. त्याला फसवत राहतो. शेतातील कामे करण्यासाठी ट्रॅक्टर खरेदी

करतो.नारबाने जिवापाड प्रेम केलेली जनावरे विकायला नेतो. नारबाचे भावविश्व हादरून जाते. नारबाला इतरांसारखा संसार करावा वाटत असताना तो आशेवर जगत राहतो.प्राणिजातीतील कामभावना समजून घेऊन त्यांना तशा प्रकारची मोकळीक देत राहतो. स्वार्थासाठी राम सोनवडे त्याचे लग्न होऊ देत नाही तेव्हा आपल्यात आणि पाण्यात कोणताच फरक उरत नाही हे सत्य त्याला उमगते.नारबाच्या मनाला पडणारा प्रश्न "माणसांतून माणसं येतील. मालकातून त्यांचं पोर. पोराचा मालक. पोरातून त्यांचं पोर. पोराचा पुन्हा मालक..." ('गोतावळा पृ.९३.) यांत्रिकीकरणाने त्याचे कामही जाते आणि रामू सोनवडेच्या स्वार्थामुळे लग्नही होत नाही . यांत्रिकीकरणाने कृषिसंस्कृतीबरोबर नारबाचे भावविश्वही उद्ध्वस्त होते.

युगमानाच्या पार्श्वभूमीवर नारबाचे पानाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करता येईल. देशाला मिळालेल्या स्वातंत्र्याचे फायदे खर्या अर्थाने सामान्य जनते पोहचले का? कसेल त्याची जमीन कायदा जमीनदारांकडून शेतमजुराधी, येहिबगाराची होणारी शारीरिक, आर्थिक, मानसिक पिळवणूक, शैलीसुधारणा झाल्याने उपयोजिता तत्वातून हरवलेली संवेदना पारंपरिक मूल्य आणि यांत्रिकीकरणातील संघर्ष या काळातील वाढीस लागलेली कामभावना त्याकडे पाहण्याची दृष्टी इ. या युगातील घडामोडींचा प्रातिनिधीक नायक म्हणून लारवाकळे पाहता येते. यासंदर्भात काही अश्यासकांची मते देता येतील. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात, "कोठेतरी आपल्यामध्ये आणि रानावनातल्या गुरांमध्ये सारखेपणा आहे याची त्याचा अंतर्मनाला खोल जाणीव आहे" १ डॉ. अ. वा. कुलकर्णी म्हणतात, "हे सारे विश्व काम आणि क्षुधा या प्राणिजीवनच्या दोन आदिम प्रेरणांनीविणले गेले आहे" २. प्रभाकर पाध्ये म्हणतात "एका दृष्टीने स्त्रीपुरुष संबंध हा या कादंबरीच्या मुळाशी आहे" ३ डॉ. र. बं. मंचरकर म्हणतात, "कृषिसंस्कृतीतील एका युगान्ताची कहाणी येथे अबोधपणे बोलकी झाली आहे."४

१९९० नंतर जगभर बदलाचे वारे वाहू लागले. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाने जगभरातील माणसाच्या जगण्याचे सारे संदर्भच बदलून टाकले. त्याचा परिणाम भारतासारख्या विकसनशील देशावर होणे अपरिहार्य होते. जगभरातील कानाकोपऱ्यांत पसरलेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आपले जाळे पसरले होते. भारताकडे मोठी ग्राहक बाजारपेठ ग्राहक म्हणून पाहत या कंपन्या स्थिरावल्या. उत्सवप्रिय, चंगळवादी भारतीय मानसिकतेलाही याचा मोह आवरला नाही. फक्त चैनीच्या वस्तूच नाही तर जीवनावश्यक वस्तूवरही या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी ताबा मिळवला. कॉर्पोरेट भांडवलशाहीने मनोरंजन, प्रसारमाध्यमे झपाट्याने वेगवान बनवली. मोबाईल फोन, इंटरनेट, कॉम्प्युटर, मॉल्स आणि मल्टीप्लेक्स यांचा वाढता प्रभाव सामान्य माणसाला जीवन जगणे मृगजळ भासवू लागला. सार्वजनिक जीवनात धर्ममार्तंडांनी वाढवत चालवलेली धार्मिक अंधाधुंदी, बाबा महाराज साधू यांच्या बहुराष्ट्रीय आध्यात्मिक कंपन्यांचे वाढते प्रस्थ यामुळे आदर्श मूल्ये याबद्दल गोंधळलेली तरुण पिढी, हे सगळे एकीकडे आणि दुसरीकडे उदासीन धोरणे राबवणारे सरकार. या सगळ्या रेट्यात कृषिसंस्कृती पार कोलमडताना पाहायला मिळत आहे.

सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास'ही कादंबरी २००२ मध्ये प्रसिद्ध झाली. सदानंद देशमुख हे ग्रामीण साहित्यिकांच्या तिसऱ्या पिढीतील लेखक आहेत. 'बारोमास' या कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या मुलाने पहिल्या वर्गाने उच्च शिक्षण घेतले तरी त्याला डोनेशनच्या शिवाय नोकरीच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. पारंपरिक व्यवसाय म्हणून शेतीच्या कामातही रस राहत नाही .वारंवार होणारी नापिकी ,दुष्काळ यासारख्या संकटांमुळे शेतीतून उत्पन्न मिळत नाही. काळानुरूप वाढत जाणारा भ्रष्टाचार, भौतिक वस्तूंच्या हव्यासापोटी निर्माण झालेल्या संघर्षमय परिस्थितीचे वास्तव चित्रण सदानंद देशमुख यांनी केले आहे.

'बारोमास' या कादंबरीचा नायक एकनाथ तनपुरे हा मराठी विषयात प्रथम वर्गात एम.ए. पास होऊन बी.एड. ही प्रथम वर्गात पास होतो. शिक्षण घेत असतानाच शिक्षक व्हायची त्याची खूप इच्छा होती. तो नोकरीसाठी अनेक ठिकाणी मुलाखती देतो. पण गुणवत्ता असूनही डोनेशनच्या शिवाय त्याला नोकरी मिळणे अशक्य आहे याची जाणीव होते. त्याचे वडील सुभानराव त्याला डोनेशनसाठी पैसे देऊ शकत नाहीत. दरम्यान

नोकरी मिळेल या आशेवर शहरात वाढलेल्या बी.एस.सी. झालेल्या अलकाशी त्याचे लग्न होते. संसारात रमत चाललेला एकनाथ शेतीत काम करायला सुरु करतो. सुपीक असणार्या आणि भरपूरपाण्याची विहीर असणार्या कल्याणीच्या मळ्यावर त्याचे मन राम् लागले. पुढे शेतकरी संघटनेचे नरुभाऊ, तेजराव, चांदणे याच्याश तो सक्रीय होतो. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी आंदोलन, लढे यात तो भाग घेत होता. पाच-सहा वर्षे झाली तरी नोकरी लागत नाही, जुन्या वाड्यात न रमणारी, हव्यास असणारी अलका घरातील जाचाला कंटाळून एकनाथला सोडून कायमची माहेरी निघून जाते. एकनाथ व मधूचे भांडण होते. एकनाथचे दाजी कर्जाला कंटाळून आत्महत्या करतात. मधूच्या नोकरीसाठी कल्याणीच्या मळ्यावर दगडू महाकाळकडून दोन लाख रुपये कर्ज घेतले जाते. ज्याच्या जवळ पैसे दिले होते तो उत्तम ठोकरे अपघातात मरतो. पैसे व कल्याणीच्या मळा दगडू महाकाळच्या घशात जातो. यामुळे हताश झालेले सुभानराव कीटक नाशक पितात. त्यांना उलट्या करून विष बाहेर काढले जाते. तरी ते ढोहात उडी टाकून जीव देतात. या सगळ्या संघर्षमय परिस्थितीला सावरण्यासाठी एकनाथ शेवटपर्यंत झटत राहतो. या कादंबरी संदर्भात डॉ. सुधाकर शेलार म्हणतात रूढार्थाने कादंबरीकडे पाहिल्यास ती एका शेतकऱ्याच्या शिकलेल्या बेकार तरुणाची- एकनाथ-कहाणी आहे"५- या कादंबरीचा नायक एकनाथ बेकारी, भ्रष्टाचार, नापिकी, दुष्काळ, कर्जबाजरीपणाला कंटाळतो शेतकरी आत्महत्या, सावकारी, चंगळवादी मानसिकता, भौतिक वस्तूंचा हव्यास, शहरी ग्रामीण संकरित गावरान इ. सत्ता संघर्षाची केंद्रे येथे आपणास पाहायला मिळतात. ही सर्व काळाची आव्हाने आहेत. सदानंद देशमुख यांनी कादंबरीचा नायक एकनाथला केंद्रस्थानी ठेवून ती समर्थपणे चित्रित केले आहे.

संदर्भ:

1. कुलकर्णी वा.ल. : आनंद यादव यांची 'गोतावळा' साद आणि प्रतिसाद, संपा. कीर्ती आ. यादव, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
2. कुलकर्णी अ.वा. : आनंद यादव यांची 'गोतावळा' साद आणि प्रतिसाद, संपा. कीर्ती आ.यादव, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
3. पाध्ये प्रभाकर : आनंद यादव यांची 'गोतावळा' साद आणि प्रतिसाद, संपा. कीर्ती आ.यादव, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
4. र.बं.मंचरकर आनंद यादव यांची 'गोतावळा' साद आणि प्रतिसाद, संपा. कीर्ती आ.यादव, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
5. सुधाकर शेलार : महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (एप्रिल -मे-जून २००३)

अल्लाह के बंदे ! मुल्ला की देन !! श्रीराम की धरती ! बढ़ती जनसंख्या बेन !!

भारतीय संस्कृति : समाज राजनीति

डॉ. रोहताश जमदग्नि

भूतपूर्व विभागाध्यक्ष, राजनीतिक विज्ञान विभाग
जीडीसीएम (पीजी) महाविद्यालय, बहल, भिवानी (हरियाणा)

भूमिका

एक बात समझ से परे है कि बढ़ती जनसंख्या कानून बनाकर ही रोकी जाएगी तो सी.ए.ए. व कृषि बिल कानून ही है तो फिर क्यों शाहीन बाग में गर्भधारण हुआ। कृषि बिल रोटी व कपड़ा से सम्बन्धित जबकि सी.ए.ए. आवासीय मामला है, जनसंख्या नियन्त्रण में तो प्रत्यक्ष दो लिंगों का फलदायक जुड़ाव है। सी.ए.ए. व कृषि बिल विरोधों से मुझे तो साफ भविष्य दिखाई दे रहा है। क्योंकि मैं आम नागरिक हूँ, समझता हूँ, कृषि कानूनों पर विशेषज्ञ समिति की रिपोर्ट 19 मार्च 2021 को उच्चतम न्यायालय में दिए जाने पर भी सुप्रीम कोर्ट कान में तेल डाले हुए हैं और शाहीन बाग जैसे मामले में कह चुकी है कि सड़कों पर अनिश्चितकालीन कब्जा नहीं किया जा सकता अर्थात् अनिश्चितकाल के लिए बैठे रहें जब तक आम नागरिक तंग होकर क्रान्तिकारी स्वरूप धारण करके आंदोलनकारियों से भिड़कर गृहयुद्ध की स्थिति पैदा न कर दे, क्योंकि जवान-किसान अपना माथा फोड़ चुके हैं। निशान-शाही लाल किले पर फहरा चुके हैं। लोकतान्त्रिक इतिहास अति आत्मविश्वास वाली सरकारों के उदाहरणों से लवालब भरा पड़ा है। जो सरकारें जमीनी हकीकत से बेखबर हैं जिन्हें चक्रवात के कहर का डर न हो, भूकम्प की तबाही का अफसोस न हो, वे सरकारें बहुमत वाली ही होती हैं मगर वह खरगोश जैसी होती है उन्हें पता नहीं होता कि कछुआ कब आगे निकल गया। इंदिरा 1977 में, तथा 1980 में जनता पार्टी इसका पुख्ता प्रमाण है। भारतीयता इस प्रकृति के विचार की पूजक है कि पैदा करने वाले ने एक मुंह खाने के लिए और दो हाथ-पैर कमाने के लिए दिए हैं मगर कालान्तर में औलाद से बढ़कर दौलत वाला दृष्टिकोण सीमित परिवार का आधार बन रहा है। भारत मानव संसाधन को अपनी पूंजी मानता है। भारत सबसे युवा देश भी है क्योंकि 60 प्रतिशत लोग 35 साल के कम उम्र के हैं। गर भारतीयों में कुशलता हो तो विश्व पर राज कर सकते हैं। मानव संसाधन से जूझ रहे राष्ट्रों में भारतीय मजदूर मजबूर हुए हैं। आबादी संसाधनों पर बोझ बन रही है। जनसंख्या नियन्त्रण आवश्यक है। चीन इस नीति पर काम कर चुका है। असम व यूपी जनसंख्या नियन्त्रण चाह रहे हैं। केन्द्र जनसंख्या नियन्त्रण के पक्ष में नहीं है। केन्द्र का मानना है कि पारिवारिक मामला व्यक्ति का व्यक्तिगत मामला है। ऐसे में यदि सभी दम्पति केवल एक या दो बच्चे की नीति अपना लें तब भी 2051 तक आबादी बढ़ेगी। विशेषज्ञों का कहना है कि भारत अभी जो कुल प्रजनन दर है वह आबादी का सिर्फ रिप्लेसमेंट कर पा रही है लिहाजा 2050 में पीक पर जाने के बाद हमारी जनसांख्यिकीय तस्वीर भी आज के चीन जैसी हो सकती है। दूसरों के घर उजाड़ने वालों पहले अपना बसा तो लो। प्रजनन प्रेम का प्रतीक है। परिवार की बुनियाद है। राष्ट्र का आधार है।

जनसंख्या नियन्त्रण की ऐतिहासिकता

21वीं सदी में भारत आध्यात्मिकता की छाया में फल-फूल रहा है। हरियाणावी में एक कहावत है जिसने दूध बेचा! उसने पूत बेचा!! जब से दूध बिकना शुरू हुआ तब से ही लगभग पूत दलहें के रूप में बिकने प्रारम्भ हुए। एक जमाना था जब सांस-बहू एक गूंद खाती थी। देश आजाद हुआ। देश की पहली लोकसभा बनने से भी पहले 1951 में परिवार नियोजन कार्यक्रम की शुरुआत हुई। आज तक 2021 में भी परिवार नियोजन स्थिर नहीं हो पाया। हमारे बापू जब जनसंख्या नियन्त्रण के कानून के खिलाफ थे तो तब हमारी माता अपने सुहाग के विपरीत कैसे जाएगी? बापू मां की गर्भनिरोधक गोलियों के विरोधी थे तो बापू हर प्रयास में सफल रहे। बापू की

मानसिकता व्यक्तिगत संयम पर आधारित थी क्योंकि बापू मोहनदास कर्मचन्द गांधी उर्फ महात्मा गांधी थे। मुंह में राम बगल में छुरी की कहावत सच साबित हुई कि छोटा परिवार के अन्तर्गत परिवार नियोजन के संसाधनों की कमी से परिवार विस्तृत व व्यापक हुए। आपातकालीन कालखण्ड में जनसंख्या नियन्त्रण मामला रोशनी पकड़ता गया। बलात्कारित नसबन्दी का दौर चला। आपातकाल खत्म होते ही भारतीय नागरिक ने टेस्ट, वन डे छोड़ टी-20 खेल डाला। इंटरनेशनल कांफ्रेंस ऑन पापुलेशन एण्ड डेवलपमेंट डिक्लेरेशन पर 1994 में भारत ने हस्ताक्षर करके विश्व समुदाय के समक्ष प्रतिबद्धता जताई है कि हर बच्चे पैदा करने के मामले में किसी दम्पति के अधिकारों का सम्मान करेगा। उन्हें यह भी अधिकार होगा कि वे अपने बच्चों के बीच कितना अन्तर रखते हैं। एनएफएचएस-4 के आंकड़े बताते हैं कि 15 से 49 साल के करीब 13 प्रतिशत (करीब तीन करोड़) महिलाएं देर से बच्चा चाहती हैं। लेकिन, उन्होंने इसके लिए गर्भ निरोधक दवा नहीं ली। सम्भवतः इसकी वजह यह रही है कि गर्भ निरोधकों तक उनकी पहुंच नहीं थी। प्रजनन दर के आंकड़े घटते-बढ़ते यूं हैं : 1. हिन्दू एनएफएचएस-3, 2005-06 में 2.59 तथा एनएफएचएस-4, 2015-16 में अब 2.13 हैं। इसी आनुपातिक एजेंसियों व कालखण्डों अनुसार विभिन्न मतों की प्रजनन दर यूं है :- 2. मुस्लिम 3.40, अब 2.61 3. ईसाई 2.34, अब 2.59 4. सिख 1.95, अब 1.58 5. बौद्ध 2.25 अब 1.74 6. जैन 1.54 अब 1.20 है। यह विभिन्न मतों की प्रजनन दर है। स्विटजरलैण्ड के इंस्टीट्यूट ऑफ मैनेजमेंट डेवलपमेंट (आईएमडी) ने प्रतिस्पर्धा सूचकांक में इस साल भारत को 64 देशों में 43वें स्थान पर रखा है। दूसरा प्रतिस्पर्धा सूचकांक वर्ल्ड इकोनोमिक फोरम ने बताया और भारत को 68वें स्थान पर रखा है। हम अपनी बहन-बीवी-बेटी को नियन्त्रित नहीं कर पा रहे और जनसंख्या नियन्त्रण कानून की सोच रहे हैं। खामियाजा व्यक्तिगत हमें ही भुगतना है। जमीं कब्जाना, जनसांख्यिकीय परिवर्तन करना और अपना वैश्विक संसार बनाना जिनका जन्म आधारित लक्ष्य-उद्देश्य हो उसे तुम कानूनी जेवर पहनाना चाहते हो, शासकीय महबूबा और बौद्धिक राहत इन्दौरी ने कहा था क्रमशः हमें योजना-परियोजना प्रलोभन नहीं करनी कश्मीर चाहिए! आती-जाती सरकारें से क्या लेना!!

जनसंख्या नियन्त्रण की संवैधानिकता

भारत संघीय राज्य है। प्रान्त राज्य की ईकाई है। संघीय, राज्यीय व समवर्ती सूचियों ने इनका कार्य व अधिकार क्षेत्र चिन्हित कर रखा है। जनसंख्या मामला राज्य सूची का है। कुछ राज्यों ने जनसंख्या नियन्त्रण पर कार्य भी किया है जो इस प्रकार है: 1. असम, दो बच्चों से ज्यादा होने पर, सरकारी नौकरी नहीं देगा। 2. आन्ध्र प्रदेश व तेलंगाना दो बच्चों से ज्यादा होने पर पंचायती चुनाव नहीं लड़ने देगा। 3. महाराष्ट्र भी उपरोक्त 2 का अनुयायी है तथा इतना ही नहीं, दो से ज्यादा पैदा करने वाली महिलाओं को महाराष्ट्र सार्वजनिक वितरण प्रणाली के लाभ से वंचित रखता है। महाराष्ट्र सिविल सर्विसेज (डिक्लेरेशन ऑफ स्माल फैमली) रूल्स 2005 के तहत सरकारी नौकरी नहीं देगा। 4. राजस्थान भी उपरोक्त 2, 3 का अनुयायी है। राजस्थान दो में से दिव्यांगता पर छूट भी देता है। 5. गुजरात भी उपरोक्त दो का अनुयायी है। 6. ओडिशा भी उपरोक्त 2 का अनुयायी है। 7. उत्तराखण्ड में ओडिशा से प्रावधान है। 8. बिहार में ओडिशा के नियम हैं। 9. मध्य प्रदेश ने 2001 में सरकारी नौकरी व स्थानीय चुनावों में दो बच्चों की नीति अपनाई। 2005 के चुनावों में यह कहते हुए हटा गया कि विधान सभा एवं लोकसभा में ऐसा नियम नहीं है। 10. छत्तीसगढ़ ने उपरोक्त 9 का अनुसरण अक्षरतः किया। 2002 में संविधान की कार्यप्रणाली की समीक्षा करने वाली सरकार की समिति ने एक निर्देशात्मक अनुच्छेद 47 ए जोड़ने की सिफारिश की थी। इसमें कहा गया था कि “जनसंख्या नियन्त्रण : राज्यों को शिक्षा एवं छोटे परिवार से जुड़े नियमों को लागू करते हुए सुरक्षित तरीके से जनसंख्या नियन्त्रण का प्रयास करना चाहिए” यह अनुच्छेद जोड़ा नहीं गया। 2016 में केन्द्रीय मंत्री प्रहलाद सिंह पटेल ने लोकसभा में जनसंख्या नियन्त्रण विधेयक पेश किया। उन्होंने तीसरे बच्चों पैदा करने वाले दम्पति को सभी कल्याणकारी योजनाओं से वंचित करने का प्रस्ताव रखा, तीसरा बच्चा अनुमति लेकर पैदा करें। यह विधेयक बिना वोटिंग के दम तोड़ गया। 2019 में जून में और जुलाई 2019 में भाजपा के लोकसभा सदस्य अजय भट्ट व भाजपा के राज्य सभा सदस्य राकेश सिन्हा ने जनसंख्या नियन्त्रण विधेयक पेश किया। भट्ट ने पटेल के सुझावों के साथ जुर्माना लगाने की बात भी कही तथा राकेश सिन्हा ने मामला उल्टा कर दिया कहा कि दो बच्चों वालों को अतिरिक्त लाभ दो, जिसने

नसबन्दी करा ली हो। तेरे रब की तून जाने, मेरे रब की मैं जानू। बढ़ती जनसंख्या अर्थव्यवस्था का आकार बढ़ने के बावजूद हमारा प्रदर्शन लचर करती है। हमारी अर्थव्यवस्था का बड़ा आकार हमारी कुशलता नहीं दर्शाता। आईएमडी 12 बिन्दुओं की जांच करके स्पर्धात्मक निर्णय देती है। हम पांच बिन्दुओं अच्छे व बुरे हैं। अच्छे पांच : 1. विश्व व्यापार 2. वैश्विक निवेश 3. श्रम बाजार 4. सांस्कृतिकता 5. मूल्य 6. तकनीक। बुरे पांच : 1. महंगाई 2. प्रशासनिक संस्थाएं 3. सामाजिक स्थिरता 4. उत्पादकता 5. बुनियादी संरचना। 11 शिक्षा और 12 स्वास्थ्य में हम 64 देशों में 59वें स्थान पर हमारी शिक्षा तथा अंतिम पायदान पर अर्थात् 64 देशों में 64वें स्थान पर हमारी स्वास्थ्य सुविधाएं हैं। प्रतिस्पर्धा अच्छे कार्यों में हो। जनसंख्या बढ़ाना व जनसंख्या घटना दोनों प्रतिस्पर्धाओं में प्राथमिकता महत्वपूर्ण। एक हरियाणवी कहावत है, नम्बर पहला आना चाहिए चाहे होके में डिकडे तोड़ने में आए।

जनसंख्या नियन्त्रण की पक्ष-विपक्षता

पक्ष:- 1. संसाधनों पर दबाव कम होगा 2. जीवन स्तर सुधरेगा। पहली आई नीतियां तकनीकी शिक्षा की कमी के कारण फेल हुईं। दक्षिण व उत्तर भारत के राज्यों में प्रजनन दर में अन्तराल है। दक्षिण में एक या दो कम प्रजनन दर है। उत्तर में दो से ऊपर प्रजनन दर है। सुविधा व सेवा न देने वाला तरीका अपनाया जाना चाहिए। **प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना, दीनदयाल उपाध्याय ग्रामीण विकास योजना तथा आयुष्मान भारत सरकार द्वारा महत्वपूर्ण पहल हैं** लेकिन यूनिवर्सल हेल्थ कवरेज के लिए इन क्षेत्रों में महत्वपूर्ण सुधार किए जाने की आवश्यकता भी है जैसे चीन पहले एक बच्चा, फिर दो बच्चे तथा आजकल तीन बच्चे पैदा करने पर जोर आजमाइश अपने दम्पतियों को करवा रहा है। आज भारत 137 करोड़ जनसंख्या वाला देश है। विश्व की कुल आबादी का भारत 17.70 प्रतिशत हिस्सा रखता है। वर्ष 2010 में लैंसेट में प्रकाशित एक अध्ययन के मुताबिक साल 2048 में भारत की जनसंख्या सर्वाधिक 160 करोड़ हो जाएगी जो जिसमें गिरावट दर्ज की जाएगी। वर्ष 2100 में आबादी 1.03 अरब रह जाएगी। भारत 2030 में चीन से आगे निकलने वाला है। **“अन्तरराष्ट्रीय जनसंख्या विज्ञान मुम्बई के एसोसिएट प्रोफेसर लक्ष्मीकांत द्विवेदी का कहना है कि लोगों को तकनीकी रूप से सबल, सरकारी लाभों को जनता तक पहुंचाए और प्रजनन दर रुकवाएं।”⁽¹⁾**

विपक्ष:- 1. भ्रूण हत्या होगी 2. तीसरी बारी में गर्भवती होने से तलाक बढ़ेंगे। एग्जीक्यूटिव डायरेक्टर, पापुलेशन फाउंडेशन ऑफ इंडिया, नई दिल्ली की पूनम मुतरेजा का कहना है कि इस दशक के आधार पर आबादी बढ़ोतरी कम हुई है। जनसंख्या नियन्त्रण कानून से वंचित वर्ग मुश्किलों का सामना करेगा। पूर्व आई.ए. एस. अधिकारी निर्मला बूच के अध्ययन से मालूम पड़ा है कि लिंग जांच बढ़ेगी, गर्भ गिरेंगे, तलाक बढ़ेंगे, पुरुष प्रजननता की जड़ें ओर गहरी होंगी। हाल में देश के 22 राज्यों को लेकर प्रजनन दर से सम्बन्धित जारी आंकड़े भी ऐसे कानून की जरूरत को समाप्त करते हैं। इन 22 राज्यों में से 19 राज्यों में महिलाएं औसतन दो से कम बच्चों को जन्म दे रही हैं। नजर चार चालीस पर वाजिब है। नेशनल फैमिली हेल्थ सर्वे (एनएफएचएस)-4 के आंकड़ों के मुताबिक 1992-1993 में, महिला प्रजनन दर 3.4 थी। 2015-16 में 2.2 हुई। स्वास्थ्य मंत्रालय की रिपोर्ट कहती है कि 2025 तक यह दर 1.93 पर तथा 2030 तक 1.8 पर आ जाएगी। देखो! एनएफएचएस-5 के अनुसार 2019-20 में बिहार में महिला प्रजनन दर तीन थी, सिक्किम में 1.1 थी। स्व मामला प्राकृतिक स्वतः ठीक हो रहा है मगर पर मामला लक्ष्यबद्ध दिशा की ओर उद्देश्यपरक अग्रसर हैं। पाक हिन्दुओं से खाली! मुसलमान भारत की पात-पात, डाली-डाली!!

निष्कर्ष

मैं शिक्षा-शिक्षक-शिक्षालय व्यवस्था की धुरी में संचालित, कार्यरत व वेतनरत् अध्यापक-सा-कर्मचारी हूं। केन्द्र-प्रान्त भरपूर पैसा शिक्षा पर खर्च करते हैं। **“रिजर्व बैंक अनुसार 2020 में केन्द्र व प्रांतों द्वारा शिक्षा पर 6.5 लाख करोड़ खर्च किए गए। करीब 4.6 करोड़ छात्रों पर 14,196 प्रति छात्र हर साल खर्च किए जा रहे हैं तथा स्वास्थ्य पर प्रति व्यक्ति सालाना खर्च 1900/-रु किए जा रहे हैं।”⁽²⁾** आईएमडी ने बताया कि भारत में पिछले वर्ष 10.4 से बढ़कर 23 प्रतिशत भारत में युवा बेरोजगारी बढ़ी है। इसके पीछे किताबी ज्ञान बनाम कौशलता का नंगापन है। अध्यापक वेतन शिक्षा बजट को चाट रहा है, अध्यापक जिन्दगी मजे से काट रहा है।

मुफ्त शिक्षा का प्रलोभन की नीति से विद्यार्थी निकम्मा, स्वार्थी व आलसी होकर फेल हो रहा है तथा अध्यापक कर्मचारी बन गया है। **शिक्षा वाउचर** के माध्यम से मुफ्त शिक्षा का पैसा विद्यार्थी खाते में सरकार डाले तो अभिभावक उसकी अंतयेष्टि कर डालेगा। हमारी उन्नति के मार्ग ने हमारे स्वास्थ्य को ताउम्र की कैद का फरमान व फतवा दे रखा है। हर प्रकार के प्रदूषण ने मानव स्वास्थ्य को बंदी बना रखा है। उपचार की सुविधा जनता स्वास्थ्य वाउचरों के माध्यम से सरकार करे तो प्रशासन कौन सा-दूध का धुला है। **शिक्षा-स्वास्थ्य नीतियों पर पुनर्विचार की आवश्यकता है। प्रतिस्पर्धात्मक युग में सकारात्मक स्पर्धा वांछनीय है।** जीवन साथी को पशु रूप में प्रयोग करना दण्डनीय है और दण्ड ओर कठोर होना चाहिए। हमने बिल्ली के शिकार को शेर का शिकार नहीं समझना चाहिए। पड़ोसी के घर लिंगानुपात अपने घर से सौगुणा अच्छा है। तीन आवश्यकताएं भूख, नींद व सैक्स देह धारण रूपी मानव प्राणी की प्रथम आवश्यकताएं हैं। परिवार, समाज और राष्ट्र तो सुशासन के अंग हैं। ये सब मानव की जरूरत गौण आवश्यकताएं हैं। प्रकृति खाद्यान्नों व खाद्ययों श्रृंखलाओं की जननी हैं। शिक्षा हमें पशुवत से मानववत् समाज प्रस्तुत करती है। स्वास्थ्य उस समाज का आधार होता है। किसने पशुवत रहना है? किसने समाज बिखेरना है? यह निर्णय स्वविवेकपूर्ण दम्पति सहवासी स्थिति में ले, मगर उद्देश्यों व लक्ष्यों आधारित जन्मों के नशों में इतना ख्याल कहां।

सन्दर्भ ग्रन्थ:-

1. 28.06.2021, दैनिक जागरण
2. 29.06.2021, दैनिक जागरण

जातीप्रथा निर्मूलन : डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार

अहिल्या अर्जुन कांबळे

विषय शिक्षक, जि. प. शाळा नंबर 3 मोहोळ
डी.एड. एम. ए. बी.एड, सेट (इति.), डी. एस. एम.

प्रस्तावना:

"जी जात नाही ती जात" जाती प्रथा हे भारतीय समाज रचनेचे एक वैशिष्ट्य आहे. पण या जातींमुळे माणसाची अवस्था जनावरांपेक्षा हीन झाली होती. या गुलामगिरीवर परखडपणे भाष्य कोणी केल असेल तर ते बाबासाहेबांनी. आणि त्याचा पुरावा म्हणजे बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेला "जाती - प्रथानिर्मूलन" ग्रंथ. हा ग्रंथ म्हणजे एक असे भाषण आहे जे लिहले तर गेले मात्र ते परिषदेत दिले गेले नाही. या ग्रंथाची ही तिसरी आवृत्ती जी १ डिसेंबर १९४४ रोजी बाबांनी दिल्ली येथे प्रकाशित केली. याग्रंथाचे ४ भाग पडतात व पृष्ठे ९१ आहेत.

- 1) मुख्य भाषण पृष्ठ क्रमांक १४ ते ७०
- 2) परिशिष्ट १ यात म. गांधी यांनी भाषणावर हरिजन मध्ये लिहिलेले २
- 3) टिकात्मक लेख. पृष्ठ क्रमांक ७१ ते ७७
- 4) म. गांधी यांच्या टिकेला बाबासाहेबांनी दिलेले उत्तर. पृष्ठ क्रमांक ७८ ते ९१.

उद्देश:

- 1) ग्रंथाचे सखोल वाचन करणे.
- 2) भाषणाचा पूर्व इतिहास जाणणे.
- 3) जाती- प्रथा निर्मूलनाचे बाबासाहेबांनी सांगितलेले उपाय समजून घेणे.
- 4) जाती -प्रथा निर्मूलन बाबतचे म.गांधी यांचे विचार समजून घेणे.

विषय विवेचन: अता आपण क्रमशः भाग पाहू.

भाग - 1 भाषणाचा पूर्व इतिहास

१२ डिसेंबर १९३५ रोजी श्री संत राम सचिव ' जातपात तोडक मंडळ लोहार. यांचे बाबा साहेबांना पत्र आले की त्यांच्या परिषदेचे अध्यक्षस्थान भुषवावे. पण बाबांनी नकार दिला तरीही बाबांचे मन वळविण्यासाठी फइंद्र सिंह नावाचे एक सभासद मुंबईस आले . बाबा तयार झाले. नंतर भाषण लोहारला छापण्याची विनंती 'बाबांनीअमान्य केली' नंतर एक सभासद आला त्यावे छापण्याबद्दल काहीही न बोलता आशयात रुची दाखवली त्यांना बाबांनी एक प्रत दिली.

नंतरच्या पत्रात वेद शब्द गाळण्याची विनंती व मांडलेली मत हे व्यक्तिशः असल्याची व त्याची जबाबदारी मंडळावर काही नाही हे सभेत स्पष्ट करण्याची विनंती. परत एक पत्र त्यात वेद व धर्मांतर यावर बोलू नये ही विनंती व तसे झाले नाही तर परिषद कायमची पुढे ढकलावी लागेल पण बाबांनी २७ एप्रिल १९३६ च्या पत्रात मी भाषणातील एक स्वल्पविराम ही बदलणार नाही. असे ठणकावून सांगितले आणि केवळ अध्यक्षपदासाठी मी माझी मते बदलणार नाही त्यामुळे तुम्ही ही परिषद कायमची रद्द केली असे जाहिर करा असे असे सांगितले.

अशा प्रकारे जे भाषण बाबांनी प्रचंड कष्ट घेवून तयार केले. ते झालेच नाही. या ग्रंथातील विचार लोकांना कळावा तसेच परिषद का रद्द झाली याची खरी हकीकत कळावी म्हणून हा ग्रंथ स्वतः छापला.

भाग - 2 मुख्य भाषण

या अंतर्गत बाबांनी २६ मुद्द्यांमध्ये आपले विचार अत्यंत अभ्यासपूर्ण, पुराव्यानिशी व पोटतिडकीने मांडले आहेत. मुद्दे मांडण्याची शैली आपण आत्मसात केलीच पाहिजे असे मला वाटते. अता क्रमशः भाषण पाहू

1) अध्यक्ष म्हणून एका अस्पृश्याची आयात का ?

बाबासाहेब म्हणतात, एखादा अस्पृश्य कितीही विद्वान झाला तरी तो इतर वर्णाचा गुरु होवू शकत नाही. अशी शास्त्राची आज्ञा असताना देखिल मला अध्यक्ष का केले हे मंडळ जाणून आहे म्हणून या प्रश्नांची उत्तरे देण्याची जबाबदारी मंडळावर सोपवितो. मुख्य म्हणजे माझ्या इच्छेविरुद्ध हे पद स्वीकारले आहे. मंडळाचा मान राखण्यासाठी व ते कार्य करत आहेत त्याला माझी मदत म्हणून. माझ्या विचारांचा तुम्हाला कितपत उपयोग होतो त्याचा विचार तुम्ही करा.

2) राजकिय व सामाजिक सुधारणांचा इतिहास :

या अंतर्गत बाबा म्हणतात जेव्हा राष्ट्रीय काँग्रेसचा जन्म झाला तेव्हाच सामाजिक परिषदेचाही जन्म झाला परंतु पुढे मात्र केवळ राजकिय सुधारणांनाच महत्व आले. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे सुधारकांना समाज सुधारणा म्हणजे केवळ कुटूंब सुधारण त्या अंतर्गत विधवाविवाह व बालविवाह यांनाच महत्व दिले. संपूर्ण हिंदू समाज त्यातील जातीव्यवस्था व त्यामुळे माणसाची झालेली हिनदिन अवस्थेकडे लक्षच गेले नाही. उदा पेशवाईतील अस्पृश्यांची अवस्था. बलाई लोकांवर असलेले निर्बंध, कविठा झुन चकवारा येथील घटना जातीभेद कसा समाजात भिनलाय हेच दर्शवितात. अशा प्रकारे चुकीच्या दृष्टिकोणामुळे सामाजिक सुधारणा मागे पडल्या व राजकीय सुधारणांना महत्व आले.

परंतु असे होणे योग्य नाही. कारण जगाचा इतिहास पाहिला तर असे दिसून येते की अगोदर सामाजिक व धार्मिक सुधारणा घडल्या नंतर राजकिय सत्ता आली. उदा. मार्टिन ल्यूथरची सुधारणा ही इंग्लंडमधील लोकांची बंधमुक्तीची पूर्व चिन्ह होते. अमेरिकन स्वातंत्र्या अगोदर प्युरिटॅनिझम चळवळ झाली. शिवाजी महाराजाच्या स्वराज्य अगोदर संत चळवळ झाली. म्हणून अगोदर समाज सुधारणा हवी.

3) समाजवादाचा परामर्श:

समाजवाद्यांना वाटते की संपत्ती हेच सत्तेचे उगमस्थान आहे. परंतु हे खरे नाही कारण व्यक्तीचा सामाजिक दर्जाच सत्ता व अधिकार यांचे उगमस्थान बनते. तसेच फक्त आर्थिक सुधारणा घडल्या तरी सामाजिक स्थान मिळेलच याची शाश्वती देता येत नाही. सबब क्रांतीच्या अगोदर किंवा नंतर तरी जातीव्यवस्था विचारात घ्यावीच लागेल.

4) जातीव्यवस्था समर्थन श्रमविभागणी:

या अंतर्गत बाबा म्हणतात, जातीव्यवस्थेचे एक समर्थन केले जाते ते म्हणजे श्रमविभागणी. पण ही श्रमविभागणी जन्मजात आहे त्यात व्यक्तीची आवड किंवा कुवत याचा विचारच नाही त्यामुळे हे समर्थन लंगडे आहे.

5) वंशवृद्धी व रक्तशुद्धीसाठी जाती व्यवस्था :

हे एक समर्थन नेहमी केले जाते की जाती व्यवस्थेमुळे रक्त व वंश शुद्ध राहतो. पण डी आर. भांडारकर यांच्या हिंदू लोकातील परकीय रक्त घटक या शोधनिबंधात म्हटले आहे की भारतातील एकही वर्ग वा जात नाही की ज्याच्या त परकीय वंश नाही. त्यामुळे हे समर्थन कुचकामी आहे. यासाठी भरपूर उदाहरणे दिलेली आहेत.

6) जाती व्यवस्थेचे परिणाम:

- १) हिंदू समाज पूर्णपणे विघटित व अनैतिक बनला.
- २) हिंदू हा समाज नाही तर जातींचा संग्रह बनला.
- ३) केवळ जातीची जाणिव आहे. सामाजिक किंवा राष्ट्रीय जाणिव नाही.

7) जातीची वैशिष्ट्ये:

- १) हिंदू केवळ जातीचे समूह नाहीत तर स्वतःपुरते पाहणारे युद्धखोर गट आहेत .
- २) भुतकाळातील. वैराची आठवण कायम ठेवतात व त्यामुळे एकसंघ तेला अडथळा निर्माण होतो .

8) आदिवासी समाजाची कैफियत:

आदिवासींची संख्या सुमारे १३ लाख आहे. पण आजही त्या जमाती रानटी व गुन्हेगारीचे जीवन जगत आहेत. आणि याचा फायदा मिशनरी लोक घेत आहेत. ही फार गंभीर बाब आहे.

9) वर येण्यास अडथळे :

एखादा समाज उच्च वर्णियांप्रमाणे आचरण करू लागला तर तेथे अडथळे आणले जातात. उदा.

१) सोनार स्वतःला देवज्ञ बाम्हण समजत व घडीची धोतरे नेसत आणि नमस्कार हा शब्द वापरत. तर पेशव्याच्या अधिपत्याखालील बाम्हणांनी तो प्रयत्न हाणून पडला आणि मुंबईसाठी जमाबंदी अध्यक्षांना भेटले.

२) पाठारे प्रभू जमातीचे लोक बाम्हणांचे पाहून आपल्यातील होत असलेले विधवा विवाह बंद केले समाजात. २ गट निर्माण झाले पेशव्यांनी विधवा विवाहाच्या बाजूचा पक्ष घेतला.

10) हिंदू धर्मात मिशनरीपणा नाही:

हिंदू धर्मात एकेकाळी मिशनरीपणा होता. परंतु आज मात्र नाही कारण तशी साहिष्णु वृत्ती अता नाही. आणि इतरांना धर्मात घेतले तरी कोठे ठेवायचे? कोणत्या जातीत? हा मुलभुत प्रश्न आहे.

11) संघटन व सहकार्य अशक्य:

हिंदू अनेक जातीत विभागल्यामुळे प्रत्येक जण एक एकटाच आहे. एक खालसा सव्वा लाख बराबर असे होत नाही.

12) सुधारकांचा छळ:

एखादयाने जातीच्या बाहेर जावून काही सुधारणावादी कार्य केले की सनातनी लोक त्याचा छळ करतात. त्याचे प्रकार वेगवेगळे आहेत. अशावेळी जात ही सनातन्यांचे प्रभावी हत्यार असते.

13) निती केवळ जातीसाठीच:

निती नियम वगैरे केवळ जातीसाठीच लागू. इतरांच्या बाबतीत मात्र निती लागूच होत नाही.

14) आदर्श समाज कल्पना:

स्वातंत्र्य, समता, व बंधुता यावर आधारलेली समाज रचना ही आदर्श समाज रचना होय. असे बाबा म्हणतात.

15) चातुर्वर्ण्याची पोलखोल:

काही सुधारक चातुर्वर्णास गुणावर आधारित आहे म्हणून भलावण करतात. त्यांची पोलखोल बाबांनी केली आहे. ते म्हणतात जुनीच लेबले लावून आपण गुणावर आधारित चातुर्वर्णव्यवस्था तयार करणे हे एक भ्रामक जाळे आहे.

16) नवीन चातुर्वर्ण प्रस्थापित करण्यातील अडचणी

१) जन्मजात चार हजार जाती ४ वर्णात कसे रूपांतरीत करणार?

२) प्रत्येक व्यक्ती अनन्यसाधारण मंग त्यांना वर्णात कसे ठेवणार.

३) चातुर्वर्ण्याचा रक्षणासाठी कायद्याची आवश्यकता मंग काय मनुस्मृती चे पुनरुज्जीवन शक्य आहे का?

४) स्त्रीयांचे वर्गीकरण चातुर्वर्णात कसे करणार?

अशा प्रकारे एखाद्या जन्मजात मुर्खाशिवाय कोणीच या पुनरुज्जीवनाची आशा करणार नाही .

17) भारतात सामाजिकक्रांतीका झालीनाही

आपल्याच काही बांधवांना शस्त्र, विद्या, धनधारण करणे धर्माने काढून घेतले व पतीत जीवन जगणेच नशीबी आले. त्यामुळे नशीबाचे भोग म्हणून अस्पृश्य बांधव हे भोगत आला. जेणेकरून त्या विरोधात विचार करणे देखिल पाप समजत होता मंग बंड करणे तर लांबच राहिले. या परिस्थितीमुळे क्रांती झाली नाही.

पण जेव्हा शुद्रांना याची जाणीव झाली त्यांनी बंड केले व ते राज्यकर्ते बनले. मौर्यकार्य हा त्या दृष्टिने महानतेचा व वैभवाचा आहे.

18) चातुर्वर्ण्य हे पुनर्रचना करण्यायोग्य मॉडेल नाही:

क्षत्रीय व बाम्हणांच्या वर्ग कलहाने रामायण महाभारत भरलेले आहे. शुल्लक गोष्टींवरून युद्धे झाली आहेत. त्यामुळे हे पुनर्रचनेस योग्य असे मॉडेल नाही

19) तटस्थ लोकांची* विचारसरणीचा परामर्श:

1) हिंदू, मुस्लिम, शिख यांच्यातील जातींची तुलना

यांच्यातही जाती आहे. पण त्यांच्यात एक सेंद्रिय तंतू आहे जो त्यांना जोडतो तसा हिंदूत नाही.

बिगर हिंदूत जातींना सामाजिक महत्व नाही. कोणतेही धार्मिक पावित्र्य नाही .

२) चिरंतन असल्याचा पोकळ मोठेपणा. (राधाकृष्णन यांच्या हिंदू व्ह्यूज ऑफ लाईफ ...)
याचा समाचार घेताना बाबा म्हणतात की , समाज जगतो का मरतो हा प्रश्न नाही तर तो कोणत्या पातळीवर जगतो हा खरा प्रश्न आहे . हिंदूचे जीवन हे अखंड पराभवाचे जीवन आहे

20) जात नष्ट करण्याचे उपाय:

१. पोटजाती नष्ट चुकीची कल्पना .

२. आंतरजातीय भोजनेअपुरी योजना

३. आंतरजातीय विवाह उपाय योग्य. पण जातही मनाची स्थिती ती जात नाही.

सहभोजने व आंतरजातीय विवाह यांच्यासाठी चळवळ करणे व ती आयोजितकरणे हे कार्य कृत्रिम साधनाद्वारे जबरदस्तीने अन्न भरवण्यासारखे आहे. (पृ नं५४)

४. शास्त्रांच्या पावित्र्यावरील श्रद्धा नष्ट करणे हा खरा उपाय आहे .

प्रत्येक स्त्री पुरुषाला शास्त्राच्या दास्यातून मुक्त करा. मंग ती न सांगता सहभोजने व आंतरजातीय विवाह करतील. गौतम बुद्ध व गुरुननक यांच्या प्रमाणे शास्त्र प्रामाण्य नाकारा. हाच सर्वोत्तम उपाय आहे .

21) सुधारणा :

सुधारणा = १ सामाजिक . २ धार्मिक या धार्मिक सुधारणातीत धर्मविरोधी व धर्मजुळणारी अशा दोन. त्यातील जातीनाश ही सुधारणा धर्मविरोधी आहे. बाबा म्हणतात हा जातीनाश मला तर अशक्य वाटतो याला कारण मला आलेला अनुभवतसेच जातींची श्रेणीबद्ध रचना यामुळे प्रत्येक जात खालच्या जातीचा तिरस्कार करते. त्यामुळे सामुदायिक उठाव होवू शकत नाही.

22) जात ही तर्क बुद्धीच्या विरोधी आहे:

मनुने वेद स्मृती व सदाचार यापैकी एकाचे अनुसरण केलेच पाहिजे असा दंडक आहे

त्यामुळे तर्काला वाव नाही. याचे खूप छान विश्लेषण बाबांनी केले आहे. पुरावासाठी भरपूर श्लोक दिलेत.

23) धर्म, आज्ञा आणि निषेधाज्ञा:

धर्मनाश या शब्द कोणत्या अर्थाने योजला हे येथे स्पष्ट केले आहे. धर्म नाश म्हणजे आज्ञा आणि निषेधाज्ञाचा नाश. कारण आज्ञा म्हणजे कायदा आहे आणि कालानुरूप नवीन कायदा झाला पाहिजे आणि जुन्याचा नाश झालाच पाहिजे.

24) बाबांचा आदर्श धर्म:

१. एकच प्रमाण ग्रंथ असावा. इतर वेद स्मृती वगैरे कायद्याने बंद.

२. वारसा हक्काने पुरोहितशाही बंद करावी व विहित परीक्षा घेवून सनद मिळवूनच पुरोहितास पात्र असे कायदयाने तरतूद.

३. सनद नसलेली व्यक्तीने अनुष्ठान केल्यास शिक्षा करण्यात यावी.

४. पुरोहित हा राज्याचा नोकर.

५. गरजांनुसार पुरोहितांची संख्या मर्यादित असावी.

25) काही प्रश्न : काही आव्हाने:

१. निती श्रद्धा सवयी या जर तुम्हाला प्रिय असतील तरी त्या राष्ट्रीय हिताच्या कसोटीवर घासून मंगच पाळावा.

२. संपूर्ण वारसा न देता चांगला तेवढाच दय भावी पिढ्यांना जे हिंदू धर्मात चांगल आहे तेवढाच दयासंपूर्ण नको.

३. भुतकाळाची पुजा थांबवा.

४. परिवर्तन हेच शाश्वत आहे.

26) भाषण फार लांबल्या बद्दल दिलगीरी:

माझा थोडा अभ्यास असल्याने. माझी मते मांडलीत तुम्हाला ती कशी वाटतात हे तुम्हावर सोपवितो. पण जात मुळा साहित उपटून काढा माझ्या किंवा तुमच्या मार्गाने. परंतु मी तुमच्या सोबत असणार नाही धर्मांतर करण्याचे मी ठरविले आहे.

अशा प्रकारे बाबानी अगदी पुराव्यानिशी व मुद्देसुद व परखडपणे जाती प्रथेच निर्मुलन कसे करावे हे सांगितले आहे. पण एक मुद्दा लक्षात घेतले पाहिजे की हे काम अशक्य असल्याची जाणिव झाली होती म्हणून शेवटी ते एक वाक्य धर्मांतर बद्दल सगतात .

परिशिष्ट एक

- १) यात म. गांधी यांचे हरिजन. मधील दोन लेख आहेत ज्यात बाबांच्या भाषणावर टिका आहे.
 - २) आंबेडकर स्वतःला विसर देणारी व्यक्ति नाही.
 - ३) डॉ आंबेडकर हिंदू धर्माला आव्हान.
 - ४) हिंदू राजाकडून मदत आणि अता धर्मांतर.
 - ५) धर्मशास्त्रे म्हणजे काय? धर्मशास्त्राचा अर्थ संत महात्मे यांच्या अनुभवावर उरतो.
 - ६) वर्ण व आश्रम या संस्था असून त्यांचा जातीशी काही संबंध नाही.
 - ७) धर्माचे मूल्यमापन वाईट उदाहरणांवरून नको तर चांगल्या उदाहरणांवरून करावे.
- (११ व १८ जुलै १९३६ हरिजन अंक)

डॉ आंबेडकरांचे महात्माजीस उत्तर:

- १) प्रसिद्धीसाठी ग्रंथ छापला नाही. तर हिंदूना विचार करण्या साठी प्रवृत्त करणेसाठी.
- २) मुख्य मुद्द्यांना सोडून प्रश्न उपस्थित केले तयुक्तिवाद हरवून बसलेत.
- ३) संत महात्मे हे कधीच अनुकरणीय उदाहरण न राहता केवळ आदरनिय बनले. त्यामुळे त्यांच्या दृष्टिकोणाते अनुभव उपयोगाचा नाही.
- ४) चिकित्सा चांगल्या उदाहरणावरून करावी. पण येथे वाईटच उदाहरणे इतकी आहेत मंग जास्त उदाहरणे याचा अर्थ बहुसंख्यसमाज तसाच.
- ५) हिंदू समाजाच्या रचनेत मुलभूत बदल न करता समाजाला सुखी व सहिष्णु करणे शक्य नाही. कनिष्ठ जातीच्या माणसांसाठी वरिष्ठ जातीचा माणूस अधिक बरा किंवा वाईट असू शकतो चांगला नाही.
- ६) जन्मजात व्यवसाय. महात्मजींचे च उदाहरण जन्माने बानिया.पूर्वजांनी उपाध्यायी यांनी वकिली. मुलगा बाम्हण मुलीशी लग्न.वृत्तपत्र व्यवसाया नोकरी . मंग महात्माजींनी पूर्वजाचा व्यवसाय न स्विकारल बाबत स्वतःचा धिक्कार केला ? आणि एक अनैतिक व्यवसाय असेल तरी चालवावा उदा. एखादीच आजी वेश्या असेल तर तिची पूर्वजांच. व्यवसाय करावा असे सांगणे योग्य आहे का. ?
- ७) केवळ माधुकरी मागणारच दिसतात?. पिढीजात पुरोहितगिरी करून लुबाडणारे दिसत नाहीत आणि याच्या श्रद्धा काय ?
- ८) सामाजिक स्थिरतेसाठी तडजोड हवी परंतू परिवर्तनाचा बळी देवून नव्हे. हे महात्माजींनी ध्यानात घेतले पाहिजे.
- ९) वर्ण मान्य जाती अमान्य वैचारिक गोंधळ जाणवतो. पण हा गोंधळ महात्मा आणि राजकारणी यांच्या भूमिकेत आहे. ते पूर्ण सत्य बोलू शकत नाहीत कारण त्यांचे राजकारणातील स्थान जाईल. वर्णाच्या नावाखाली जातीचे समर्थन करून स्वतःला व समाजालाही फसवत आहेत.
- १०) वापरलेले मापदंड कठोरजेवढे मापदंड कठोर तेवढेच यश ही खरे . म्हणूनच -बुद्धिमान वर्गा अप्रामाणिकपणा. ह लोक स्वताच. फायद्यासाठी शास्त्रज्ञा मोडतील पण इतर बहुजनांना मात्र मोडू देत नाहीत.

सारांश:

प्रकारे बाबांनी अत्यंत विस्तृतपणे व अमुलाग्र असे जाती त्याचा परिणाम तोडण्याचे उपाय यांचे विवेचन केले आहे. जे आपणालाच नाही तर त्यांना हिंदू धर्मात सुधारणा करायची आहे. त्यांचा

साठी पथदर्शक असा हा ग्रंथ आहे. तसेच म. गांधी यांची "वर्णाश्रम पद्धत" कायम ठेवून जाती नाहिशा करायच्या ही कल्पना समजते व त्यांचा या गोष्टीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन ही दिसून येत तसेच भाषणाचा पूर्व इतिहास ही चांगल्या प्रकारे लक्षात येत.

संदर्भ ग्रंथ:

1. जातीप्रथेचे निर्मूलन - ANNIHILATION OF CASTE, लेखक : डॉ. बी. आर. आंबेडकर (M.A.PHD DSC.LLD.DLIT BARRISTER -AT-LOW)

स्त्रीजीवनाचे काळेवास्तव चित्र

श्री. शंकर अनंता माने

एम.ए. (मराठी), एम.ए. (इतिहास) एम. एड, डी. एस. एम

प्रस्तावना:

‘समरधुरंधर वीरधीर गती । तुझ्या कांतीचे चंद्र झळकले ॥

“स्थितप्रज्ञ हरि उरी कोंडती । फुलाफुलपण मुली तुझमुळे ॥

प्रसवतयांची तु जननी । रत्ना राग तुझा गेउजळे ॥’

या काव्यपंक्तीप्रमाणे स्त्रीला मोठेपण देणारी, गुणगाण गाणारी आपली ली विशाल संस्कृती, ती अखंड तेजस्वी परंपरा स्त्रीला महान माननारा ओजस्वी इतिहास ती विश्वभर धर्म आज हिस्त्रीला सांगतोय तुम्ही एक भोगवस्तु आहात एक खेळण आहात. तुम्हाला माझ्या बोलव्याच थोर आश्चर्य वाटत असेल पण भयान वास्तव मी आपणापुढे मांडण्याचा प्रयत्न करतोय.

प्राचीन काळपासून मनुष्या पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार करून ‘नारीत्व हे त्यांच्यासाठी शापचठरवून टाकलय. विश्वकर्त्याने आपल्या साखरझोपेच्या वेळी टाकलेला एक हळूवार निःश्वास म्हणजेच स्त्री परंतु आज या स्त्रीला श्वास घेणे किती जिकीरीचे झाले आहे हे आजूबाजूच्या घडणा-या घटनावरील आपणास समजेल.

निरागस बालीका उसालाना पित्याच्या, यौवनात पतीच्या, वृद्धापकाळी मुलांच्या आज्ञेत राहून कुटुंबाची अर्बु राखण्यासाठी जिवाचे रान वकोंड्याचा मांडा करणा-या स्त्रीच्याच अर्बुवर आज दिवसाढवळ्या दरोडा. घातला जात आहे. अन्यायाच पिकवणूकीच हालअपेष्टांचे दुःख निमुटपणे सहन करणारी नारी आज हि इतक्या अंधारात आहे हि किंविचाररूपी प्रकाशकीरण त्याच्याजवळपोचन नाहीत त्यांचे जीवन अतिशय करुणामय आहे दिनवाणे आहे. यादुःखी त्यागी जीवनाच वर्णन करताना एका कवीने म्हटले आहे.

‘अबला जीवन हाथ तेरी यही कहानी।

आँचल में है दूध और आँखों में पानी।’

विश्वाच्या निर्मितीत नारीचे योगदान अनन्यसाधारण असलेलतरीतीला हीनम्हणून आज ही वागणून दिली जातेय. विटाळ दूरकरण्यासाठी गायीचे मूल व दूध वापरणा-यांना स्त्रीचे मंदीरात जाने भयानक वाटतेय स्त्रियांच्या समस्यांनी आज विराटरूप धारणकेलय.

जन्मल्यापासूनच स्त्रीच्या मनाची भावनाची इच्छा आकांक्षाची होळी करून तिच्यावर नैतिकतेची बंधने लादली जातात जीवंत मन वशरीर असलेल्या स्त्रीची जनावराप्रमाणे विक्री “ करून लग्नाच्या जोखडात अडकविले जाते आहे. या अमानुष कृत्यांला सोन्याचा मुलामा देवून त्याग, समर्पण इत्यादी शब्दांची झुंबर लावून सजवलेल्या तुरंगात स्त्रीला डांबले जात आहे. हुंडा घेणेहे अपमानास्पद आहे तरी सुद्धा हुंड्याच्या वनव्यात होरपळणा-या लाखो युवतींच्या करुण

किंकाळ्या ऐकू येत आहेत याच हुंड्याच्या पायात अनेक कळ्या संसाररुपी वेलीवर फुलण्या अगोदरच कुसकरल्या जात आहेत.

महाकवी वीरपुरुष रणशूर महापुरुषांना जन्म देऊन त्यांचे शिल घडविणाऱ्या मातेच्या अब्रुवरच आज दिवसाढवल्या दरोडे पडत आहेत. समाजाची भूक भागविण्यासाठी वेशा म्हणून तीच्या शरीराचा बाजार भरवला जातोय. त्यांचे शिल भ्रष्ट केले जात आहे. शिल रक्षणासाठी फोडलेल्या टाहोनी सारा आसमंत भरून गेला आहे पण संवेदनाहिन समाजाला ते दिसतय ना ऐकू येतेय. शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या कमकुवत बनवून तीची केवळ कुंचबनाच केली जात आहे.

'न स्त्री स्वातंत्र्यम अर्हती' या उक्तीप्रमाणे अजूनही खेड्यातून स्त्रील शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात आहे. त्यामुळे अनेक भगिनी अज्ञानाच्या अंधारात खितपत पडल्या आहेत. पति हाच परमेश्वरवचूल आणि मूल 'हेच तिचे कार्यक्षेत्र समजून केवळ भोगवस्तू म्हणून तीला रहावे लागत आहे. पतीमुखावरचे हास्य म्हणजे स्त्रीचे सर्वस्व पणहे सुद्धा तिच्या वाट्याला येत नाही.

पराकमाच मातृत्व जरी पुरुषाच्याकडे असले तरी मातृत्वाचा पराक्रम केवळ स्त्रीच करू शकते. एवढे सगळे असले तरी आज मुलीला जन्मल्या अगोदरच गर्भात मारण्याचे पातक आज घरोघरी घडतय हि लाजीरवाणी गोष्ट आहे

'नको मारुस गमजला गर्भ सांगतो आईला
कळीफुलू दे झाडाला मला येऊ दे ग जन्माला
मुलगा वंशाचा दिवा मुलगी ममतेचा ठेवा
जन्मा येऊ दे तिला तिचा काय गुन्हा झाला'

स्त्रीच्याया वेदना सगळ्यांनी समजून घेण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे. अनाही काळपासून डोगराएवढे दुःख सोसून, यातना सहन करूनही स्त्रीने आपल्या अंगातील कर्तृत्वाच्या जोरावर बुद्धीच्या व कल्पकतेच्या भरारीवर आम्ही अबला नाहीतर आम्ही शूर मर्दानी आहोत. चंद्रावर उत्तरन मंगलचे वेध तिल लगळे आहेत जगातील एक ही क्षेत्र असे नाही कि त्या क्षेत्रात स्त्रीने आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवला नाही. वैमानिक बनून आकाशात उंच भरारी तीमारत आहे तर सागराच्या पोटात लपलेल्या खजिन्याचा शोध तिच्या हातात चमकतो आहे. देशाच्या रक्षणाची, आरोग्याची जबाबदारी तीने आपल्या खांद्यावर वेलली आहे. तरतिच्या नवनिर्मिती व सृजनतेच्या ध्यासाने अवघे नवविश्व आकाराला येत आहे.

स्त्रीच्या सूक्ष्म शक्तीची, बुद्धिच्या अगाध सामर्थ्याची, संसोधनवृत्तीची खिलाडूवृत्तीची, कल्पनेच्या भरारीची त्यागाच्या व समर्पणाच्या भावनेची राष्ट्राच्या वजगाच्या उन्नतीसाठी अधिकाधिक वापर करून घेण्यासाठी स्त्रीला स्वातंत्र्य समता, व बंधुता या मूल्यांबरोबरच आदर, प्रतिष्ठा व संरक्षण देणे गरजेचे आहे. प्रेमाची आपुलकीची व आधराची गरज आहे.

स्त्री-पुरुष ही संसाररथाची दोन चाके आहेत उभयतांना समान हक व समान अधिकार दिले पाहिजेत. म्हणून आपल्यासाठी झुंजणारी नारी २१ व्या शतकातही म्हणतेय

मुक्त करो मुक्त करो
"चिरबंदीनी नारी को
युग युग कि कारसे

सखी जननी यारी को।
नकोव्देशनको मत्सर नको भेद नको धर्म
आता एकच संकल्प सोडा हृदयाला हृदये जोडा।
डोळ्यात डोळेघालून म्हणा।
देशाचे भवितव्य घडविण्याची।

जबाबदारी आमच्यावर सोडा। पण पहिली गुलामीची बंधने तोडा। गुलामीची बंधनेतोडा।
आधुनिक काळातील स्त्री ही शिक्षणामुळे अलंकृत झाली आपल्या कर्तृत्वाने कौशल्याने
विविध क्षेत्रे काबीज केली. पण पुरुष प्रधान संस्कृतीत जिथे तिथे तिची अडवणूक होवू लागली आहे.
संविधानाने राजकीय क्षेत्रात तिला पदार्पण करण्याच्या संधी दिल्या अनेक ठिकाणी तिने
आपले कर्तृत्व ही सिद्ध केले परंतु, तिला पूर्ण अर्थाने स्वातंत्र्य देण्यात अडचण निर्माण केली गेली.
“नावाला फक्तपद स्त्रीला पण कारभार सगान पतिराज पहातोय असे चित्र निर्माण झाले म्हणजे
तिच कुचंबना थांबली नाहीच तिला पूर्ण वावदिल गेला नाहीच.

सध्या एक नविन किळसवाना स्त्रीच्या अस्तित्वा वरच घाला घालणारा, माणूसकीला
काळिमा फासणारा निचपणाचा कळस गाठणारा प्रकार सर्वत्र घडतो आहे तो म्हणजे गैंगरेप वखून.
समुहाने तिच्या आब्रुवर दरोडा टाकायचा आणि तिच्या मनाच्या शरीराच्या भावनेच्या
अस्तित्वाच्या चिंधड्या चिंधड्या करायच्या एवढे कुकर्म केल्यानंतर ही थांबायच नाहीतर तीक्ष्ण
हत्याराने निर्दयपणे वार करून नको ती विटंबना करून तिचे अस्तित्व संपवायचे. हे सर्व पाहला
स्त्रीबद्दल किती घृणा वव्देशमनात खदखदतोय किती विचित्र पद्धतीने तिचे अस्तित्वच संपवल
जातय म्हणजे नारित्व’ हे तिच्या साठी शाप ठरताना दिसत आहे.

कितीही बौद्धिकता कौशल्य वकर्तृत्व तिच्या ठाई असले तरी ती केवळ आणि केवळ गुलाम
म्हणून दासी बनून रहावी. अशी मानसिकता सर्वत्र पहायला मिळत आहे. स्त्री ही जरी
संस्कृतीरक्षणाची महत्वाची व्यक्ती असली तिच्या उदूरी अनेक विर पुरुष महात्मे, सम्राट ज्ञानी
त्यागी संयमी साधू संत जन्मत असतील तरी ही तिला जीतका सन्मान हवा तीतका दिला जात
नाही त्यामुळे. तिच्या जिवातील ही काळीबाजू पहिली की नारित्व स्त्रीसाठी शाप तर नाही ना
अशी शंका मनात आल्या शिवाय राहात नाही.

संदर्भ

1. व्यथा स्त्री जीवनाच्या "- लीना देगलूरकर ठाणे प्रकाशन
2. नारी समस्या – कुंताबाई जगदाळे पुणे प्रकाशन
3. बेल भंडार – गोविंद काळे

AN ANALYTICAL STUDY ON IMBALANCED GROWTH OF SHGS AND MICROFINANCE INSTITUTIONS IN INDIA

Mr. Sushant Sutar

Research Scholar,
Department of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra)

ABSTRACT:

The present article is focused on growth and present status of self-help groups, SHG- Bank Linkage Programme, Loan Distribution, Non-Performing Assets relating to SHGs and Microfinance institutions in India. The required data was collected through the secondary data sources and analyzed according to the objectives. The results shows that there is uneven growth in the SHG and Microfinance in India. The most of the SHGs and Microfinance organizations are actively working in southern and western regions of India. However, the growth in northern regions, north east regions is not up to the mark. In case of NPAs, the percentage of NPAs is more in northern and north east including central region but in-fact the amount of NPAs is more in southern and Eastern Region. Hence, there is immediate need of proper policy initiatives and awareness about the microfinance.

KEYWORDS: Microfinance, SHG, Status, NPA, Imbalanced Growth, Problems, Lending

INTRODUCTION:

The microfinance movement is one of the most important movements in India. The movement of microfinance has changed face of rural as well as urban India through the microfinance services (Kablan et al 2011). The Self Help Groups (SHGs) are one of the most important elements who contributes significantly in the microfinance and social development of the nation. According to Basu, J. P. (2006) Especially women SHGs are instrumental for financial and social empowerment of the women in rural, semi-urban and urban India (MK & Reddy 2019; Siddiqui & Lohi 2016;). However, in recent days it is found that there are some problems and issues arises related to SHG and Microfinance. Hence, the present article is focused on to analyze the present status of microfinance in India.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

The present research was focused on following objectives;

1. To study the growth of SHG and Microfinance organizations in India
2. To study the region wise status of SHG in India
3. To study the NPA with SGH and Microfinance sector

4. To suggest policy measures for betterment of microfinance sector in India

DATA AND METHODS:

The present article is review article based on secondary data sources. The required data was collected through the NABARD's report on Status of Microfinance In India and other related reports. Other information and facts are collected from the various journals and report. Data was analyzed according to the objectives of the study and findings are drawn based on secondary data. Suggestions and policy measures are drawn based on the facts and figures related to SHGs and microfinance in India as well as recommendations of various committees and experts in the field of microfinance.

REVIEWS OF LITERATURE:

The SHGs are instrumental in the microfinance in Indian economy, Since 1999, Government of India (GoI) has been supporting promotion of the SHGs by way of special budgetary provision. GoI introduced 'Swarnajayanti Gram Swarozgar Yojna' or SGSY from April 1999. Presentably, the government of India and various state governments are making special financial provisions for the SHGs and their members (Nair, 2001). Due to this financial support, the banks and financial institutes are providing re-finance facilities to the SHGs so that the SHGs are providing financial support to their members. Ahmad (2020) stated that microfinance is a widely promoted developmental initiative to provide poor women with affordable financial services for poverty alleviation (Savita Shankar 2011). According to Ministry of Finance (2017) One popular adaption in South Asia is the Self-Help Group (SHG) model that India adopted in 2011 as part of a federal poverty alleviation program and as a secondary approach of integrating health literacy services for rural women (Dasgupta 2005). The study conducted by Sharif Mohd (2018) revealed that the number of MFIs availing loans from banks during the year 2015-16 and 2016-17 increased from 9.8 per cent to 257.6 per cent. The total loans to MFIs by banks decreased during 2016-17 by 7.2 per cent over the previous year

The loan outstanding against MFIs increased all the subsequent years. It increased by 13.7 per cent and 14.3 per cent in 2015-16 and 2016-17.

The SHGs and microfinance organizations have provided access to the financial services for marginalized and unbanked persons in India. According to the World Bank FINDEX report (Demirguc-Kunt & Klapper, 2012), only 35 per cent of Indian adults had access to a formal bank account and 8 per cent borrowed from a formal financial institution in the past 12 months. According to the State wise analysis done by Parijat Dhar (2016) the penetration of SHG and microfinance institutions have been uneven in the country with microfinance services remaining concentrated mainly to the Southern region of the country while the North and the North-Eastern region are still lacking the services of both the formal sources of finance and also the microfinance services. One

other important issue that comes forward that is NPAs relating to microfinance and loans issued to SHGs in India. Nikita (2014) mentioned that there was growth in the loan outstanding of SHG which is the cause of increases in NPAs. Therefore steps should be taken to improve the performances of programmes launched under Micro finance

Data Analysis and Discussion

The growth trends of microfinance in India has been indicates that there is significant growth of various types of microfinance organization. There are total 188 microfinance organizations are working in different states of India, There are 85 Microfinance institutes are registered as Non-Banking Financial companies, 13 banking organizations, 8 Small Finance Banks, 53 NBFCs and 29 other organization. Table 1 indicates that there are total 5.93 core unique barrowers of microfinance organization in India, more than 50 percent of barrowers are belongs to NBFC-MFIs and Banks out these 593 crore barrowers.

Table1: Growth of Microfinance Institutions in India (as on July 2021)

Types of Entity	No of Entities	Unique Borrowers (Cr)	Active Loan Accounts (Cr)	Portfolio O/s (Cr)
NBFC-MFIs	85	2.59	3.69	80,549
Banks	13	2.86	4.27	1,13,271
SFB	8	1.47	1.80	41,170
NBFC	53	0.84	0.92	21,673
Others	29	0.13	0.15	2,714
Total	188	5.93	10.83	2,59,377

Source: Microfinance Institutions Network

Table 1 also indicates that there are 3.69 crore loan accounts of barrowers are connected to NBFC-MFIs, 4.27 crore loan accounts of barrowers are connected to banks, 1.80 crore loan accounts of barrowers are connected to small finance banks and remaining are connected to other type of organizations. Total outstanding loan portfolio of these organizations is 2,59,377 crore in year 2021.

Region-wise progress of Savings Linked SHGs with Banks

SHG bank linkage programme is one of the important initiative of the government and NABARD, It leads to the more financial access to the unbanked persons and members of SHGs in India. As per the Table 2 there are total 1,12,23,400 SHGs are linked with the banks in India and deposited Rs. 37,47,761 Lakhs in their accounts. It is good sign of development. However, region wise data shows that there is uneven growth in the SHG-Bank Linkage programme in India. The 39,61,703 SHGs are linked with banks in Southern region of India and only 6,09,808

SHGs are linked with banks in northern regions of India. According to the population and need of the more financial access this growth is not balanced in India. Hence, there is need of

immediate steps and initiatives for the SHG bank linkage in northern and north region of the India (Chandigarh, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu and Kashmir, New Delhi, Punjab,

Rajasthan, Arunachal Pradesh , Sikkim, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland and Tripura)

Table2:Region-wiseprogressof SavingsLinkedSHGswithBanks(2018-19to2020-21)

(Amountin Rs. Lakh)

Sr.		2018-19		2019-20		2020-21	
	Regions	No.of SHGs	Savings-Amount	No.of SHGs	Savings-Amount	No.of SHGs	Savings-Amount
1	Northern	5,48,624	62,453	5,77,122	59,550	6,09,808	1,74,345
2	North	5,23,469	40,407	5,56,899	48,141	6,33,714	83,126
3	Eastern	26,54,358	6,01,155	28,11,130	6,64,333	31,22,424	7,74,912
4	Central	10,62,759	1,33,230	11,35,083	1,71,217	13,45,575	2,11,870
5	Western	13,88,615	2,05,275	14,73,853	2,01,880	15,50,176	3,74,023
6	Southern	38,36,418	12,89,928	36,89,236	14,70,085	39,61,703	21,29,485
	Total	1,00,14,243	23,32,448	1,02,43,323	26,15,205	1,12,23,400	37,47,761

Source : NABARD 2021

Loan Disbursed by Banks to SHGs

It is expected to that the banks should focus their attention more on unbanked and economically disadvantaged states in India, but it is noticed that the SHG Bank Linkage programme not become too beneficial for fulfillment of this objective in India. Table 3 indicates that total loans disbursed to SHGs in Southern region are Rs. 37,86,063 Lakh and in northern region are Rs 94,045 Lakh. in year 2020-21 It indicates disparity in total loan distribution. The average loan distribution also indicates that there is more focus on southern region of the India rather than the northern and central region of the India.

Table 3:Region-wise StatusofBank LoanDisbursed to SHGsduring 2018-19to 2020-21 (Total loan disbursed inRs. Lakh/Average loan disbursedin Rs. per SHG)

Region	2018-19		2019-20		2020-21	
	TotalLoans Disbursed	Average Loan Disbursd	TotalLoans Disbursed	Average Loan Disbursed	TotalLoans Disbursed	Average Loan Disbursd
Northern	62,664	1,12,056	84,694	1,34,637	94,045	1,39,001
North	29,001	1,07,070	57,893	1,53,128	1,03,651	1,52,168
Eastern	11,97,079	1,31,638	17,85,075	1,58,883	14,87,551	1,32,276
Central	72,199	84,805	1,04,249	93,856	1,05,428	81,971

Western	1,84,565	1,25,833	2,49,327	1,43,112	2,30,331	1,42,921
Southern	42,86,256	2,90,750	54,84,696	3,35,152	37,86,063	2,83,120
Total	58,31,763	2,16,119	77,65,935	2,46,851	58,07,068	2,01,118

Source : NABARD 2021

NPA of Loan Disbursed to SHGs in India

The overall NPA of the loans distributed to the SHGs in various regions of India is 4.73 percent in year 2020-21 and 4.92 percent in year 2019-20 (Table 4). However, it is observed that the NPAs of central region and North east region is high in year 2019-20 and year 2020-21. It is also noticed that the percentage of NPAs is higher in central and north east region but amount of

NPAs is more in case of southern region of India followed by Eastern region of India.

Table 4: Region-wise NPA Level during 2019-20 and 2020-21

Sr. No	Region	2019-20		2020-21	
		Amount of Gross PAs (Rs. Lakh)	NPA as % to Loan o/s	Amount of Gross NPAs	NPA as % to Loan o/s
1	Northern Region	21,206.67	17.35	17,133.33	13.93
2	NE Region	26,914.18	26.08	28,366.44	20.07
3	Eastern Region	1,01,495.28	4.46	1,15,888.80	4.47
4	Central Region	56,612.66	25.15	52,551.46	20.83
5	Western Region	33,564.66	11.07	32,917.18	10.01
6	Southern Region	2,92,376.97	3.76	2,42,064.13	3.52
	All India	5,32,170.42	4.92	4,88,921.34	4.73

Source: NABARD 2021

Loans Outstanding in Microfinance sector

Table 5 indicates that the same situation in the overall microfinance sector of India. Overall NPAs growth of microfinance sector is 17 percent in year 2020-21. Total outstanding loan balance was Rs. 2,11,849 crore in 2019-20 and Rs. 2,47,839 crore in 2020-21. This table also indicates that the banks and NBFC-MFIs have more outstanding loan balance in both years. The growth percentage of outstanding loan balance is 36 percent in year 2020-21.

Table 5: Type of Lenders and Loans Outstanding in Microfinance sector

Type of Lender	2019-20		2020-21		Growth(%)	
	No. of Active Loans	O/S Balances	No. of Active Loans	O/S Balances	No. of Active Loans	O/S Balances
NBFC-MFI	356	72,110	359	79,115	0.9%	9.7%
Banks	303	81,001	416	1,10,122	37.1%	36.0%
SFB	168	38,986	163	37,724	-3.0%	-3.2%
NBFC	84	18,073	78	18,765	-6.7%	3.8%

Non-profit	8	1,679	11	2,113	42.8%	25.8%
Total	919	2,11,849	1,028	2,47,839	11.8%	17.0%

Source: NABARD 2021

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATION

Overall data and facts indicates that the growth of SHGs and microfinance institution in India is significant but there is imbalance in the growth of SHGs and Microfinance institution in India. The government has taken various initiatives for SHG Bank Linkage programme in but it is not too successful in northern and north east states of India. Hence, there is need of immediate steps and initiatives for the SHG bank linkage in northern and north region of the India (Chandigarh, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu and Kashmir, New Delhi, Punjab, Rajasthan, Arunachal Pradesh , Sikkim, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland and Tripura).

The loan distribution to the SHGs in India also found imbalanced, hence the RBI, NABARD and government should take more initiative in northern and north east region so that the people of these region can take the advantage of this financial inclusion for their development and growth. Per SHG loan distribution and average loan distribution also uneven in the various regions of India. Hence, we should try to develop more convenient policies and financial inclusion channels for these states. As per the situation in these states it is also noticed that there is more need of financial awareness and dissemination of information to the end-users. These awareness programme can be taken by Governmental and Non-Governmental Organization with the help of bank employees and government officials.

REFERENCES

1. Ahmad D, Mohanty I, Irani L, Mavalankar D, Niyonsenga T (2020) Participation in microfinance based Self Help Groups in India: Who becomes a member and for how long? PLoS ONE 15(8): e0237519.
2. Basu, J. P. (2006). Microfinance and Women Empowerment An Empirical Study with special reference to West Bengal. Mumbai, India: Indira Gandhi Institute of Development Research.
3. Dasgupta, R. (2005) "Microfinance in India: Empirical Evidence, Alternative Models and Policy Imperatives", Economic and Political Weekly, Vol. 40, No. 12, pp-1229-1230
4. Demircuc-Kunt, A., Klapper, L. (2012). Measuring financial inclusion: The global FINDEX database. The World Bank. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0973703019839807#>
5. Kablana, A. S., Kumar, S., Kumar, R., & Deswal, J. (2011). Micro Finance through Self Help Group in India: An analytical study. Economic Affairs, 56(1).
6. Mallikarjuna V. Alagawadi & Teki Surayya, (2011). "A study on SHGs demographic analysis, microfinance loan utilisation pattern and socio-economic performance of MFIs in India," International Journal of Education Economics and Development, Inderscience Enterprises Ltd, vol. 2(3), pages 260-287.
7. Ministry of Finance (2017). Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana: A national mission on financial inclusion (Progress report). New Delhi: Ministry of Finance, Government of India.
8. MK, M. S., & Reddy, M. R. (2019). Viability and practices of interest-free microfinance in the state of Kerala: An analytical study based on customers' perceptions. IIMB Management Review, 31(4), 350-367.
9. Nair, T.S. (2001) "Institutionalising Microfinance in India: An Overview of Strategic Issues", Economic and Political Weekly, 36(4): 399-404

10. Nikita (2014). An Analysis of Performance of Micro Finance in India, International Journal of Management Research & Review, July 2014/ Volume 4/Issue 7/Article No-2/715-721
11. Parijat Dhar (2016). Microfinance Penetration in India: a State Wise Analysis, International Journal of Interdisciplinary Research in Science Society and Culture (IJIRSSC) Vol: 2, Issue: 2, (December Issue), 2016
12. Savita Shankar (2011). An Analysis of the Role of Microfinance in Promoting Financial Inclusion in India. <https://scholarbank.nus.edu.sg/handle/10635/23794>
13. Sharif Mohd (2018). A Study on the Performance of Microfinance Institutions in India, International Academic Journal of Accounting and Financial Management Vol. 5, No. 4, 2018, pp. 116-128.
14. Siddiqui, M. J., & Lohi, R. R. (2016). An Analytical Study of Financial Performance of Ngo And NBFC Microfinance Institutions with Special Reference to Microfinance Information Exchange (MIX). International Journal in Management & Social Science,4(11), 183-193.

UTILIZATION OF INDUSTRIAL WASTE FOR SUSTAINABLE ENVIRONMENT ADMINISTRATION : STUDY OF MCM-41 AS A BEST ADSORBENT

Dr. Manish Deshpande¹, Mukund Joshi¹, Jagdish Kulkarni²

Netaji Subhash Chandra Bose College, Nanded, Pin: 431601

ABSTRACT:

We report eco-friendly synthesis of mesoporous molecular sieve of M41S family using coal fly ash available in ample as the thermal power station waste during electricity generation. This contributes to the green synthesis of MCM-41 at a cheaper production cost. Coal fly ash was used to synthesize MCM-41 by alkali fusion followed by hydro-thermal treatment and was characterized using various techniques viz. XRD, SEM, FTIR, N₂ sorption for surface area measurement etc. The synthesis and history dependent parameters were optimized to obtain highly crystalline phase of MCM-41. The synthesized material was tested for the adsorption of waste water contamination.

KEYWORDS: Coal fly ash; MCM-41; hydrothermal synthesis parameter, Activation energy

Corresponding Author Email: dishamd1@rediffmail.com

1. INTRODUCTION

The huge quantity of organic and inorganic wastes from the petrochemical, oil refinery, plastic, leather, paint, pharmaceutical pesticides industries¹⁻³, coal fly ash from thermal power stations, rice husk ash etc. are generated in our society. The cost of their disposal has become a burning concern and a challenge to develop an improved and environmentally safe disposal.

The removal of toxic organic and inorganic compounds produces an extensive impact on the deterioration of the surface water, ground water and irrigation water environment⁴⁻⁶. Depletion of such polluted water in the cultivated land contaminates the soil and creates a great impact on the crop production and its intake by both human and animals causes environmental and health risks.⁷⁻⁹

Most of the contemporary methods of water purification have some drawbacks; one of them is high operational cost. This drawback had lead many researchers to investigate the use of more cost effective and alternative adsorbents¹⁰ like coal fly ash, rice husk¹¹, zeolites like microporous materials as molecular sieves¹² and M41S type mesoporous materials for the removal of organic compounds from wastewater¹³⁻¹⁵ because of their fine textural, structural and chemical properties¹⁶.

As we know that, coal plays an increasingly important role to meet out the ever-growing demand for energy. Coal-fired thermal power plants account for 57 % of the total electricity generation in India and will remain the mainstay to meet the additional capacity for upcoming requirements. Chandrapur and Parali (Vz), are India's major thermal power stations in Maharashtra State. Upon combustion of coal during electric power generation process, the coal forms fly ash particles which create serious ecological problems and disposal of such a massive quantity of ash has become a vital issue.

In 1992, scientist at Mobil Oil Corporation discovered new family (M41S) of mesoporous materials, (MCM-41, MCM-48 etc.). MCM-41 possesses hexagonal mono dimensional molecular sieves having fairly uniform pores with pore diameter of 20-100Å. Mesoporous material MCM-41

showed that they have higher adsorption capacity for the removal of ink, dyes and pollutants from wastewater because of its large surface area and nanometer-sized pore sizes¹⁷⁻²⁰.

Very few studies have been reported on MCM-41 synthesized from no-cost raw materials such as CFA (CFA-MCM-41) used in the waste water treatment. Particularly, no attention have been given for the removal of bulky molecules like phenolic compounds^{21,22}, heavy metal ions from industrial waste water.

In view of this our research endeavors the use of CFA collected from the Chandrapur TPS. The reason for choosing this source for our further investigations is: 1) it add value; reduce the cost and effective utilization to protect the environment. 2) Its potential application in synthesis of highly useful porous materials which will be further used in water purification technology, as industrial catalyst, supporting materials, exchanger, molecular sieves etc. Thus we have first time studied and reported the use of MCM-41 synthesized from Indian CFA for the removal of bulky molecules like phenolic compounds and its analogues, heavy metal ions from industrial waste water.

Water purifications are based on the characteristic cation-exchange performance of mesoporous materials CFA-MCM-41 through which dissolved cations are eradicated from water by exchanging with cations on their exchange sites. CFA-MCM-41 with elevated exchange capacities can easily streak the hydration shell of a water-cation complex.

The negative charge of the framework, caused by the replacement of Si^{4+} with Al^{3+} , is reimbursed by these small cations. Larger cations are partially or completely expelled by the CFA-MCM-41 pore size, whereas smaller species can be exchanged or adsorbed. The ready exchangeability and moderately mild nature of the charge-balancing cations, delivers them particularly suitable for the removal of unenviable species from wastewaters.

An equally significant parameter of CFA-MCM-41 is the Si/Al ratio. It is accountable for their thermal and hydrothermal stability, as well as their basicity and relative hydrophobicity. A low Si/Al ratio is indicative of an increased number of terminal Al-OH surface functional groups at the solid-water interface which in turn found that the total exchange capacity may depend upon the experimental conditions.

Kinetic experiments were conducted to investigate the rate constants of adsorption for phenolic compounds and other contaminants on CFA-MCM-41. The amounts of adsorbates removed by CFA-MCM-41 were also evaluated in these studies.

There are many phenolic compounds ($\text{C}_6\text{H}_6\text{O}$, molecular diameter 2.7\AA), its analogues such as 2-Nitrophenol (2-NP $\text{C}_6\text{H}_5\text{NO}_3$), 4-Nitrophenol (4-NP $\text{C}_6\text{H}_5\text{NO}_3$) and heavy metals found in industrial waste water which are potentially toxic to humans and aquatic life.

Phenols belong to a class of organic compounds with high solubility in water (8.30g/100ml at 20°C). 2-Nitrophenol (2-NP) is a light yellow solid slightly soluble in cold water (0.26g/100ml at 20°C). 4-Nitrophenol (4-NP) is a slight yellow crystalline material moderately soluble in cold water (1.52g/100ml at 20°C) and denser than water.^{23,24}

Nitrophenols are bioplasmic poisonous compounds which pose significant health risks. In addition, they could restrain microorganism growth, crop growth, thus decreasing the self-purifying ability of water³⁶. A threshold permissible concentration of phenolic compounds in drinking water is 0.001mg/l and maximum concentration level of 1.0 mg/l in industrial wastewaters for safe release into surface water.

The Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Nanded District is one of the major industrial areas in Maharashtra, India, located nearby Nanded town. Industrial waste water

from the places nearby MIDC areas is highly contaminated with many phenolic compounds, its analogues and heavy metals. These adsorbates were analyzed and found to be containing hazardous phenolic compounds. This polluted water gets drained and percolated in nearby bore wells and cultivated land which directly affects on its fertility, crop quality and crop production capacity.

Our studies describe the adsorption behavior of CFA-MCM-41 with respect to the immobilization of toxic elements and softening of effluents so as to prevent the infectivity of soil. This will definitely enhance the crop quality and crop production capacity which in turn will help in developing the financial condition of the suffering farmers.

In support of this we have investigated the effectiveness of the CFA-MCM-41 to adsorb phenols, its analogues and heavy metals during the treatment processes. We have also investigated the effect of the contact time during treatment methods.

The adsorption capacity of CFA-MCM-41 for organic and inorganic compounds has been found to be more than ion exchange adsorptive property of chemically synthesized MCM-41. CFA-MCM-41 is thus highly efficient, environmentally friendliness and well-established technique due to its inexpensiveness, effectiveness and the availability of source material in the ample range.

2. MATERIALS AND METHODS:

2.1 Pre treatment on CFA:

CFA obtained from Chandrapur TPS, was screened by sieve of 80-mesh and calcined at 800°C for 5h. CFA was then treated with dilute hydrochloric acid to remove iron to a certain extent. An amorphous SiO₂ component in the CFA was used as Si-source for the further investigations.

2.2 Chemical Composition of Coal Fly Ash (CFA):

The Chemical composition of fly ash collected from Chandrapur TPS was determined by X-ray fluorescence (XRF) and Atomic adsorption spectroscopy and obtained values are tabulated in Table:1

Table:1 Chemical analysis of CFA

Components	CFA Chandrapur TPS	Components	CFA Chandrapur TPS
Na ₂ O	0.26%	BaO	0.93%
Al ₂ O ₃	12.39%	MgO	0.24%
SiO ₂	80.02%	Fe ₂ O ₃	3.27%
K ₂ O	0.60%	Surface area	2.74(m ² /g)
CaO	1.01%	Mean particle size	24.91µm
TiO ₂	1.33%		

2.3 Synthesis of MCM-41 from CFA in alkaline medium

The MCM-41 phase was hydrothermally synthesized under the molar system **1.0SiO₂: 1.44NaOH: 0.0075 (CTAB): 0.078 EA: 45H₂O** at 130°C for 4 hrs under stirring condition (300 rpm). After hydrothermal treatment the mixture was cooled and filtered till the effluent shows neutral pH. The collected cake was dried and calcined at 550°C at a ramp of 50°C keeping heating rate of 1°C/min for durations of calcination 4.5h. After cooling; the samples was characterized for the investigation of optimization. This synthesized material is further known as CFA-MCM-41.

3. RESULTS AND DISCUSSION

The collected fly ash was analyzed by XRD, SEM techniques and also synthesized samples are characterized by techniques such as XRD, N₂-sorption, SEM, FTIR etc. to elucidate their structural features, pore architecture, morphology and surface area.

3.1 Mineralogical properties of CFA.

X-ray diffraction spectra which were scanned on an instrument MiniFlex-2 goniometer using a monochromatic Cu-K α radiation (40 kV, 25mA) with a 0.02 step size and a 1.2 s step time with a wave length of 1.540Å⁰. From the XRD pattern shown in Fig.1(a), strong peaks of 2 θ values at 22.7°, 26.9°, 27.06°, 50.66° and 68.96° exhibited the predominant crystalline phases of quartz (SiO₂ i.e. Q), intense peaks of 2 θ values at 5.4°, 24.9° and 33.2° shows the presence of mullite (aluminosilicate i.e. M) phases. The XRD pattern of CFA also shows peak at 33.4° indicating the presence of calcite.

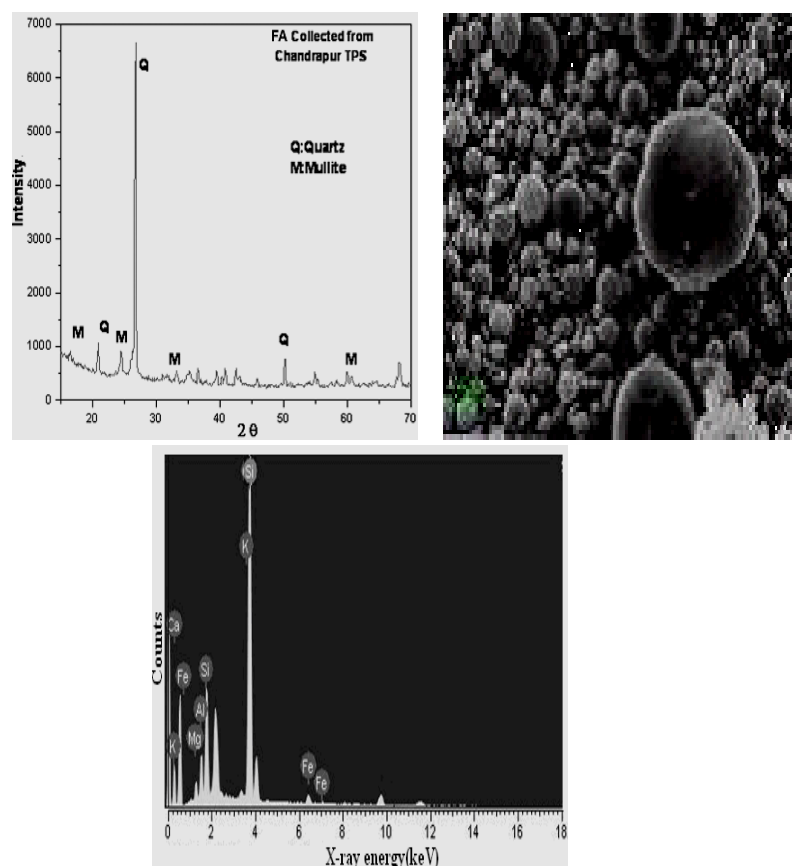

Fig.1 (a)XRD Pattern of treated CFA obtained from Chandrapur TPS (b)The scanning electron micrographs (SEM) of the treated CFA and (c)EDS of CFA

The scanning electron micrograph (SEM) of the treated CFA is depicted in Fig.1(b).The micrographs showed agglomerated and irregularly shaped amorphous particles associated with aggregates of polycrystalline, amorphous and glassy material. As determined by EDS Fig.1(c), the identified elements in the ash samples show strong concentrations of O, Al, Si, with lower levels of Na, Mg, K, Ca, Ti, and Fe.

3.2 CFA-MCM-41 at Optimized conditions

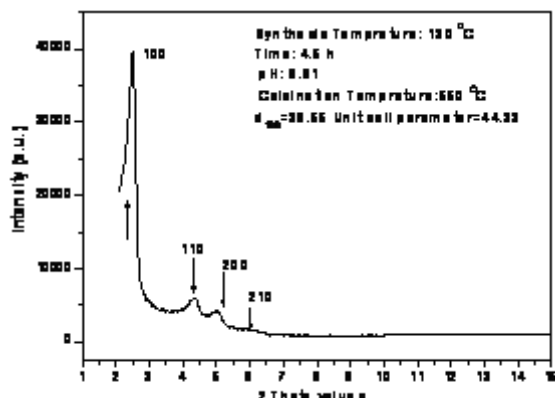

Fig.2: XRD pattern of MCM-41 (100) crystalline at optimized conditions

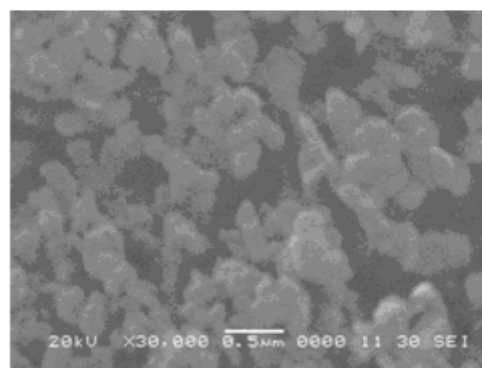
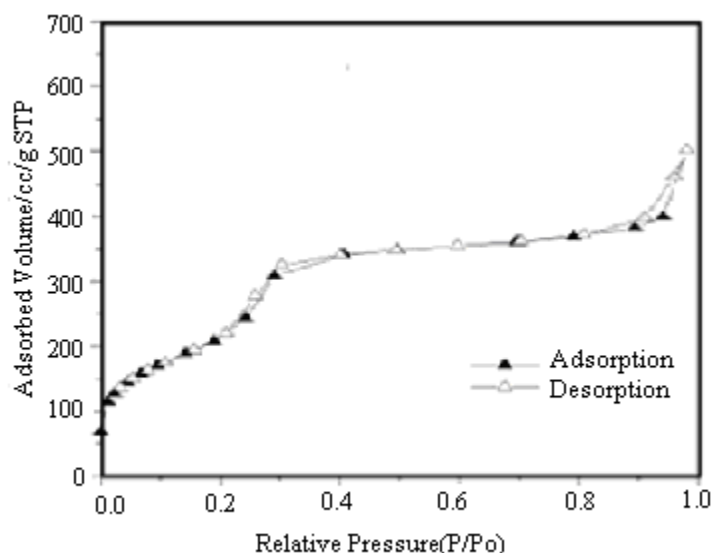

Fig. 3 : presents typical SEM synthesized CFA-MCM-41 of well order and fully crystalline

Fig.2 shows the XRD pattern of optimized sample. The formation of three angle reflections 110,200,210 other than d_{100} indicates that the product possesses the symmetrical hexagonal pore structure typical of MCM-41. Fig.3 presents typical micrographs of synthesized CFA-MCM-41 samples. It exhibits uniform spherical shaped particles having small agglomerates with sizes between 30 and 200 nm. Fourier Transformed Infrared (FTIR) spectra of the final CFA-MCM-41 material can capitulate information concerning structural details as given below.

Internal tetrahedral	Asymmetric stretch $1250-950\text{cm}^{-1}$,Symmetric stretch $720-650\text{cm}^{-1}$
External linkage	Double ring $650-500\text{cm}^{-1}$,Pore opening $300-420\text{cm}^{-1}$ Symmetric stretch $750-820\text{cm}^{-1}$,Asymmetric stretch $1050-1150\text{cm}^{-1}$

The adsorption/desorption isotherms of N_2 shown in Fig. 4 and the values of specific BET surface area, mean pore diameter of the mesopores, pore volume and wall thickness obtained for fully crystalline CFA-MCM-41 are $1107.6 \text{ m}^2/\text{g}$, 26.38 \AA , 0.879 ml/g and 17.95 \AA respectively.

Fig.4: N_2 -adsorption-desorption isotherms of CFA-MCM-41

4. Waste water treatment using CFA-MCM-41

Experimental: Materials and Method :

Waste water samples containing phenolic compounds, its analogues and heavy metals were

collected, from the bore well, sewage treatment plant and effluent waste water from nearby MIDC areas of Nanded and CFA-MCM-41 with different Si/Al ratios viz. 11, 9 and 5 were taken from the synthesized samples.

The process of ion exchange can be defined as the reversible interchange of a charged ion (cation or anion) for a similarly charged ion, between a solid material (the ion exchanger) and the surrounding liquid, in which there is no permanent change in the structure of the solid.

The batch ion exchange method is used for waste water treatment in which a fixed amount of solid to liquid ratio of adsorbent and simulated effluent were used to determine an optimum removal of metals in the form of contaminations from the solution.

We have taken 100 ml of contaminated bore well water, sewage water and industrial effluent. A fixed amount of 1, 2, 3, 4 and 5 g of CFA-MCM-41 (Si/Al = 11, 9 and 5) was added in 100 ml of adsorbate and kept for the reflux at the temperature 353⁰K for different time intervals with a continuous magnetic stirring (300rpm). After the reflux the sample was allowed to cool by natural convection to the room temperature and filtered before further investigation. Then, the residual concentration of adsorbate was determined using a UV-spectrophotometer (TU1900) at a wavelength of 280 nm.

The percentage removal of adsorbate was calculated according to the equation

$$\% \text{ Removal} = \frac{C_0 - C_e}{C_e} \times 100\%$$

The adsorption amount (Q_e) was calculated according to the equation

$$Q_e = V \times \frac{C_0 - C_e}{C_e} \times 100\%$$

Where,

Q_e (in mg/g) represents the adsorption amount,

V (in liter L) is the volume of the adsorbate solution,

C₀ (in mg/L) is the initial concentration of adsorbate

C_e (in mg/L) equilibrium liquid-phase concentration of adsorbate and

m (in gram) is the mass of the adsorbent used in the experiment

This method was subjected to study various parameters like pH, EC, COD, BOD, TDS etc; by examining effect of duration, effect of the type of adsorbent material and effect of adsorbent loading on the removal of contamination.

4.1 The effects of duration:

The adsorption tests were carried out at different times i.e. (0.5Hr, 1Hr, 1.5Hr, 2Hr, 2.5Hr and 3Hr) intervals so as to evaluate the time reliance of adsorption using the simulated effluent. During this a fixed amount i.e. 5g/100mL of solid to liquid ratio of adsorbents CFA-MCM-41 (Si/Al=11, 9 and 5) and simulated waste water was taken. Same batch ion exchange method was espoused to treat contaminated water samples before exploration. Table.2, Table.3 and Table.4 depicts the outcome for the effect of contact time on the removal of phenolic compounds from aqueous solution. It can be seen that the amount of the entire adsorbates adsorbed onto CFA-MCM-41 increases with respect to time.

Table 2 : Adsorption capacity of CFA-MCM-41 (Si/Al=11) for phenol, 2-NP and 4-NP at pH: 2.7

Time (Hrs)	Phenol [Qt (mg/g)]	Phenol Removal(%)	2-NP [Qt (mg/g)]	2-NP Removal (%)	4-NP[Qt (mg/g)]	4-NP Removal(%)
0.5	0.01732	57.7	0.01701	56.7	0.01948	64.9
1	0.02254	75.1	0.02213	73.8	0.02283	76.1
1.5	0.02295	76.5	0.02237	74.6	0.02302	78.8
2	0.02312	77.1	0.02256	75.2	0.02435	81.2
2.5	0.02322	77.4	0.02294	76.5	0.02498	83.3
3	0.02351	78.4	0.02311	77.0	0.02562	85.4

Table 3 : Adsorption capacity of CFA-MCM-41 (Si/Al=9) for phenol, 2-NP and 4-NP at pH : 2.7

Time (Hrs)	Phenol [Qt (mg/g)]	Phenol Removal (%)	2-NP [Qt (mg/g)]	2-NP Removal (%)	4-NP[Qt (mg/g)]	4-NP Removal(%)
0.5	0.01825	60.8	0.01726	57.5	0.02045	68.2
1	0.02310	77.0	0.02259	75.3	0.02588	86.3
1.5	0.02321	77.4	0.02276	75.9	0.02596	86.5
2	0.02346	78.2	0.02299	76.6	0.02603	86.8
2.5	0.02358	78.6	0.02317	77.2	0.02609	87.0
3	0.02367	78.9	0.02356	78.5	0.02614	87.1

Table 4 :**Adsorption capacity of CFA-MCM-41 (Si/Al=5) for phenol, 2-NP and 4-NP at pH : 2.7**

Time (Hrs)	Phenol [Qt (mg/g)]	Phenol Removal (%)	2-NP [Qt (mg/g)]	2-NP Removal (%)	4-NP[Qt (mg/g)]	4-NP Removal(%)
0.5	0.01836	61.2	0.01783	59.4	0.01951	71.9
1	0.02507	83.6	0.02445	81.5	0.02731	91.0
1.5	0.02563	85.4	0.02486	82.9	0.02752	91.7
2	0.02579	85.9	0.02499	83.3	0.02787	92.9
2.5	0.02593	86.4	0.02517	83.9	0.02801	93.4
3	0.02624	87.5	0.02524	84.1	0.02822	94.1

From the above experimental data it could be noted that within the first hour of agitation, the adsorption was acute. This is because of the large number of vacant sites accessible on the surface of the CFA-MCM-41 were available. As the time of contact between adsorbate and adsorbent increases the percent rate of removal of phenol, 2-NP and 4-NP slightly declines. It is evident that consequent to a trail off time, there exist a repulsive force between the adsorbates in the bulk phase and the adsorbent due to the non availability of more vacant sites for adsorption onto the CFA-MCM-41.

The adsorption capacity (Qt) is found to increase with the increase in contact time. The adsorption equilibrium reached values are as high as 0.02624, 0.02524 and 0.02822 mg/g for phenol, 2-NP and 4-NP respectively after 3Hrs of agitation. 4-NP was found to adsorb more than phenol due to its lower solubility in aqueous solution. The more non-polar an organic compound, the lesser is its affinity for solvent and the higher is its adsorption affinity by the adsorbent.

The adsorption capacity for phenol was found to be slightly higher than that of 2-NP and this indicates that solubility is not entirely essential in this scheme because if solubility was to be the controlling factor then 2-NP would have had a higher adsorption affinity for CFA-MCM-41 than phenol because of its lower solubility in water than phenol. In addition, the difference in adsorption

behavior of phenolic compounds might be due to the diverse affinities for the reactive functional groups in the CFA-MCM-41.

After one hour of contact, about 75.1%, 73.8% and 76.1 % phenol, 2-NP and 4-NP respectively has been removed by CFA-MCM-41(Si/Al=11), 77%, 75.3 % and 86.3 % by CFA-MCM-41 (Si/Al=9) and 83.6 %, 81.5 % and 91.0 % by CFA-MCM-41 (Si/Al=5) correspondingly. Thus we can conclude that smaller is the Si/Al ratio more is the adsorption capacity of adsorbent. This is because of the fact that more the Aluminium content at the sites of framework structure, it is accessible on the surface of the CFA-MCM-41 which widens the pore size and more adsorption is feasible. This may be due to the creation of negative charge raised on the surface of pore walls by increasing Al^{+++} ions. The average pore diameter became fined by the increasing of metal ions incorporation

However, lower Si/Al ratio was obtained in situ of addition of Al by using more quantum of Al source, which is cost effective. This supports statistically that even though the Si/Al ratio varies from 11 to 5 there is a marginal difference in the removal of phenolic compounds from simulated effluent (about 11%). This may be due to the change in the surface area and pore volume of CFA-MCM-41 from $1017m^2/g$ to $926m^2/g$ and pore diameter from 40.9nm to 35.2nm as Si/Al varies from 11 to 5 (as discussed in chapter II). Hence, we can confirm that instead of using CFA-MCM-41 with lower Si/Al ratio, if we increase the contact time between adsorbate and adsorbent CFA-MCM-41 (Si/Al=11) results into more removal of phenolic compounds from waste water.

Table 5. elaborates the effect of contact time between the contaminated waste water (effluent) and different adsorbents i.e.CFA-MCM-41 (Si/Al=11, 9 and 5) on various parameters which determines the quality of water. The significant parameters that were to be examined are pH, EC (Electrical Conductivity), TDS (Total Dissolved Solid), BOD(Bio-chemical O_2 Demand), COD (Chemical O_2 Demand), Calcium, Magnesium, Chloride, Sulphates, Arsenic, Lead, and Cadmium in effluent before and after the treatment of CFA-MCM-41 (Si/Al=11,9 and 5).

Table 5: Effect of duration of ion exchange processes with CFA-MCM-41(Si/Al=11,9 and 5).

Parameter	Waste water (Effluent)	Duration of ion exchange with CFA-MCM-41 (Si/Al=11) Adsorbent						Duration of ion exchange with CFA-MCM-41 (Si/Al=9) Adsorbent						Duration of ion exchange with CFA-MCM-41 (Si/Al=5) Adsorbent					
		0.5H	1H	1.5 H	2H	2.5H	3H	0.5H	1H	1.5H	2H	2.5H	3.H	0.5H	1H	1.5H	2H	2.5H	3.H
pH	2.70	3.01	3.23	3.73	4.61	5.74	5.89	3.22	3.91	4.62	4.97	5.88	5.99	3.96	4.18	4.81	5.23	5.97	6.18
EC mc/m	12792	7362	4063	3225	2074	1288	964	7022	3325	1923	1174	806	777	6431	3012	1678	884	745	703
TDS mg/L	7733	3897	1923	1748	1124	993	861	3652	1717	1421	826	735	711	3471	1399	1122	763	702	694
BOD mg/L	18552	16338	13624	11246	9793	7211	6835	14739	12100	9728	7629	5712	4932	13148	10142	8561	6214	4118	2380
COD mg/L	37781	34629	31452	27634	22516	17854	11377	33281	29118	25214	20512	14358	9541	31805	23656	18893	12503	6288	3201
Pb mg/L	1.96	1.56	0.77	0.42	0.23	0.14	0.06	1.34	0.42	0.22	0.13	0.01	0.01	1.29	0.37	0.21	0.08	0.00	0.00
Cd mg/L	2.46	2.07	0.82	0.57	0.34	0.16	0.09	1.98	0.37	0.11	0.02	0.01	0.01	1.83	0.37	0.08	0.01	0.01	0.00
As mg/L	1.79	1.21	0.44	0.27	0.19	0.08	0.03	1.01	0.24	0.05	0.01	0.01	0.01	0.79	0.21	0.03	0.01	0.00	0.00

The pH of collected effluent waste water samples was 2.7 which was purely acidic. When such acidic water gets percolated in nearby cultivated land, it affects over the crop production and naturally creates a great impact on agriculture industry. Therefore, it is essential to reduce the acidic nature of effluent by treating it with a neutralizing basic material, with still a possibility of unnecessary production of some hazardous salts which contaminates the soil.

The pure silicious MCM-41 has less adsorption capacity compare to CFA-MCM-41 for the treatment of such highly acidic water. The Al in the framework of CFA-MCM-41 produces salts and minimizes the acidic nature of effluent waste water. However on increasing pH of effluent waste water sample, metal ions starts to decompose rapidly and results in more adsorption of heavy metal ions from water. This can be attributed to the fact that CFA-MCM-41 surface is spanned by charged OH-silanol groups and hydrolysis of this surface –SiOH sites, raises the resultant final pH, during the equilibration of CFA-MCM-41 with the aqueous phase. This is a pH dependent reaction, which leaves the active sites of the CFA-MCM-41 with a negative charge and as such, the CFA-MCM-41 can interact with potential contaminants to remove them from the aqueous phase.

Therefore, pH value of effluent waste water sample was enhanced from 2.7 to 5.89, when treated with CFA-MCM-41 (Si/Al=11) as shown in Table 5. It was also observed from this tabular data that at a given contact time, as Si/Al = 9 and 5, pH value was enhanced from 2.7 to 5.99 and from 2.7 to 6.18 respectively. These values were extraordinarily close to the permissible limits and the water can be used for irrigation purpose.

The variation of the parameters such as EC and TDS, after the treatment with CFA-MCM-41(Si/Al=11, 9 and 5) adsorbents with escalating contact time shows that water excellence improves gradually. Through the observations we found that there is maximum enhancement in the quality of all the parameters of sewage and effluent waste water samples.

Following the ion exchange mechanism, negative ions present in the pores of CFA-MCM-41 crystalline lattices are substituted by metal ions from the solution. The adsorption always results in the formation of stable inner-sphere or outer-sphere complexes, where functional groups on the CFA-MCM-41 framework (mainly OH-) form strong chemical bonds with metal ions.

The sorption of heavy metal by the CFA-MCM-41 is directly related to the charge of the framework, i.e. the quantity of Aluminium present in the framework, the nature and concentration of the cationic species, the size and distribution of CFA-MCM-41 tuff particles, the solvent and the temperature. Higher temperature and cations with higher charges and small radii are preferred for the CFA-MCM-41. The tendency of many heavy metals to undergo hydration may reduce the capacity of the CFA-MCM-41 for metal uptake due to the large diameters of the hydrated ions.

The initial EC of the water to be treated were recorded. Then the adsorbent and wastewater was contacted under stirring for various durations with an overhead stirrer. The EC of each sample were recorded. When the adsorbent CFA-MCM-41 (Si/Al=11,9 and 5) was kept in contact with effluent waste water sample, EC values were reduced by 92.5%, 93.9% and 94.5%. Thus using adsorbent CFA-MCM-41 (Si/Al=9 and 5), we are achieving just 1.5% and 2% more reduction in EC values of an effluent waste water sample. TDS values were reduced from 7733mg/l to 861mg/l, 711mg/l and 694mg/l when effluent waste water sample was treated with CFA- MCM-41 (Si/Al=11,9 and 5) adsorbent respectively.

When effluent waste water sample was treated with CFA-MCM-41 (Si/Al=11, 9 and 5), BOD values were reduced by 87.1% and COD values were effectively reduced by 91.54%. Thus we can come to conclusion that as contact time of the adsorbent in the exchange solution gradually increases

the pH value reaching to the permissible limits after 180 minutes of contact. From 180 minutes of contact time and onwards all the parameters of the waste water i.e. EC, TDS, BOD, COD values reaches within the limits of their standard values.

Every metal cation, dissolved in water has a hydrated layer, in which the water molecules surrounds the metal ion and as such an aqua complex, $(M(H_2O)_x)^{n+}$, is formed²⁵. The hydrated layer surrounding the cation has a characteristic thickness and stability, which can be expressed in terms of hydration enthalpies. Moreover, tremendous decrease in the phenolic compounds, hazardous metals such as Lead (Pb), Arsenic (As) and Cadmium (Cd) was examined as pictorially represented in Fig.5. After 180 minutes of contact almost complete removal of contaminations were observed. Aluminium being more hydrophobic in nature, among all the three adsorbents CFA-MCM-41 (Si/Al=5) shows an acute effect because of more Aluminium content in the active sites of pores in the crystals of an adsorbent.

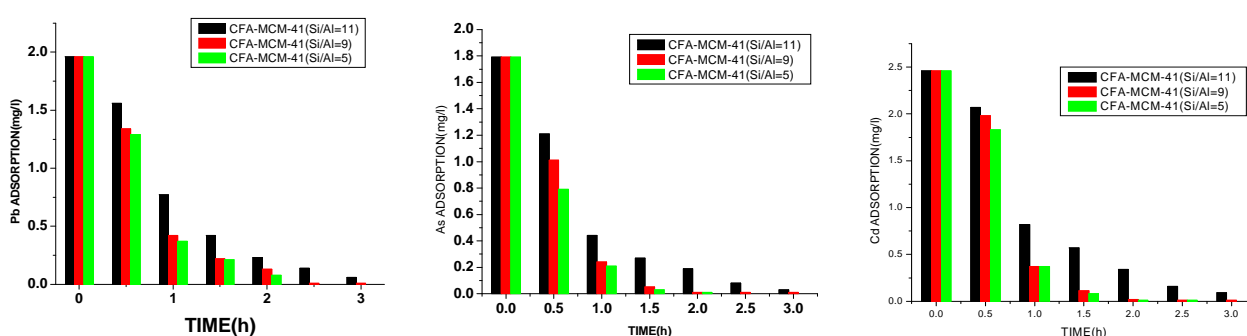

Fig. 5: Variation of the Lead, Arsenic and Cadmium content of Effluent sample with increasing duration of exchange with adsorbents CFA-MCM-41(Si/Al=11, 9 and 5).

The above graph demonstrates, the residual concentrations of elements in the solution as a function of time using CFA-MCM-41. The removal of Pb reached a maximum at 97%, 99.5% and 100% after 180 minutes of treatment with CFA-MCM-41 (Si/Al=11, 9 and 5) respectively. The same trend for a greater removal in the first 60 minutes of contact was also observed for As and Cd; the removal was 99-100% at any selected time, including the first hour of contact.

From the above discussion we can come to the conclusion that during the first hour of contact between adsorbent and any of the three adsorbents, % removal of phenolic compounds and other contaminants was maximum. After first hour of agitation, rate of adsorption was reduced because of the least number of vacant spaces were left for further adsorption. Among the three adsorbents relative effectiveness of adsorption was found to be in order,

Effectivity of CFA-MCM-41 (Si/Al=11) < Effectivity of CFA-MCM-41 (Si/Al=9) < Effectivity of CFA-MCM-41(Si/Al=5)

5. CONCLUSION:

Based upon the experimental study it was concluded that pure and well ordered CFA-MCM-41 material could be successfully synthesized from coal fly ash as the silica source instead of commercial expensive silica sources. The parametric variations such as change of synthesis temperature and pH of gel helps to optimize the synthesis conditions. The well ordered mesoporous material CFA-MCM-41 can be synthesized at 130⁰C for 4h keeping pH of gel 6.91 and calcined at 550⁰C.

The following conclusions can be drawn from this research work:

1. In an average more than 80% of phenol, 2-NP and 4-NP were adsorbed within the first hour of agitation, after which there was a slow approach to equilibrium. Among them 4-NP has the highest adsorption capacity is observed.
2. The amount of adsorbate adsorbed was found to increase with an increase in contact time and the adsorbent dosage.
4. It was shown the CFA generated from Chandrapur thermal power plant could be successfully utilized as an adsorbent for the removal of phenols and other toxic contaminants from waste water.

6. REFERENCES:

1. D. Pokhrel, T. Viraraghavan, Treatment of pulp and paper mill wastewater-a review, *Sci. Total Environ*, 333, 37–58, (2004).
2. O. Tunay, I. Kabdasli, G. Eremektar, D. Orhon, Color removal from textile wastewaters, *Water Sci. Technol.* 34, 9–16, (1996).
3. A. Cassano, R. Molinari, M. Romano, E. Drioli, Treatment of aqueous effluents of the leather industry by membrane processes: a review, *J. Membr. Sci.* 181, 111–126, (2001).
4. Environmental Protection Agency, Methods 604, *Phenols in Federal Register*, October 26, Part VIII, 40, CFR, 58, USA, (1984).
5. Weber, W.J. Jr. Physiochemical processes for water quality control. Wiley – Interscience, *John Wiley and Sons Inc, New York, USA*, (1972).
6. Kumar, V.K., Subanandam, K., Ramamurthi, V. and Sivanesan, S. *GAC Sorption Process : Problems and Solutions*, (2004).
7. H.A. Mekawy, M.O. Ali, A.M. El-Zawahry, Toxic effect of synthetic and natural food dyes on renal and hepatic functions in rats, *Toxicol. Lett.* 95 155, (1998).
8. K. Srinivasan, M.M. Bhargava, Hepatic binding proteins translocating azodye carcinogen metabolites from cytoplasm into nucleus in rats, *Food Chem. Toxicol.* 42, 503–508, (2004).
9. Z. Sun, Y. Chen, Q. Ke, Y. Yang, J. Yuan, Photocatalytic degradation of a cationic azo dye by TiO₂/bentonite nanocomposite, *J. Photochem. Photobiol. A: Chem.* 149, 169–174, (2002).
10. N.D. Lourenco, J.M. Novais, H.M. Pinheiro, Effect of some operational parameters on textile dye biodegradation in a sequential batch reactor, *J. Biotechnol* 89, 163–174, (2001).
11. Grisdanurak, N., Chiarakorn, S. and Wittayakun, J. Utilization of mesoporous molecular sieves synthesized from natural source rice husk silica for chlorinated volatile organic compounds (CVOs) Adsorption. *Korean Journal of Chemical Engineering*, Vol. 20 (5), 950-955, (2003).
12. Metes, A., Kovacevic, D. and Vujevic, D., The role of Zeolites in wastewater treatment of printing inks. *Water Research*, Vol. 38 (14-15), 3373-3381, (2004).
13. C.C. Wang, L.C. Juang, C.K. Lee, T.C. Hsu, J.F. Lee, H.P. Chao, Effects of exchanged surfactant cations on the pore structure and adsorption characteristics of montmorillonite, *J. Colloid Interface Sci.* 280, 27–35, (2004).
14. K.Y. Ho, G. McKay, K.L. Yeung, Selective adsorbents from ordered mesoporous silica, *Langmuir* 19, 3019–3024, (2003).
15. J.S. Beck, C. Vartuli, W.J. Roth, M.E. Leonowicz, C.T. Kresge, K.D. Schmitt, C.T.-W. Chu, D.H. Olson, E.W. Sheppard, S.B. McCullen, J.B. Higgins, J.L. Schlenker, A new family of mesoporous molecular sieves prepared with liquid crystal templates, *J. Am. Chem. Soc.* 114, 10834–10843, (1992).
16. S. Muto, H. Imai, Relationship between mesostructures and pH conditions for the formation of silica–cationic surfactant complexes, *Micropor. Mesopor. Mater.* 95, 200–205, (2006).
17. Yanagisawa, Tsuneo; Shimizu, Toshio; Kuroda, Kazuyuki; Kato, Chuzo (1990). "The preparation of alkyltrimethylammonium-kanemite complexes and their conversion to microporous materials". *Bulletin of the Chemical Society of Japan* **63** (4): 988.
18. J. Rouquerol et al. (1994). "Recommendations for the characterization of porous solids " *Pure & Appl. Chem* **66** (8): 1739–1758.
19. J. S. Beck; J. C. Vartuli; W. J. Roth; M. E. Leonowicz; C. T. Kresge; K. D. Schmitt; C. T.-W. Chu; D. H. Olson; E. W. Sheppard; S. B. McCullen; J. B. Higgins; and J. L. Schlenker (1992). "A New Family of Mesoporous Molecular Sieves Prepared with Liquid Crystal Templates". *American Chemical Society* **114** (114): 10834–10843.
20. Brian Trewyn, et al. (2007). "Synthesis and Functionalization of a Mesoporous Silica Nanoparticle Based on the Sol–Gel Process and Applications in Controlled Release". *Accounts of Chemical Research* **40** (40): 846–853.
21. Mohammad, R., Podeh, H. and Bhattacharya, S.K. Fate and toxic effect of Nitrophenols on anaerobic treatment systems. *Water Science Technology*, Vol. 34 (5-6), 345-350, (1996).
22. Uberoi, V., Bhattacharya, S.K. and Mingo, Q. Toxicity and degradability of Nitrophenols in anaerobic systems. *Water Environment Research*. Vol. 69(2): 146, (1997).

23. Toxic Release Inventory, Toxicological profile for Nitrophenols:2-Nitrophenols and 4-Nitrophenols Washington, *D.C. Office of Toxic substances*, (1992).
24. Hazardous Substances Data Bank, National Library of Medicine. *National Toxicology Information Program*, Bethesda, MD. September 11, (1989).
25. Cotton, F. and Wilkinson, G. *Advanced Inorganic Chemistry*: Fifth addition. United States of America: *John Wiley & Sons, Inc.*, (1988)

कै. तात्यासाहेब कानोले यांच्या कार्याचा अभ्यास

विनायक नथुराम तंत्रे

संशोधक विद्यार्थी

डॉ.राहुल वरवंटीकर

प्रतिभा निकेतन महाविद्यालय, नांदेड

महाराष्ट्रात जे ज्येष्ठ इतिहासकार होऊन गेले त्यात तात्यासाहेब कानोले यांचा समावेश करावा लागेल. कारण द.वा.पोतदार, वि.वा.मिराशी, ग.ह.खरे यांनी केलेल्या संशोधन कार्याचा उल्लेख जसा केला जातो त्याचप्रमाणे तात्यासाहेबांनी केलेल्या संशोधन कार्याचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी अनेक हस्तलिखिते संग्रहित करून ठेवण्याचे महान कार्य केले. त्यांनी विविध साधनांचा आधार घेऊन नांदेडचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास शोधून काढला. 'नांदेडचे पुण्योद सरोवर कोठे असावे?' ह्या लेखातून जुन्या नांदेड मधील मारवाड गल्लीत होळी परिसरात 'पुण्योद सरोवर' होते अशा प्रकारचा निष्कर्ष काढला.

जीवनचरित्र :-

मराठवाड्यावर निजाम राजवट चालू असताना इ.स. 1904 मध्ये जुन्या नांदेडमधील सिद्धनाथपूरी या भागात तात्यासाहेब कानोलेंचा जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव अंबादासराव कानोले होते, ते नांदेड परिसरात भटजी या नावानेच प्रसिद्ध होते व आईचे नाव गंगुबाई होते. तात्यासाहेबांचे मूळ नाव विश्वेश्वर अंबादासराव कानोले असून त्यांचे प्राथमिक शिक्षण वजिराबाद येथील सरकारी हायस्कूल मध्ये झाले. त्यांच्या शिक्षणाचे माध्यम उर्दू होते. कारण मराठवाड्यावर त्या काळात निजाम राजवट होती. तात्यासाहेब कानोले लहानपणापासूनच कुशाग्रबुद्धीमत्तेचे होते. त्यांना मराठी, हिंदी, इंग्रजी, उर्दू, संस्कृत, फारशी व मोडी लिपीचे ज्ञान होते. त्यांना पहिल्या पासूनच मराठी वाङ्मय, संत साहित्य, वाचन करण्याची व इतिहास संशोधनाची गोडी लागली आणि इ.स. 1925 पासून इतिहास संशोधन करण्याच्या कार्यामध्ये सक्रीय झाले. त्यांनी नेताजी पालकर हे हदगाव तालुक्यातील तामसा गावचे होते हे शोधून काढले.

गोदातीर इतिहास संशोधन मंडळाची स्थापना :-

भारतीय इतिहास संशोधन मंडळ पुणे ही संस्था इ.स. 1910 मध्ये विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे व खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे यांनी स्थापन केली. त्याच धर्तीवर तात्यासाहेब कानोले उर्फ विश्वेश्वर अंबादासराव कानोले यांनी इ.स. 1954 मध्ये नांदेड या ठिकाणी 'इतिहास संशोधन व वाङ्मय संशोधन मंडळ' या संस्थेची स्थापना केली. पुढे राज्य पुनर्रचनेनंतर महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर या मंडळाचे 'गोदातीर इतिहास संशोधन मंडळ' असे नामकरण करण्यात आले. तात्यासाहेब कानोले हे या संशोधन मंडळाचे संस्थापक, संचालक झाले. कुटुंबाची परिस्थिती बिकट असताना सुध्दा आयुष्यभर त्यांनी संशोधन कार्य करून संस्कृत, उर्दू, मराठी व फारशी भाषेतील हजारो हस्तलिखिते जमा करून गोदातीर इतिहास संशोधन मंडळात संग्रहित करून ठेवले. आज ते हस्तलिखिते जिर्ण होत आहेत. त्याकडे शासनाने लक्ष देणे आवश्यक आहे. सुरुवातीच्या काळात तात्यांनी आपल्या राहत्या घरातच हस्तलिखिते संग्रहित करून ठेवले पण नंतर कलामंदिराच्या दालनात हस्तलिखिते, पोथ्या, वस्तू, ग्रंथचित्रे, हुकूमनामे, सनदा ठेवण्यासाठी एक रुम मिळाली होती. पुढे माजी कुलगुरु व प्राचार्य डॉ.गो. रा.म्हैसेकर यांच्या प्रयत्नाने गोदातीर इतिहास संशोधन मंडळासाठी 10,000 चौ.फुटाची जागा मिळाली

आणि त्याठिकाणी मंडळाची भव्य इमारत उभारण्यात आली. ही इमारत नांदेड कोर्टाच्या पाठीमागे आंध्रा समिती हायस्कूलच्या समोर उभी आहे. ही इमारत एकमजली आहे. या इमारतीत तात्यासाहेबांनी जमा केलेली हस्तलिखिते, सनदा, चित्रे, दुर्मिळ ग्रंथ, प्राचीन ग्रंथ इत्यादी ऐतिहासिक कागदपत्र त्या ठिकाणी ठेवण्यात आली आहेत.

निजाम राजवटीतील पहिली शिक्षण परिषद 1918 :-

मराठवाड्यावर निजाम राजवट असताना इ.स. 1918 मध्ये परभणीच्या नानलपेटेत पहिली शिक्षण परिषद भरली होती. शिक्षण परिषद घेण्यामागचा उद्देश हा, निजाम राज्यातील शिक्षणाचा लेखाजोखा घेणे हा होता. या पहिल्या शिक्षण परिषदेचे अध्यक्षस्थान हैदराबाद हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश मौलाना मुफ्तीसाहेब यांच्याकडे होते. या परिषदेला मराठवाड्यातील अनेक सुशिक्षित व तज्ज्ञ व्यक्ती उपस्थित होते. या उपस्थित असणाऱ्या मंडळीच्या राहण्याखाण्याची सोय श्रीमंत देशमुख यांच्या गढीत व प्रसिध्द वकील विठ्ठलराव माळाकोळीकर यांच्या बंगल्यात केली होती. परभणी या ठिकाणी भरलेल्या पहिल्या शिक्षण परिषदेला प्रख्यात भटजी तात्यासाहेबांचे वडील अंबादासराव कानोले उपस्थित होते आणि त्यांच्या समवेत स्वतः तात्यासाहेब कानोले उपस्थित होते. यावेळी तात्यासाहेब कानोले 13 ते 14 वर्षाचे होते.

मराठवाडा साहित्य परिषद अधिवेशन 1931 :-

निजामची राजधानी असणाऱ्या हैदराबाद या ठिकाणी इ.स. 1931 मध्ये श्री श्रीधर केतकर यांच्या अध्यक्षतेखाली 'महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे अधिवेशन' भरले होते व संमेलनाच्या स्वागत समितीचे अध्यक्ष राजा धुंडीराज बहादुर हे होते. या परिषदेला मराठवाड्यातून अनेक मान्यवरांची उपस्थिती होती. त्याचबरोबर नांदेडचे प्रख्यात इतिहासकार विश्वेश्वर अंबादास तथा तात्यासाहेब कानोले, वा.रा.कांत, दे.ल.महाजन, आबासाहेब गोळेगावकर व श्री ग.ना.अंबेकर उपस्थित होते. या अधिवेशनाला हैदराबादचे हार्डीकर, माढेकर, पोवनेकर, भूसारी आदी मंडळी उपस्थित होती. या अधिवेशनाला उपस्थित असणारी नांदेडची मंडळी व हैदराबादची मंडळी यांच्यात एक बैठक झाली आणि या बैठकीत असे मत मांडण्यात आले की, जसे महाराष्ट्र पातळीवर महाराष्ट्र साहित्य परिषद आहे त्याच धर्तीवर प्रांतासाठीही प्रांतीय साहित्य संमेलन घेण्यात यावे. या मताचे समर्थन सर्वांबरोबर तात्यासाहेबांनीही केले. या अधिवेशनानंतर झालेल्या एकत्र बैठकीतून प्रांतीय साहित्य संमेलनाची कल्पना अद्भूत झाली होती. या अधिवेशनाच्या वेळी झालेल्या चर्चेचे रुपांतर पुढील काळात 'निजाम प्रांतीय साहित्य संमेलनात झाली' आणि इ.स.1937 मध्ये हैदराबाद या ठिकाणी पहिले 'निजाम प्रांतीय साहित्य संमेलन' घेण्यात आले.

तिसरे मराठवाडा साहित्य संमेलन औरंगाबाद 1945 :-

इ.स. 1945 मध्ये मराठवाडा साहित्य संमेलनाचे तिसरे अधिवेशन औरंगाबाद या ठिकाणी भरणार होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान नागपूरचे सुविख्यात साहित्यिक श्री गजाननराव उर्फ भाऊसाहेब माडखोलकर यांना मिळाले. माडखोलकर हे मराठवाडा साहित्य परिषदेला प्रचार कार्यार्थ नांदेडला आले होते. याच काळामध्ये नांदेड परिसरामध्ये प्लेगची साथ उद्भवली होती. त्यामुळे अनेक नांदेडकरांनी नांदेड सोडले होते. त्यामध्ये साहित्य परिषदेचे कार्यकर्ते श्री गणपतराव नागोराव अंबेकर यांनी नांदेड सोडून श्री शामराव बोधनकर यांच्या कामठा या ठिकाणी असणाऱ्या शेतातील घरी राहण्यासाठी गेले होते. तेव्हा साहित्य परिषदेच्या प्रचारासाठी आलेले श्री गजाननराव माडखोलकर हे अंबेकरांकडे विश्रांतीसाठी थांबले. कामठा या ठिकाणी माडखोलकरांच्या अध्यक्षतेखाली बैठक घेण्यात

आली. या बैठकीला नांदेडमधील अनेक मान्यवर उपस्थित होते. त्यामध्ये नांदेडचे प्रसिद्ध इतिहासकार श्री विश्वेश्वर अंबादासराव उर्फ तात्यासाहेब कानोले, श्री गणपतराव नागोराव अंबेकर, श्री गोपाळशास्त्री देव आदी मान्यवर उपस्थित होते.

इ.स. 1945 मध्ये औरंगाबाद या ठिकाणी झालेल्या मराठवाडा साहित्य संमेलनामध्ये श्री बी. रघुनाथराव यांच्या 'अकलेचा प्रवासी' हा लघुनिबंध संग्रह प्रकाशित करण्यात आला.

साहित्य लेखन :-

तात्यासाहेब कानोले एक इतिहासकार असून त्यांनी जवळपास 100 च्यावर संशोधनात्मक लेख लिहिण्याचे महान कार्य केले. त्यांनी नांदेड परिसरातील संत मंडळीवर शोधनिबंध लिहून अनेक वृत्तपत्रातून प्रकाशित केले. कवी विश्वनाथ, उमापत्यानंद शुकानंद, देशिकानंद मुयेश्वर, धुंडीराज, गणंजय इत्यादी संत मंडळींच्या जीवन चरित्रावर प्रकाश टाकला. त्याचबरोबर नांदेड परिसरात होऊन गेलेल्या विठ्ठलानंद, सिंहराज, बालकृष्ण तात्या महाराज, सदानंद बाबा उमरीकर, गोपाळशास्त्री, रामकृष्ण सोमयाजी यांच्या जीवनचरित्रावर प्रकाश टाकला व त्याचबरोबर तात्यासाहेबांचे 'मुकुंदराजची अंबानगरी कोणती' या पुस्तकात त्यांनी मुकुंदराजची अंबानगरी म्हणजे मराठवाड्यातील अंबाजोगाई होय हे सांगितले. त्याचबरोबर तात्यासाहेबांनी कृष्णकौतूक व वामन पंडिताविषयी नवीन माहिती, पुस्तकात अनेक सनदा व कागदपत्रांच्या आधारे वामन पंडित नांदेडचे रहिवासी होते असे सांगितले.

महत्त्व :-

तात्यासाहेब कानोले आपल्या संपूर्ण आयुष्यात ऐतिहासिक कागदपत्र, सनदा, हुकुमनामे, हस्तलिखिते यांचा शोध लावून आपल्या गोदातीर इतिहास संशोधन मंडळात संग्रहित ठेवले आहे. हे संग्रहित असलेल्या सनदा, कागदपत्रे, हस्तलिखिते संशोधनासाठी उपयुक्त आहेत. त्यांनी अनेक संशोधन निबंध लिहिले आहेत. त्या निबंधामधून नांदेडच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासावर प्रकाश पडतो आणि गोदाकाठच्या संत साहित्य व संत मंडळींचा इतिहास आपणास समजण्यास मदत होते.

1. इ.स. 1931 मध्ये हैद्राबाद या ठिकाणी मराठवाडा साहित्य संमेलन भरले होते. त्या संमेलनास तात्यासाहेब कानोले उपस्थित होते. मराठवाडा साहित्य संमेलनाच्या धर्तीवर प्रांतीय साहित्य संमेलन घेण्यात यावे या मताचे समर्थन केले.
2. तात्यासाहेब कानोले यांनी लिहिलेल्या साहित्यातून नांदेडच्या स्थानिक इतिहासावर संत साहित्य व संत मंडळींवर प्रकाश पडतो.
3. तात्यासाहेबांनी संग्रहीत केलेले हस्तलिखिते, हुकुमनामे, सनदा, ग्रंथ, दुर्मिळ पुस्तके यांचा संशोधक विद्यार्थ्यांसाठी संशोधन करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

संदर्भसूची :-

1. तात्यासाहेब कानोले, 'तात्यासाहेबांचे भाषण, अधिवेशन पहिले', रहाटोडा, ता.निलंगा, जि.उस्मानाबाद, 1958.
2. तात्यासाहेब कानोले, '1920 मध्ये भरलेल्या दुसऱ्या सामाजिक परिषदेच्या निमित्ताने',
3. देव डॉ.प्रभाकर, 'इतिहासाचार्य कानोले व त्यांचे इतिहास संशोधन', दैनिक प्रजावाणी, 1984
4. पोहनेरकर न.शे., 'मराठवाड्यातील महर्षी तात्यासाहेब कानोले'
5. वाडीकर प्रा.भु.द., 'विश्वेश्वर अंबादास उर्फ तात्यासाहेब कानोले',
6. कानोले तात्यासाहेब, 'देशिक घराण्याचा इतिहास',
7. अंबेकर ग.ना., 'स्मृती तरंग', अंबेकर प्रकाशन, नांदेड.